

*Присвячується 150-річчю
Львівської школи для сліпих дітей*

ТЕТЕЯНА ФРОЛОВА

ПОКЛОНЮСЯ ЗЕМЛІ

Частина друга

ПІД КАШТАНАМИ

“КРАЙ”
Львів - 2001

У
Ф 91

Друга частина книги відомої львівської незрячої поетеси Тетяни Фролової “Поклонюся землі” - “Під каштанами” - присвячена рокам, проведеним у Львівській школі для сліпих дітей. Хвилююча, відверта, цікава розповідь зрілої жінки про життя сільської дівчинки у місті, про враження, переживання, відкриття, про друзів та родичів, про здобуття істини життя.

Шанувальникам творчості поетеси, друзям, знайомим, усім, хто вчив, хто вчився і вчиться у Львівській школі для сліпих дітей.

Авторська редакція.

Ф 4702600202
2001 Без оголошення
ISBN 969-547-027-2

© Тетяна Фролова,
2001

*Авторка висловлює щиру подяку людям, без
котрих ця книжка не побачила б світ:*

*директору Пустомитівської друкарні Огоновсь-
кому І.М.,*

*директору ПЗОВ "Говерла" Роману Грунтків-
ському,*

*директору ПП "БЕРЛЯ плюс" Олександру Бе-
режанському,*

*членам музичного клубу "Жайвір" (м. Калуш Іва-
но-Франківської області)*

Я стану на перехресті доріг і поклонюся на всі чотири сторони.

— Кому це ти кланяєшся? — спитає мене хтось невидимий, адже кругом — ні лялечки...

— Землі, — тихо відповім я. — Кланяюся тобі, моя Земле. Земля носить нас, людей, на собі, годує і леліє, як своїх дітей, додає сили, радіє, коли ми розумні, і сумує, коли нам забракне розуму, і ми воюємо, затіваємо політичні швари або ж придумуємо для Землі нові екологічні витробування. Земля жива... А коли ми відходимо у небуття, вона приймає нас у лоно своє, щоб відродити знову у квітці чи билині, у деревині чи... А далі іде тайна, незображенна, незвідана... Прости нам, Земле, гріхи наші тяжкі перед тобою, як і Бог нам прощає проповини наши.

— Дивачка! — хтось скаже тихо. То й нехай каже... А я поклонюся Землі... і вдруге, і втретє поклонюся, бо Земля — свята, свята від діда-прадіда, свята віддавна, свята завжди. Поклонюся Землі...

Під каштанами

Замість передмови

Я продовжує розповідь про себе. Та стежка, що почалася від батьківських воріт, привела мене під каштани — під ті каштани, що росли у нашему шкільному саду у місті Львові по вулиці Івана Франка. Отже “Під каштанами” — це пряме продовження “Стежки від воріт”.

Ця розповідь — скромний дарунок моїм друзям, моїм вчителям, тим, хто є, і тим, кого вже немає. Я б дуже хотіла, щоб та книжка вдалася, бо вкладаю в неї частинку свого серця. Боюся лише, що не зможу передати свого хвилювання, поруху душі, теплого повіву тих років. Боюсь, що не стане моєго хисту передати те святе благоговіння, що почуваю я до

кращих своїх вчителів, котрі намагалися вкласти в наші голови, в наші душі все світле і добре, а коли щось і не проросло, то в тому вже не їхня вина. А чия? Не знаю. Може, наша, а може... втім не люблю, коли провину за свої гріхи чи недоліки складають на суспільство, на державний устрій чи ще на когось там. Відповіальність за свої вчинки людина має нести сама. Але, на жаль, як правило, у нас ніхто ні за що відповіальності не несе. Або, правильніше б сказати, відповідають не ті, що мусили б. І це у всьому або майже у всьому. Скоюють злочини одні – судять і садять інших... Але це вже інші теми для інших розмов.

А зараз... Я хочу згадати школу, такою, якою вона була колись, в мої далекі шкільні роки. Прощайте, мої сивини, я повертаюсь у своє дитинство, у свою юність, у своє кохання, – словом, у свій інтернат, під рідні каштани, що сумували і тішилися зі мною.

Агов, роки мої далекі, озвіться до мене шкільним дзвінком... О, чуєте? Дзвенить... Шкільний дзвінок... Перший чи останній?.. Мабуть перший. Бо хочу все пережити знову, – все, до дрібнички, до сльозинки, до болю, до щему, до радості. Ходім зі мною. Чуєте? Дзвінок...

На фото родина Тетяни Фролової: мати, батько, брати, сестри і сама Тетянка. Час зітер рідні обличчя на фото, але вони залишилися в пам'яті.

I. Куди привела мене стежка

Батько віз мене у Львів. Я там мала вчитися в школі для сліпих дітей. Тодішні поїздки не прирівняти до теперішніх: сів собі в поїзд чи автобус – та й поїхав. Тоді ще прямих маршрутів не було. Щоб добрatisя до Львова, нам треба було пересісти в Тернополі, потім в Золочеві. Але перед тим ще якось треба було добрatisя до Лановець. Пішли до чоловіка, що возив пошту (возом, звичайно), домовилися з ним, а то набере людей – потім не сядеш. Цей транспорт був надійний, бо пошту возили в будь-яку погоду.

Ночували в Золочеві на вокзалі, а вранці, тримячи від ранкової прохолоди, пішли на поїзд і незабаром вже були у Львові.

Львів зустрів мене незвичним для мене шумом. Машини, трамваї, багато людей – аж страшнувато спершу. Батько міста не знав: куди і чим їхати. Ми багато йшли пішки. Я була до такого незвична. Втомулася страшенно, а ще черевики тиснули. Батько вже мене і на плечах ніс, і врешті-решт зняла я ті осоружні черевики і пішла по місту боса. Бруківка була гаряча, кожен камінчик був гладенький, вичовганий машинами і людьми.

Нарешті школа. Мені довелося знову взутися. Доріжка до будинку стала ніби продовженням отої стежки від батьківських воріт. Я, звичайно, тоді до філософських роздумів схильна не була. Я хотіла пити. Вода з-під крану явно відрізнялася від води з нашої криниці: вона була тепла і мала якийсь запах. Я її пити не могла. А ще я дуже хотіла десь присісти. У мене нестерпно боліли ноги. Я хотіла спати.

Та раптом на мене вийнуло прохолодою: то затінili вулицю дерева моєї майбутньої оселі. Вони були ніби заслоном від гамірної вулиці. Дерева кликали мене, обіцяючи мені свій захист. Ніхто не чув того

поклику, а я чула бо звикла спілкуватися з природою, з усім живим.

На узвиші стояв великий гарний цегляний будинок, на фасаді якого було написано “1851 – 1901”. Тут була міжобласна школа-інтернат для сліпих дітей. Тут сліні дівчатка і хлопчики вчилися писати і читати, набували якихось знань і оволодівали найпростішими виробничими професіями. Тут мала вчитися і я.

Пізніше я довідалась, що ту школу заснував якийсь-то граф, а ще пізніше довідалася, що не якийсь-то граф, а Віцента Заремба-Скшинський. У нього, виявляється, був сліпий син Володимир, котрий помер. І от в пам’ять про свого сина граф і заснував школу для сліпих дітей і виділяв на її утримання чималі кошти. Цей обов’язок переходив і до його спадкоємців. Заснування школи припало на 1851 рік, про що й свідчила перша цифра на фасаді будинку. Школа була спершу в іншому місці, на Личаківці, а потім збудували оцей будинок по вулиці Івана Франка (колись Святої Соф’ї). Це вже було у 1901 році, про що свідчила друга цифра на фасаді будинку. Про все це я довідалася пізніше. А поки що... поки що нас пропустили масивні парадні двері цього старовинного будинку, що відтепер мав стати мені домом. Я почула дитячі голоси, біготню, скріп якихось дверей... Все чуже, незвичне. Було трохи лячно. Як я тут буду сама? Митарствам нашим кінця ще не було. Виявилось, що нема аналізів. Звідки нам було знати, що вони мусять бути? Потрібно було йти на вулицю якогось Короленка. Де вона – хто зна. Я уже не могла й думати про те, щоб знову кудись йти. Але що робити? І ми знову пішли. Я вже мало що зараз пам’ятаю з тих наших походеньок. Але ми нарешті повернулися до школи, і я сіла на лавку. Мені вже було однаково, куди мене подінуть, аби тільки нарешті відпочити. Я навіть їсти не хотіла.

Розмовляв зі мною, як я дізналися пізніше, директор школи – низенький товстенький дядечко – Ізраїль Павлович. І зовсім він був не Павлович, це вже, щоб дітям було легше вимовляти його ім’я. Говорив лагідно, питав табличку множення. Я йому охоче відповідала, рекламиувала вірші. А треба вам знати, що мені йшов уже одинадцятий рік, і від своїх братів-школярів я встигла дещо почерпнути. Декламувала я йому і свої перші нехитрі спроби віршування, якщо їх можна так назвати.

Я сиділа на лавці біля учительської. Мені звеліли чекати. Йшла педагогічна рада. Я ще тоді не знала, що це таке. Потім мене запросили в учительську, і я перед всіма вчителями складала свій перший іспит з математики, літератури і віршописання. Але страху ніякого я не відчувала. Дівчинка я була смілiva і балакуча, а потім, я і не підозрювала, який у мене був серйозний екзаменатор.

Чому ж стільки уваги було приділено моїй маленькій персоні? Річ

у тім, що я була вже для першого класу переростком. Тоді це було не диво. Одні не знали, що є така школа, інші з якихось причин не могли раніше віддати дитину. Так що винятком я не була, майже всі мої однокласники були моїми однолітками, але, слід віддати належне Ізраїлю Павловичу: він розмовляв з кожною дитиною, которую приймали до школи, оцінюючи її здібності. Так він допоміг не одному переростку подолати молодші класи в скорочений термін. Допоміг він і мені – земля йому пухом, і нехай ця добра справа йому десь там зарахується.

Педагогічна рада вирішила, що мое місце в третьому класі. Мені про це нічого не сказали, але вчителька, що мала грудний приемний голос, лагідно мене запитала:

– Ти хочеш вчитися в моєму класі? У мене хороші дівчатка.

Це була Віра Тимофіївна – вчителька третього класу. Але я тоді ще того не знала. Я взагалі нічого не знала, бо потрапила в інший світ, що дуже відрізнявся від того, в котрому я досі жила.

Для того, щоб я осягнула мудрість шрифту Брайля (так, виявляється, називалося те крапкове письмо), мене все-таки посадили в перший клас. Я всього того не знала і вважала себе ученицею першого класу. Та так зрештою воно і було.

А ще мене повели у медпункт. Там господарювала Марія Абрамівна. Уважно послухала мене – і щось їй не сподобалося. Вона запідозрила у мене порок серця. Я була звільнена від фізкультури, хоча й не знала до ладу, що воно таке.

А я мала приходити у медпункт щодня і пити якісь краплі. Про краплі я ще якийсь час пам'ятала і таки приходила їх пити, а про фізкультуру... письмового звільнення не було. Усно я сказала вчительці, а потім все забулося. Та й краплі я згодом пити перестала. Та й пороку в мене ніякого не було. Все це були наслідки батьківських сварок і моєї на них реакції. З часом все минулося. Та здоров'я в мене бажало б бути кращим. Та все це потім. А зараз... Я щойно входжу в свою інтернатську родину.

Та от з формальностями покінчено. Перше, що зі мною зробили, це острigli мої довгі коси. Тепер я розумію, що було це правильно, але тоді я плакала. Мене доручили дівчаткам третього класу, щоб ті повели мене у баню. Для мене, сільської дитини, було таке диво, коли тепла вода ллеться тобі на голову, – душ! Я і зараз більше від ванни люблю душ. А тоді мене важко було витягнути з води.

Та ось із тим покінчено. Я переодягнена у все шкільне, стала членом інтернатського колективу. Я не плакала, не сумувала, як це часто бувало з моїми ровесницями. Я була така рада, що ви й уявили собі не

можете. Ніхто того не знат, а я знала: я не прокидатимусь від розплачливого маминого крику, не буду кидатись між батьків, намагаючись зрятувати мою нещасну маму від батькових кулаків.

Але як же там мама? І на часинку мене отортала тривога. Але я була дитина, а довкола мене бігали мої ровесники, і я бігала з ними, сміялась і багато співала. Мушу зіннатись, що серед моїх пісень не було ні однієї дитячої, а все більше про любов. Тут я вперше зустрілася з варіантністю народних пісень. Дівчатка приїхали з різних областей, і в них ті самі пісні співалися трохи по-іншому. А як же ж має бути правильно? Мені здавалося, що мусить бути єдиний правильний варіант. Особливо ж мені подобалося знайомитися. Я перезнайомилася з усіма молодшими дівчатами, хлопці в той час ставилися до нас не дуже... Більш того, ставлення було навіть вороже. Хлопець міг дівчину обобразити, обізвати, навіть набити. Декого я побоювалася. Але ми, першаки, були собі окремо. Отже, я була звичайною, справжньою дитиною. Мене тішило абсолютно все: і великі коридори, по котрих можна було прогулятись взад – вперед, і весела спальня, де стояло аж двадцять два ліжка, і тут спали майже всі дівчата, крім найменших з дошкільної групи. Дошкільнятамали свою окрему кімнату. Там вони спали, їли, бавилися. Крім ліжечок, там стояли низенькі столи з маленькими дитячими стільчиками. Була в них няня і вихователька. Були це переважно сліпі діти, котрих познаходили на вокзалах, або попривозили якісь сусіди чи далекі родичі. Їх тут було восьмеро чи дев'ятеро. Якщо врахувати по-воєнні часи, то знедоленим дітям тут жилося непогано. Ми, першокласниці, їли з малечою. Очевидно, щоб старші, коли бігли по сходах, нас не поперевертали. Мені це також подобалося. Лише дуже втомлювалися ноги. Я не звикла цілий день бути на ногах. Набридли черевики, котрі не можна було скидати зранку і до вечора. Я дома могла собі сісти, підігнувши ноги, на ліжку лягти. А тут треба було майже увесь час стояти, ходити або сидіти за партою. Гнітило те, що я весь час була на виду у вихователя, від того було не по собі.

Навчання ще не почалося. Нам щось читали, ми гуляли в саду. Можна було взяти якусь іграшку, але я не брала: по-перше – соромно, бо я вже школярка, по-друге – я одною іграшкою бавитись не вміла. Мені потрібен був якийсь певний набір. Гра для мене була, ніби маленький спектакль, і в ньому мали бути дійові особи. Я не розуміла, як можна бавитись, скажімо, одною машинкою. Просто собі возити її? Зовсім не цікаво. От, якби вже скорше те перше вересня. І я чекала того дня. А якби я була трошки доросліша, то подякувала б, напевно, тій стежці, що починалася від воріт мого дому і привела мене під каштани, що росли у шкільному саду. Але я ще була така мала і нерозумна, що не

дуже над тим замислювалася. Я лише скоріше хотіла навчитися писати. А стежка? Вона собі привела мене та й утекла назад до батьківських воріт, залишивши мене під каштанами.

II. Перший дзвінок

Нарешті завтра, завтра перше вересня. Вчителька нашвидкуруч на-вчила мене віршика, котрого я мала розказати перед всією школою. Тільки подумати: перед всією школою.

І от – ранок. Я прокинулася якась піднесена і урочиста. Сьогодні! Сьогодні!

Але мене незабаром опустили з небес на землю. Трохи зіпсували свято, довели мені ще раз, що самих лише радостей не буває.

Після сніданку хтось покликав мене у спальню:

- Іди, там твоє ліжко перекинули.
- Перекинули? Хто?
- Чергова по спальні.

Я прийшла у спальню. Перекинули, виявляється, не ліжко, а пом'яли і зіжмакали все, що було на ліжку. Я нічого не розуміла. Я ж його застелила. Розрівняла ковдру з простирадлом. Поклала розрізом донизу, з обох боків підкотила всередину, розрівняла, підбила і поклала подушку. Покривал у нас не було. Я стояла і плакала. Біля мене співчутливо юрмілись дівчата. Котрась сказала:

– Від сьогодні почалося чергування старших дівчат. Ти, мабуть, не так застелила.

- А як треба?

Мені показали. Виявляється, потрібно було постелити ковдру розрізом доверху, розрівняти гарненько і закласти з обох боків, тільки наверх, але, щоб розріз було видно. Так застеляли всі – свій стандарт. Добре, тепер буду знати.

Я заспокоїлась, але відчуття злету чомусь зникло. Йдемо на урочисту лінійку. Квітів нема. Бо хто б нам їх купив? Тоді батьки не були щедрі на гроші, бо самі їх не мали.

Прохолодно. На шкільному подвір'ї всі учні і вчителі. А я, маленька і переляканана, стою на шкільних сходах і розказую віршика, що навчила мене вчителька:

Рано-вранці малишок
До нас в школу проситься:
“Відчиняйте ширше двері –
Дуже вчитись хочеться”.

На фото: 1-й ряд: Сидорко Ф.А., Сидорко С.А., Самченко Н.П.,

Векслер І.Ф., Корнєєва М.В., Радь Й.М., Штик А.Р.,

Пилявко Ф.Р., Кучерявенко Г.Ю., Савчук Ю.Г.

2-й ряд: Кірякова Г.П., Еліан В.Т., Бобрьонок В.Т., Вілкова О.Ф.,
Левченко М.Й., Кузніцова П.В., Євтушенко Л.Д., Дудіна В.Д., ...

3-й ряд: Прізвища згадати не вдалося.

А потім мені дали в руки шкільний дзвінок – і я подзвонила. Більше я з тих урочистостей нічого не пам'ятаю. А потім ми пішли в клас, маленький, затишний, де стояло всього чотири парті і учительський стіл зі стільцем.

У першому класі нас поки що було четверо: два хлопчики і дві дівчинки. Отже, моєю однокласницею була Марійка Дундева, – сирітка, що виховувалась тут-таки в дошкільній групі. З хлопців мені більше подобався Івасик, що мав тоненький дитячий голосок і вмів тьохкати соловейком. Ілько мені не подобався. Він був якийсь грубуватий, хуліганистий, але всі ми були всього-на-всього першаки. Нас опікала наша вчителька Валентина Теофанівна, а потім після уроків вихователь.

Почалася наша наука з того, як себе поводити, як піднімати руку на уроці, вставати, вітатися і т. ін. Це було нецікаво. Я слухала, але мені

вже kortіlo писати букви, та mi все ще чомусь не писали.

Увечері в спальні я почула легенький і швидкий стукіт, ніби кури клювали. Дівчатка з третього мені пояснили, що то дівчина пише. Це була старша дівчина. Я не витримала. Мені було так цікаво. Ну, хоч одним пальчиком мацнути, як це робиться. Я встала з ліжка і підійшла до дівчини, але вона прикрикула на мене, і я змушена була знову лягти, так і не дізнавшись на цей раз, що воно так стукає, коли писати.

III. Молитва до ангела

Потім мене перевели в спальню для молодших, тобто поклали разом з дошкільнятами. Там чомусь спав ЙІвасик, що мав зовсім дівчачий голос. Якось увечері, коли mi вже були в ліжках і могли лише тихенько розмовляти, щоб не прийшла вихователька і не насварила, Івасик підклікав мене до себе і пошепки спитав:

— А ти молишся перед сном?

Я молилася. Так наказувала мені мама:

— Накрийся, щоб ніхто тебе не бачив, і тихенько помолися!

Я не знала, що маю відповісти Івасику. Брехати не хотілося, а правду казати теж: а раптом він комусь розкаже? Але Івасик прошептів:

— Я молюся. А які ти молитви знаєш?

Я знала і „Отче наш”, і „Вірую”, знала ще й інші молитви, але почерковнослав'янські, що й сама майже їх не розуміла. Івась сказав:

— А таку ти знаєш?

Ангеле — хоронителю мій,
Завжди ти при мені стій.
Увечері, вдень і вночі
Будь мені завжди до помочі.
Стережи душу, тіло мое, амінь!

Такої молитви я не знала. Вона мені сподобалася, і я тут—таки її навчилася. Мушу признатися, що не раз і зараз я повторю її, особливо у скрутні хвилини.

Немає вже серед нас того Івасика. Життя у нього пішло якось шкеберберть — і нема вже його на світі. А та молитва до ангела—хоронителя — тепла згадка про моого однокласника і про наше дитинство...

Івасик казав далі (звичайно, пошепки):

— Ти нічого їм не вір! Все, що вони кажуть, — то брехня. І про піонера Павла Морозова, — також брехня. Але ти того нікому не кажи. Нас з тобою скоро будуть приймати в піонери. Ми мусимо вступити, бо

інакше не можна. Але то все брехня. І молитися треба, але щоб ніхто не бачив. Та гляди, нікому про це.

Я, звичайно, нікому про це не казала, навіть своїм найближчим товарищкам, які, правда, були в мене вже значно пізніше. Між мною і Іvasиком була наша маленька таємниця – і це нас якось поєднувало. Правда, я не зовсім з ним погоджувалася. До нас приходили старші учні і читали нам про Павлика Морозова, то я плакала, книжка мені подобалась. Але до вступу в піонери я ставилась трохи з недовірою. Правда, про це я нікому не говорила. Навіть з Іvasиком ми більше на цю тему не розмовляли. Тим більше, що його перевели у хлоп'ячу спальню.

Ми довго не бралися за письмо. Вчили якісь віршики. Вчителька читала нам казку “Чарівник смарагдового міста” – було дуже цікаво.

У моєму дитинстві фігурували книжки “Коник-горбоконик”, “Дванадцять місяців” та “Руслан і Людмила”. Вголос читав їх мій брат Гриша. Слухали всією родиною, а надто – я. “Коник-горбоконик” був у такому гарному перекладі, що я потім не йняла віри, що це російський твір. Початок я знала напам’ять.

... Проти неба на землі
Жив дідусь в однім селі.
У старого – три сини:
Старший – з розумом хлопчина,
Середульший – сяк-такий,
А найменший – геть дурний.
Хлопці сіяли пшеницю
Та й возили у столицю.
Знать, столиця та була
Недалеко від села. (*Цитую з пам’яті*).

А до дванадцяти місяців я зверталася у своїх mrіях, коли мене хтось ображав. Ця казка у моїй фантазії дещо змінилася: місяці самі приходили до мене і розкладали своє новорічне багаття у нас за хатою. Не могла ж я їх знайти у лісі. І це було так зрозуміло і мені, і місяцям. А більше нікому про це не треба було знати.

А ще сестри тихенько читали “Миколу Джерю” і “Кайдашеву сім’ю”. Вони самі собі сміялися, а мені розповідати не хотіли.

А тепер ми читали з учителькою. А ще ми ходили в Стрийський парк, каталися на каруселі, з’їжджали з гірки. А ще ходили по нашому пречудовому шкільному саду. Іvasик побіжить уперед, десь заховається та й витьохкує словейком.

Була осінь. Під ногами шурхотіло сухе листя. Ми збирали його, і вчителька вчила нас робити з сухого, ще майже живого листя, гірлянди. Було якось гарно і сумно. І десь тут, поряд з нами, були наші ангели –

хоронителі, у кожного – свій. Вони мали остерігати нас від біди, відводити лихо. А чи був у мене мій ангел? Звичайно, був. Я вірила в нього, молилася до нього. Тільки тихенько, щоб ніхто нечув:

Ангеле — хоронителю мій,
завжди ти при мені стій.

IV. Перша вчителька

Валентина Теофанівна була, мабуть, доброю вчителькою. Марійку Дундеву вона опікала якось по-особливому, бо сирітка була. Вчителька купила їй ляльку, іграшковий посуд. Я не заздрила. Марійка була менша – їй було сім років. Мене ж вчителька якось недолюблювала. І, хоч вона того ніби й не показувала, але я це відчувала. Для мене вчителі були десь приблизно на рівні богів. Коли я випадково почула, що Валентина Теофанівна перев'язала собі светр, – я була шокована. Мені здавалося, що вчителька і, скажімо, обід – поняття не сумісні. Але теплого спогаду про свою першу вчительку у мене чомусь не залишилось.

Одного разу ми пішли на прогулянку. Наш клас на той час поповнився: до нас прийшла Аня. Дівчинка мого віку, але якась підступна і пакісна. Вона трохи бачила. Перед вчителькою запобігала, а над нами якось намагалася підсміюватися. Отож, пішли ми на прогулянку. Була мета: навчити незрячих малюків орієнтуватися на школінній території. Про мету ми дізналися потім, то я нічого не підозрюючи, йшла собі із вчителькою під руку, не звертаючи уваги на якісь там орієнтири. Марійка тут вже була не перший рік, бо ж росла в дошкільній групі. Хлопці–непосидьки також вже всі куточки давно облазили. Аня бачила. А я сама не відважувалася ще ходити по школінній території. Та нам і не дозволялося. Відійшовши на чималу відстань від будинку, вчителька спітала:

— Діти, а тепер покажіть, в якому напрямку у нас школа.
Знали всі крім мене. Аня засміялася, інші теж. Вчителька сказала:
— От ми тебе тут залишимо. Куди ти підеш?

І вони залишили мене. Відійшли недалеко. Я чула їх перешіптування, чула як хихикала Аня. А я собі стояла. І зовсім не тому, що не знала, в котрий бік іти до школи. За цей час вже кілька разів грюкнули парадні двері, так що я вже зорієнтувалася. Але в мене прокинулась якась впертість, якийсь протест проти такого методу навчання. Потім всі повернулися, взяли мене, і ми пішли до школи. Але я почувала себе скривджену і приниженою. Я була ніби в чомусь гірша за інших.

V. Театр

Якось повела нас вчителька в театр.

Ставили казку “Іван та Мар’я”. Я не знала, що таке театр. Ми сиділи в першому ряду.

Зі сцени війнуло прохолодою – і почалася казка. І, як не дивно, саме те, що я не бачила, додало мені фантазії. Я наче сама перемістилася в ту казку. Я чула голоси людей, добрих і злих, а коли був ліс, то я чула запах хвої. А ще той ліс розмовляв: “Hi! Hi!” звучав хор чоловічих і жіночих голосів. І в мене переплелася казка з реальністю. Мене лише хвилювало, чи справді комусь там зняли голову. Але вчителька шепнула:

– Hi, то голова з картону чи з пап’є-маше.

Я не знала, що таке пап’є-маше, але заспокоїлась. Враження було надзвичайне. По дорозі до школи я не замовкала ѹ на хвилину: розпитувала ѹ розпитувала вчительку про театр, про акторів, про те, що тут правда, а що – ні. І, може тоді, так, я впевнена, саме тоді запала в мою душу хвilioюча мрія про сцену. Маленька смішна дівчинка! Сліпа артистка – нонсенс. Та це була мрія, і вкрай не серйозна. Я навіть нікому про неї не говорила. Зовсім нікому. А театр жив у мені, як щось незвичайне, хвilioюче, як казка... я потім, звісно, ще не раз побувала в театрі, але свято, хвilioюче свято сцени не зникало.

Потім в школі силами учнів будуть ставитися спектаклі і я буду несміливо мріяти, буду мовчки без слів благати: “Ну, дайте, дайте мені хоч маленьку роль”. Іноді мені таки її давали. Я не знаю, чи вдавалася мені ця роль, чи ні, але я була щаслива.

VI. Шестикрапка

Нарешті. Нарешті ми будемо писати. Валентина Теофанівна роздала нам приладдя для письма: так звана брайлівська дошка і грифель. Грифель – це таке ніби шильце з ручкою, на котрій є місце для пальця... А дошка... Зверху ніби металева решіточка, поділена на маленькі подовгасті прямокутні клітиночки. Нижня частина – також металева, теж поділена на прямокутнички, в кожному з яких по шість дірочок, не навиліт. Ті дві частини з’єднувались між собою. Вони розхиляються – і між ними вставляється цупкий папір. Грифелем в кожній клітинці можна виколоти по шість крапок. Це ще не букви, але це головне. Необхідно чітко запам’ятати місце кожної крапки: де перша, де друга і т. д. А далі вже комбінації із крапок – це будуть букви. Скажімо, перша і четверта крапки – буква “ц”, перша, друга, третя – “л” і т. д.

Hi, це не мій клас. Але так незрячі діти вчаться писати і читати.

Поки що ми вчилися писати шестикрапку. Треба було в одній клітинці виколоти шість крапок. Мені клітинки здавалися такими маленькими, що в них ну ніяк не виколовалися всі шість крапок: то п'ять, то три, і навіть дві. Якось чудно, грифель ніби стукнув, а крапка не викололася. Ну, хоч плач! Билася я над тими шестикрапками довго – нічого не виходило. Інші діти вже пишуть – і в кожній клітіночці рівно по шість крапок, а мене – ні.

Ішов другий місяць моєго перебування в школі. Я почала сумувати за батьками. Все частіше тривожила думка: як там мама? Розуміла і те, що батьки там за мене хвилюються. Часто приїжджати до мене вони не могли: грошей не було.

Якось я вибрала час і підійшла до вчительки. Нас уже навчили (ми ж були на Західній Україні), як звертатися до старших: щоб обов'язково через “прошу”, “перепрошую”.

– Валентино Теофанівно, я вас прошу, напишіть, будь ласка, мені додому листа.

– Ти спершу навчися шестикрапку писати, тоді й напишу.

Я мало не розплакалася. Кара була не заслужена: я насправді дуже старалася. Просто в мене не виходило. Я й так була покарана: діти наді мною сміялися, особливо Аня.

Але якось до мене зайшла Марійка з третього класу. Вже й не знаю, чи я сама зайшла, чи хтось їй підказав.

У нас в школі було дуже розвинуте шефство старших над молодшими, допомога слабшим однокласникам. Я, наприклад, вже допомагала дошкільнятам. Там були дітки слаборозвинені, то їх потрібно було одягнути, зашнурувати черевики. Я охоче бавилася з ними, розповідала їм казки.

Так-от, до мене прийшла Марійка. Я їй пожалілася на ту шестикрапку, що ніяк у мене не виходило.

З Марійки, мабуть, був би педагог неабиякий. Даремно вона потім не пішла вчитися. Марійка сказала:

— Ай, облиш ти ту шестикрапку. Ти добре знаєш, де яка крапка має бути?

О, це я добре знала.

— То будемо писати букви.

І ми почали писати і в мене вийшло. Марійка приходила до мене і ми писали. Незабаром я знала вже весь алфавіт і цифри. Я сиділа над буквarem. Пам'ятаю, одного разу в мене аж закрутилася голова. Але, звісно, я нікому про це не казала та й значення тому ніякого не надала. То й добре зробила. Я вчилася. Я вже перечитала весь буквар, а мої однокласники щойно тупцювали на перших літерах. Вчителька мене не хвалила, але листа додому написала. Першу чверть я закінчила на відмінно.

VII. Свято

Готувалися до Жовтневих свят. У нас в селі такого свята не було, ми не знали, що воно за свято. От Великдень, Різдво, – це інша річ. Правда, пам'ятаю, якось прибігла до мами сусідка та й каже:

– Ай, чуєте, Катю, нічого не робіть, бо там сьогодні якесь їхне свято, то вони ходять по хатах і дивляться, чи ніхто нічого не робить. Ганка молода, то їй жорна побили.

Мама зітхнула:

– Я не знала.

Мама шанувала чужі свята. На польське Різдво чи Великдень вона б ніколи не вивісила надворі попрану білизну.

– Хіба ви польські свята святкуєте? – допитувалася я.

– Не святкую, дитино, але тим, хто святкує, неприємно буде бачити, що я на їхне свято перу. Так що до радянських свят мама ставилась, як до чужої релігії: не святкувала, але з роботою надвір не потикалась. Та частіше вона просто не знала, коли ті свята. А всі інші не надавали їм ніякого значення. А ще ж треба знати, що ні радіо, ні, тим паче, телевізора в ті часи у нас на селі не було. Ото я й не знала, що воно таке оти Жовтневі свята.

До нас приходили старшокласники, збиралі разом перший і другий класи, ми бралися за руки, марширували по колу і співали.

Ми – малята-жовтенята,
Є у нас така мета:
Треба вчитись, працювати,
Будувати нове життя.
Вище прапор підіймемо,
Дружно в ногу – раз, два, три!
Піонерам, комсомольцям
Ідемо на зміну ми.

Для мене все це було якось чудно. І пісня співалась на один голос, і не співали її, а якось кричали. Але я робила те, що всі.

Коли ми йшли в наші спальні, то нами опікувалась вихователька Філомена Андріївна. Сироти ніжно називали її мамця. Нам, у кого були свої мами, вона не дозволяла себе так називати. У хлопців була своя вихователька – Антоніна Алойзівна. Це були люди, котрі повністю віддавали себе дітям. Вони і жили в школі: мали якісь крихітні кімнатки – і ніяких умов. В коридорі – холодна вода і газова плита, якась чудна, на ніжках.

У Філомени Андріївни ще була незряча сестра Станіслава, що вчила дітей гри на роялі, вела у нас уроки праці. Жили сестри разом.

Жодна не була заміжня. Філомена Андріївна повністю присвятила себе своїй сестрі, а через неї і нам, дітям.

У них ще були родичі у Винниках. Вони іноді їздили туди. Там, у Винниках, була в сестер якась хатинка. Коли вони поверталися, то пригощали нас горіхами і яблуками. Ми любили їх, вони опікувалися нами, вчили нас чистити взуття, зашивали наші старенські шкільні сукні, прасували, підміряли... Словом, і не знаю, як все це їм вдавалося. Ще вони розкладали нам постіль, білизну, мило. Обов'язків мали повно, більше, ніж платні.

У Антоніни Алойзівни, здається, не було нікого. Вона доглядала хлопців, як своїх дітей. Вночі вставала їх накривати, лікувала, коли хтось захворів. Потім вона так і померла в школі. Впала на сходах, повертаючись з міста.

Тепер таких людей, мабуть, вже нема. А про них якось забули, не згадуємо навіть в школі. А треба б. Бо ті люди віддали сліпим дітям все своє життя.

Напередодні свята була метушня. Знову підмірялися білі фартушки, прасувалися стрічки до кіс, а в кого були, то й піонерські галстуки. Я вперше почула такі слова як “вечір”, не в тому значенні, що вже темніє, а в значенні – концерт, виступи. Для мене стільки тут було нового, що я не здатна була всього осягнути.

Свято... Нам всім роздали подарунки. Це була гарна міцененька коробочка, в котрій були цукерки і печиво. Ми були раді. В іdalyni нас годували також по-святковому: був не хліб з маслом, а булочка: половина з маслом, а друга – ні. А на сніданок – сосиски, тоненські, смачні. А на обід – ще й кусок пирога, також дуже смачного. Словом, – свято. Я вперше була на шкільному концерті. Програма будувалася так: пісня, вірш, музичний номер.

Як жаль, що музичні номери (маю на увазі гру на скрипці, на піаніно, на баяні) якось випали з програми. А все-таки це було добре, коли вони були.

З того концерту я мало що запам'ятала. Втомилася.

А от восьмого листопада, свято все ще тривало, були піонерські

збори, і нас з Івасиком приймали в піонери. Ми стояли під прапором, проказували піонерську клятву. Я вже її не пам'ятаю, але щось там було: “боротися за справу Леніна – Сталіна”. Потім нам пов'язали галстуки, прикололи піонерські значки. І що б там Івасик не говорив, а я була схвильована, лице пашіло. Це вперше мені приділялося стільки уваги. Відмінниця, піонерка, нагороджена брайлівською книжкою С.Михалкова “Я хочу доМой”. Правда, книжка була написана російською мовою, а я російської ще не вивчала, та однаково, це було приємно.

VIII. По сходинках

Почалася друга чверть. Діти ще вчили буквар. Я його знала майже напам'ять. Вчителька сказала, що я в її журналі більше не числюся, а тому на уроках можу собі робити все, що хочу, аби тільки тихенько, щоб не заважати іншим. Нічого собі! А де ж я тоді числюся? І як це так? І чому? Я не мала в кого спитати, а у вчительки не наважувалась.

Та хтось невидимий, певно, керував моєю освітою. Вже й не знаю, хто мені дав граматику для першого класу, задачник для другого, а читанку для третього. Я накинулася на книжки. Було цікаво. Особливо читанка. Отож на уроках я тепер мала собі роботу. Мене записали до шкільної бібліотеки. Перша книжка, яку мені дали “Самовар”, автора не пам'ятаю. Це була зовсім тоненька книжечка, і я її тут-таки і прочитала. Пішла в бібліотеку ще раз, але мені сказали, що більше в один день не можна брати книжок і щоб я прийшла через тиждень. Та тепер у мене була читанка, товста і цікава. З задачником я справлялася сама. Правда, якось натрапила на дужки. Я не знала що це таке і що з ними треба робити. Запитала у виховательки. Вона Брайля не знала, але якось догадалася чи що і все-таки мені пояснила. З граматикою зовсім було зле, бо я й не уявляла, що це таке. Та ще й було багато незрозумілих слів. А з всякими правилами мені впоратися було не під силу. Мої однокласники граматику мали вивчати лише з другого півріччя.

Приходила Марійка. Вона зі мною писала, щось мені пояснювала. Справжня тобі маленька вчителька. Пам'ятаю, ми писали задачу про добірну картоплю. Мені не вмідалося слово “добірної”. Виходило, що треба перенести одну букву: добірно-ї. Я звернулася до свої маленької вчительки Марійки.

– Так переносити не можна, – авторитетно заявила вона. – Але, коли вже ніяк не поміщається, то перенеси.

Отак вчилася я аж до 10 грудня. А 10 грудня на третьому уроці за мною прийшов вчитель другого класу Федір Романович. Він взяв мене за руку і повів у свій клас. Далеко іти не треба було. Це був

Микола Козар.

прохідний клас, через нього ми переходили, коли йшли до свого першого класу. Федір Романович був добрій вчитель, дуже терплячий. Чомусь в його класі було декілька учнів слабшого розвитку. Вони не вміли зашнурувати чевреники, правильно одягнутися. Вчитель няньчився з ними, при чому спокійно, лагідно, терпляче.

Із самого навчання у другому класі я чомусь нічого не запам'ятала. Та й недовго я там була.

26 січня на третьому уроці прийшла за мною вчителька третього класу Віра Тимофіївна і повела мене у свій

клас. Тут на мене напав страх: а що, коли я не зможу там вчитися і мені доведеться назад повернутися у другий клас? Що тоді? Соромно ж.

— Не байся, — лагідно заспокоювала мене Віра Тимофіївна, — у нас тобі буде добре. Там такі хороши дівчатка.

Дівчаток тих я вже знала. Вони і справді були хороши. Голос у вчительки був низький, гарного тембру, лагідний, якийсь материнський. Ми прийшли до класу. Вчителька познайомила мене з учнями. На цьому уроці мали писати контрольну з арифметики. Мені можна було не писати, але я захотіла все-таки спробувати. Вчителька пообіцяла, що коли я не справлюся, то двійку мені не поставить.

А я контрольну написала на п'ятірку. Лише приклади писала в рядок, а не в стовпчик, як те вимагалося від учнів.

А от з російської було гірше. Я ж її не вчила, отож, і писала, як чула: “сасна”, “дорога”. Ну і сміху було. Але чомусь це не ображало. До мене тут ставилися доброзичливо. А головне — всі дівчата гарно співали. Співали все підряд: “Стеной стоит пшеница золотая”, “От колхозного вольного края”, а також “Они любили друг друга крепко”, “Місяць на небі”, “Ой, вишенько-черешенько”, і “Зоре моя вечірня”. Любили співати пісні з сюжетом і трагічними кінцівками, як-от: двоє любилися, він її покинув, вона втопилася, а потім він не знайшов крашої та й собі втопився.

Співали всякого і багато. Нас не можна було ні спинити, ні переслухати. Наша програма була невичерпна. Особливо ж Неля Татаревська. Вона тих пісень знала силу-сенленну. Де вона їх тільки брала? Це була дуже цікава дівчинка. Вона була трохи старша від нас і тим пішалася. Неля вела пісенники. В них були такі пісні, що і фольклори-

сти позаздрили б. Дівчина вважалася сиротою. Правда, вона розповідала, що десь на Донбасі у неї є бабуся. Але тієї бабусі ніхто не бачив, і до неї ніхто ніколи не приїжджав.

Тепер я спала у великий спальні, між ліжками – тумбочка на двох. Але могли в ній разом тримати речі дівчатка, що не спали поряд. Це залежало від того, хто з ким дружив. Уподобання мінялися, тумбочки також. Але мені якось жаль було міняти товаришок, я б хотіла дружити з усіма. З брайлівським папером було сутужно. Зошити видавали тільки для уроків. На канікулах ми сідали за зшивання зошитів. Зшивали товстими нитками по сім двійничків. Спершу папір згиали вдвоє, складали, а потім вже зшивали. Зошитів треба було багато, для всієї школи.

Після обіду Неля покликала мене у спальню. Виявляється вона винесла чимало паперу. Мені було страшно: а що, коли хтось побачить? Іноді вчителі чи вихователі могли перевірити, чи в тумбочках порядок, чи чисто. А що, коли хто-небудь знайде папір?

– Не бейся, – заспокоювала мене Неля, – я його швиденько спишу.

А списаний папір міг уже лежати спокійно. Неля і мені дала паперу. Я зшила собі товстий зошит, і почала в ньому записувати свої вірші. У мене була мрія: мати своє власне письмове приладдя і сто аркушів паперу.

Микола Козар з мамою.

IX. А ми собі росли

Мене дуже втомлював режим дня. Навіть, коли я стала дорослою, я ніколи не була за режим. За все своє перебування в інтернаті я до нього так і не звикла. Все – по дзвінку: вставання, зарядка, прогулянка, сніданок... Боже мій, можна збожеволіти. Лише в неділю трішки щось мінялося: на годину довше можна було спати та не було фіззарядки і уроків. Декотрі дівчатка любили прокидатися раненько, то я просила

розвбудити мене о шостій ранку тільки для того, щоб дістати насолоду, що ще можна цілу годину спати.

Відмінницею я вже не була, але вчилася непогано. Важко давалася російська. У класі нас було п'ять дівчат. Між дівчатами і хлопцями дружби не було. А ще чомусь називали одні одних тільки по прізвищах. Це вже, певно, йшло від вчителів.

Надходила весна. У нашому саду обізвалося птаство. Сидиш на уроках і слухаєш вже не вчителя, а птахів. З прогулянки приносили ряст. Мені було його жаль, бо він швидко в'янув. Уроки фізкультури проходили надворі. Ми в основному просто гуляли. Вчителька фізкультури була лагідна і якась зовсім не спортивна. Мені здається, що вона просто нас жаліла до чогось заставляти. Ми собі гуляли, грілися на сонечку, співали. Аж тут вперше я дізналася, що, виявляється, є таке свято, як день народження. І як дівчата довідалися, що у мене цей день припадає на 22 квітня, не знаю. Тиждень вони потай від мене збиралі свої другі сніданки: пряники, вафлі, цукерки. Пошили торбинки із нашого цупкого паперу, поскладали всю ту смакоту і подарували мені. Марійка ще від себе подарувала хустинку, обшиту мереживом, і брошку-дзвіночки. Кращих подарунків я в житті не одержувала.

Дорогі мої дівчатка, нас так мало залишилося та ѿ таких розкидала доля в різні кінці. А ми з Марійкою, хоч і у Львові, та зайвий раз зустрілися часу бракує. Таке життя. Що тут поробиш! Роки пролетіли, що ѿ не встигли ми набігатися, надихатися тим цілющим повітрям нашого шкільного саду. Особливо ж весною, коли все цвіло, коли ми з Марійкою могли зривати маргаритки і кульбаби. Теплинь, сонечко, зелень, височенні каштани. Навпроти нашої школи, очевидно, жив якийсь меломан.

У нього завжди гриміла радіола, крутилися платівки тодішніх пісень – найрізноманітніших. І від того було веселіше, і весна ставала красою.

Одягали нас так собі: старенькі платтячка, коричневі або темно-сині. А ще часом – чорні фартушки або халати. Уявляю собі, як ми виглядали. Я не знаю, чи дозволялося одягати щось домашнє. У мене нічого не було – то я ѿ не журилася: ходила в тому, що давали. Черевички на шнурках, пальта – які придеться, були навіть шинелі. Зате весною в нашому одязі відбувалися деякі зміни: нам давали ситцеві чи штапельні платтячка.

Харчі були теж не дуже. Здебільшого каші та макарони. Я була до їжі перебірлива: то мені не до смаку була напівсмажена великими куска-

ми цибуля, то не подобалась солодка підливка до каші чи макаронів. А про супи вже й казати нічого. Словом, їла я абияк, частенько лише чай і хліб з маслом. Мами не було, а вихователі не могли кожну дитину умовляти, щоб вона їла. Я була маленька, худа як трясця, кволя й слабка. Ще трохи худішою була Марійка. Всі казали, що ми з нею дуже схожі. До Марійки часто приїжджала мама і щось смачне їй привозила. У нас було заведено пригощати всіх. Ну, звичайно, найбільше припадало мені.

Найчастіше ми гуляли з Марійкою, а ще з Нелею, особливо, коли співали. З третього класу уже записували в шкільний хор, а потім ще організували хор пionерський. Пісні були дуже патріотичні: про Леніна, Сталіна, партію і комсомол.

Москва – Пекін,
Москва – Пекін!
Ідуть, ідуть вперед народы,
За светлый труд,
За прочный мир
Под знаменем свободы.

Я дуже любила співати, але таке було просто нецікаво. Хотів нас вчитель навчити пісню про колгоспних буряківниць. Все було б добре, ми її вже й вивчили, але там були такі слова:

А увечері, у клубі
Нас чекали хлопці любі.

І не дозволили. Хіба можна в школі про хлопців?

Дуже багато проводилося бесід про дружбу дівчат і хлопців, але все це були тільки загальні фрази, а насправді всі вчителі і вихователі чомусь дуже боялися тієї дружби. Ми, правда, були ще зовсім малі, та й хлопці до нас підходили хіба що з кулаками та каштанами. Та вихователі до нас вже ставилися з якоюсь підозрою: чому в класі? Чому з хлопцями? Що ви тут робите? Та ми були ще надто малі, щоб на таке зважати.

Вчитися було цікаво. Та кожний вчитель на кожнісінському уроці починав і закінчував словами про “батька Сталіна”.

Піснею про Сталіна
Починаємо день.
Країніх ми не знаємо
На землі пісень...
У країні Сталіна,
У країні Рад
Ми ростем – зростаємо,
Як зелений сад.

Це вже було занадто. Таке звеличення. Воно просто не вміщалося у дитячих головах і вже не сприймалося. Було тільки нестерпно нудно. Але такі були часи. І вчителів не можна було звинувачувати: їм треба було працювати.

Шкільний сад ділився на просто сад і другий сад. У другому саду росли буки. Восени ми назбирували тих букових горішків, іноді якось там смажили, а частіше юти так. А ще там росли груші, яблука. А ще там просто було гарно. Була ще і Тухольська долина. Хто її так назвав – не знати, але нам радили краще туди не ходити. Хлопці, звичайно, ходили. Курці там вчилися курити.

Все це і був наш інтернат, наш дім, наш рай. Коли чуєш іноді страхітливі розповіді про інтернати, то наш і справді був раєм. Нас все-таки любили, якщо ѹ не всі вчителі та вихователі, то більшість.

Пам'ятаю, чомусь у неділю нам не давали другого сніданку. Правда, сніданок той був... півтори вафлі, або два пряники, або дві цукерки, або кусочек хліба з повидлом... Але все-таки хоч щось. Іноді з нами в неділю чергувала Антоніна Алойзівна. То вона ходила на кухню і випрошувала у кухарів для нас сухарів з білого хліба. Ми радо хрумкотіли сухариками, а вихователька була, очевидно, рада, що хоч щось зроби-

“Мішка” на відпочинку. Макс і Джек пильнують сад.

ла для тих нещасних дітей. Правда, ми себе нещасними не вважали, тому ми і не любили, коли сторонні охали та зітхали, жалючи нас.

Метода наших вчителів була така: нас переконували, що ми такі ж, як і зрячі. І робити мусимо все те, що роблять зрячі. Може та метода і має свої мінуси, але вона чомусь мені більше до душі, ніж теперішня, коли дитині-інваліду ледве не з пеленок втврмачують, що вона знедолена, неповносправна, із зниженим інтелектом чи ще там що. Ми тоді соромилися всяких подачок, хоч і ситі були не завжди і одягнені абиляк, та людська гідність у нас була. Я вдячна своєму інтернату, своїм вчителям і вихователям, що виховали мене такою, як я є. І не боюся зайвої патетики.

Закінчувався навчальний рік. Ми нищили свої зошити, відриваючи для себе чистий папір. В класі розпалили грубку, і хлопці спалювали непотрібні рештки наших шкільних зошитів разом з добрими і поганими оцінками. Тут-таки сиділа і наша Віра Тимофіївна, лагідна, зовсім не сувора. Незабаром ми роз'їдемося додому. Залишаться тільки сироти. З нашого класу залишилися Неля і Люся. За мною мав приїхати батько. Я з нетерпінням його чекала. Мені раптом так захотілося додому, що, якби мала крила, то злетіла б. У мене було стільки нового, я стільки хотіла розказати і мамі, і Ліді, і всім. Додому, у мою Білозірку! Боже мій, як могла я стільки прожити без мами, без Ліди, без села?

X. У колгоспі

Чи то хата поменшала, чи я виросла... Після великих шкільних коридорів і класів батьківська хата здавалася маленькою. Всі позбігалися, бо я приїхала. Батько урочисто дістав привезений із Збаража колись папір, всіяній крапками:

— Ану, читай.

Всі затамували подих. Крапки притерлися, але тепер я могла їх прочитати. Це були сторінки з журналу “Советский школьник”, що виходив тоді шрифтом Брайля. Я прочитала. Батько був дуже гордий.

— Ну?.. Три класи за один рік пройшла! Директор хвалив. Книжку подарували.

І я почала вечорами читати батькові п’есу С.Міхалкова “Я хочу домой”. Читала я геть-таки нікудишньо, бо російську вивчала недавно, а там ще й німецькі фрази, латвійські імена. Але батько при найменшій нагоді всім демонстрував, яка я в нього грамотна.

Позбиралися дівчата, їм також цікаво. А я розповідаю – аж захлинулося: і про школу, і про хор, і про концерти.

А в селі було невесело. У нас організовувався колгосп, навіть два: село велике, отже і поділили надвое. Позабирали коней, вози, плуги, борони, – все. Нашу лошичку, тобто кобилку, звісно, також. Пам'ятаю, як батько радів, коли купив її: молоденька, швидка, гарна. Натішився – тепер віддавай. Дехто пробував приховати одне чи два колеса до воза, якогось старого плужка: може, здастся, може ж не надовго ті “колхози”. Шкода праці! Нишпорили по горищах, знаходили, забирали, ще й погрожували. Забирали і зерно на насіння. Батько був дещо приховав: у полі закопав. Та хтось, видно, підгледів та й украв. Ми залишилися без хліба.

Біда прийшла. Та не лише до нас – до всіх. Хто назбирав колосків – тюрма. Йшли поночі, потай прачами молотили зерно: хоч дітям на паляниці. Кого піймали – біда. Батько працював. Але за цілий день могли записати лише 0,25 трудодня. Та й з тих трудоднів ніякого толку. Заплатили людям на трудодень по 370 грамів. Батько приніс 37,5 кілограмів непровіянного зерна та й зажурився:

– На, жінко! Бачиш, скільки твій господар заробив? Годуй сім'ю, петлюй, одягай, взувай, годуй кабани...

Мама заплакала:

– Як жити будемо?

Сум стояв у хаті. Наша хата була пошита сніпками з соломи. Сніпки погнили, а нових ні з чого було зробити. Коли надворі йшов дощ, то в хаті він ішов також. Мама підставляла відра, миски.

– Було добре, а стало ще лішче, – з гіркотою казав батько.

На селі було двоє таких, що до колгоспу так і не пішли. Їх називали індусами. А в народі і пісню склали:

А індуси їдять гуси,
Петльовані пиріжки,
А колгоспники по полю
Та й збирають колоски.

Спершу вони сіяли своє поле, а потім у них таки землю забрали, але індуси залишилися індусами і до колгоспу не пішли.

У нас тепер не було навіть корови: нічим було її взимку годувати.

А тут ще нова напасть. Мій батько був добрий господар, і будівлі у нас були зроблені по-господарськи: комора, хлів, стодола, муріваний льох, – всі в ряд, по одну лінію. От прийшли люди з сажнем, замірзли і сказали батькові:

– У вас довжина будівель на стільки-то більша, ніж має бути у бідняка. Значить, ви – середняк. Ми мусимо відрізати частину будівлі.

До батька довго нічого не доходило: для чого руйнувати будинок? Та йому дали шанс:

– Можете у себе зробити конюшню для колгоспних коней. І відповідно, ви ж і будете конюхом.

Батько погодився. А що він ще міг?

У нас поставили щось дванадцятеро коней. Та біда: годувати тих коней нічим було. На коня видавали чотири кілограми гнилої замерзлої соломи на добу. Батько навіть жалів запрягти тих нужденних коней: ніс ту солому на плечах. Кінь лягав, а вранці вже не міг встати. Трошки підніметься – падає, і ще раз підніметься і падає. Отак зо три дні помучиться і здихає. Приїжджають тоді, складають акт, здирають шкіру, а все інше – на свиноферму, варити свиням. Мама плакала.

Ранком батько кликав її:

– Іди, жінко, будемо коней зводити.

Якщо вдастся такого коня на ноги звести, то поживе ще. Мама зірвала собі крижі, ходила підв'язана. Потім батько придумав, як глупливо називало начальство “колиски для коней”: до бантин чіплялися шлеї, проводилися попід живіт коневі, і другий кінець знову чіплявся до бантин. Хоче кінь впасті, а “колиска” йому не дає. Мука, але кінь живий.

Якось взимку батько дізнався, що невміло були зроблені кагати для колгоспних буряків. Буряки померзли і лежали просто зверху. Матюкнувся мій батько, запріг пару коней, що ще сяк-так могли воза тягнути, та й поїхав за тими буряками.

– Ніколи не крав, а тепер мушу, бо не можу дивитися, як ті коні мучаться. Якщо сяду в тюрму, то із-за колгоспних коней.

Тепер у нас кожного дня на плиті кипіла виварка буряків. З соломи різали січку, мішали з м'ятими буряками і так годували коней.

Сусід матюковався:

– Ти, Ілько, якийсь чисто дурний! Тобі що ордена дадуть! Калхозних коней жаліє! Хай здихають к такій матері.

– Ні, Микито. Кінь – то є кінь. Він не винен, що його в калхоз взяли.

– А як тебе зловлять і посадяТЬ? – не здавався той.

– То буду сидіти, – приречено зітхав батько і знову їхав за буряками.

А сестри працювали влітку і вдень, і вночі, – за ніщо, гірше від панщини. Сянько сів на трактор. Також працював майже цілодобово. Передрімає десь у полі і знову працює. І як тільки люди витримували. Приходили з поля від буряків, не лягали, а падали, щоб відпочити, а тут бригадир смікає: до зерна, до віялки на всю ніч. І мусили йти. Одна жінка із зlostі і втоми якось взяла величезну каменюку та й кинула у горлянку ненависної віялки – та і подавилася.

– От і нехай, а ми тим часом відпочинемо.

Ті, хто був молодший, тікали з села у місто: вчитися, працювати,

ким-небудь, куди-небудь, за що-небудь, аби тільки подалі від колгоспу. Спершу те ще вдавалося. То вже потім почали чинити всякі перепони, не давали довідок, аби якось людей затримати. Та молодих затримати було неможливо. Як тільки могли, вони рвалися із села, що перетворилася на каторжанський табір.

ХІ. “А ми розлізлися межи людьми, мов мишенята” (Т.Шевченко)

Сестра Ніна виїхала з села ще до настання колгоспів. Її чоловіка Степана забрали в армію – він втік. Його ловили – він тікав. Нарешті-таки забрали у морфлот. Все це тягнулося роками. А Ніна була тут із свекрухою. Не зжилися. Свекруха судила її по селу, слідкувала за кожним окрайцем хліба. Плюнула на все моя дзвінкоголоса сестричка – та їй завербувалася на Донбас. Про Донбас тоді розповідали всілякі страхіття. Казали, що там і голод, і бандитизм. Певно, так воно і було. Та мою Ніну вже ніщо не могло спинити. Донечку залишила свекруся, виробила паспорт на дівоче прізвище, – та їй поїхала. Я тоді ще дома була, а не в інтернаті. Підійшла до мене Ніна, дала мені свою фотокарточку, маленьку, що для паспорта зробила, заплакала і тихенько сказала:

– Прощай, Танюсю! Не знаю, чи ще колись побачимося. Нічого нікому не кажи. Я завербувалася і їду на Донбас.

Але про таке хіба можна було не казати? Ніна не витримала і заплакала, прощаючись із своїм родом.

Потім поїхав Степан у ФЗУ, в Кривий Ріг. Там з нього мали зробити шахтаря. І зробили. І спустився він, зовсім ще хлопчик, в шахту. Навіть від армії його звільнили. Потім колись ми будемо гортати його альбом з фотографіями. А на тих фотографіях – здебільшого похорони. Похорони шахтарів, що загинули в шахті. Про це тоді в газетах не писали, по радіо не повідомляли, співчуття рідним не висловлювали. Лише в Степановому альбомі було написано: “Шахтар в шахту спускається – з білим світом прощається”.

Другий мій брат Гриша, що з допомогою батькової сестри тъоті Нюсі та досягнень тогочасної медицини подолав таки свою страшну хворобу туберкульоз, жив у Збаражі. Звичайно, тепер йому треба було берегтися, але головне – живий. Працював фотографом-портретистом. Навіть для якогось журналу робив фотографії. Іноді приїжджав додому, але не надовго.

А тепер в дорогу зібрається батько. Було йому тоді вже за п'ятдесят, але мусив, бо треба було якось жити. Вербували у Дніпропетровську область. Він завербувався. А в Тернополі до них підійшов інший вер-

бовщик і почав їх “перевербовувати” на лісоповал в тайгу. Обіцяв золоті гори і високі заробітки. От не знаю лишень, чи казав він їм про страшні морози, від яких тріскалася земля і дерева, про комарів, що влітку засипали очі, і т. ін. Думаю, не розповідав. А тому сподушився багато хто, навіть дівчата. Подумав мій батько і сказав:

— Там я ще не був.

І погодився.

XII. Давай дружити

Але на цей час я вже була в школі. Їхала зі щемом в серці, як додому. З'їжджалися звідусіль дівчата. Радісні зустрічі, нові пісні. Пригощали одну всім, що для нас на дорогу зготували наші мами. Не забували ми і про сиріт.

Четвертий клас якось не дуже запам'ятався. Хіба тим, що одного разу до мене підійшла старша дівчинка і сказала:

— З тобою хоче дружити один хлопець.

Дружити? От новина. Я почервоніла і переминалася з ноги на ногу. Не знала, що сказати. Я була дитина сільська і для мене було

Кабінет наочного приладдя.

незрозуміло, чому той хлопець сам до мене не підійшов. І чому про дружбу потрібно неодмінно домовлятися. Хоче дружити – то й дружив би, принаймні попробував би зі мною заговорити чи що. А то – на тобі! Але вголос я нічого такого не сказала. Я дала згоду на дружбу з хлопцем, хоча не мала до нього ні симпатії, ні антипатії. Був це Борис, що вчився у п'ятому. Був він далеко не найкращий учень. Трохи бачив. Таких частенько брали на розвантажування продуктів, котрі завозили до нас в школу. А хлопці й раді, бо їм ті уроки!

А ще Борис страшенно захоплювався військовою справою. В нього було безліч усіляких значків. Я тоді ще зовсім на тому не розумілася. Хоч і тепер, чесно кажучи, також не дуже.

Боря зібрав свій загін і був у ньому командиром. Правда, вже не знаю, яке у нього було звання. Якось він сказав мені по секрету, що завтра його загін має битися з іншим загоном. Я не знала, чи посправжньому вони будуть битися, але дуже просила Борю не робити цього. Та хлопець був рішучий і непохитний. Якщо він переможець, то його загін пройде з піснею, і я її почую. Вже не знаю, чому я тоді не була на прогулянці. Сиділа з малечею у дошкільній групі. І раптом пісня:

Гей, гей, красный герой,
На разведке да боевой.
На разведку да он ходил,
Много пленных приводил.

– Ура, – ледве не закричала я. Боря переміг!

Але ця дружба закінчилася якось сама по собі. Згасла і все. Боря потім ще пробував до мене підходити десь в класі сьомому, запрошував на танець, але мене це вже якось не хвилювало, і його, очевидно, також.

Я не знаю де зараз Борис. Ніякі відомості про нього чомусь не доходять. Де ти, друже? Як склалося твоє життя? Роки мовчать. Мовчать і люди, коли не знають, що сказати. Змовкаю і я.

XIII. “Реставрація”

Нам з Нелею був дуже потрібний папір: цупкий, товстий, щоб добре було відчутно виколоті крапки. У нашому побуті ми його називали брайлівським папером. Нелі ну просто-таки необхідно було вести пісенники, а мені – писати вірші. Я їх майже нікому не показувала – підросла, то й соромилась. Але часом мене таки вдавалося умовити прочитати щось на концерті. Пам’ятаю, якось Антоніна Алойзівна сказала (не мені, а дітям, це вже мені переповіли):

– То єсть такий другий Шевченко.

Пухом вам земля, дорога вихователько! Ви, по доброті своїй, звичайно перебільшили мої здібності. Та вірші я ще й зараз пишу.

А тоді... Вкрай був потрібний папір. Вже не знаю, хто Нелі відкрив секрет технології "реставрації" паперу. Але якось увечері, коли ми вже були у спальні. Неля покликала мене в коридор:

- Ходи, будемо папір затирати.
- Як? – здивувалася я.
- Зараз розкажу.

Як виявилося, все було майже зовсім просто. Головне – щоб зникли крапки. Списаного паперу у нас було скільки хочеш, якщо нам з Нелею щось вдастся, тоді... Тоді будуть у Нелі нові пісенники, а в мене – нові вірші.

На табуретку ми клали листок покрапкованого паперу, рясно змочували його водою, потім густо намилювали милом і починали терти... Ну, скажімо, пляшечкою з-під одеколону (вихователька нам часто віддавала бавитися пусті пляшечки з-під духів або гарні коробочки). Коли добре постаратися, то папір ставав майже рівний, без крапок. Та ще треба було, щоб він просох. А тоді вже на ньому можна було знову виколювати крапки. Правда, на вигляд він був... та це вже не мало ніякого значення. А ще від нього дуже пахло милом, господарським звичайно. Але це теж не мало ніякого значення. Головне – на ньому можна було писати. Ура! Ми тепер з Нелею кожного вечора мали роботу – затирали папір. Це був хоч якийсь вихід.

XIV. Свята і будні

А ще запам'ятився Новий рік. Дівчатка з моого класу мали бути сніжинками. Віра Тимофіївна одягнула нас у підкрохмалені марлеві костюмчики. Нас тепер було шість: до нас прийшла ще Оля Хомко. Вона також була переросток. Ми їй допомагали освоїти шрифт Брайля. І от – нас уже шість. Оля трошки бачить. Ми кружляємо біля ялинки і співаємо пісеньку сніжинок, якої навчив нас вчитель співів Юрій Гавrilович. Ми кружляємо і співаємо, а потім сідаємо рядочком під ялинку і маємо сидіти там увесь новорічний вечір, – ми ж сніжинки. В залі нестерпно холодно, а ми в марлевих костюмчиках, з голими рученятами. Я вже не знаю, який у нас був вигляд, але ми вперто і героїчно сиділи. Директор власноручно накидав нам на плечі хустки, але ми їх тут же таки скидали. По-перше: вони були якісь дуже дряпучі; по-друге: вони майже нічого нам не давали, бо були зовсім невеличкі; по-третє – і це головне: які ж ми тоді сніжинки?

Свята минали якось дуже швидко. Уроки чомусь тягнулися значно довше. Хлопці наші були пасивні, і їх ні до чого не можна було залучити. А ми, дівчата... без нас не обходився жоден концерт.

Перед концертом завжди у спальні була метушня. Філомена Андріївна і Станіслава Андріївна знову і знову підміряли нам старенькі, але чисті і старанно позашивані плаття, прасувалися білі фартушки, підкрохмалені аж до хрускоту, слідкували, щоб ми всі мали почищене взуття.

Марічка грала на роялі і, здається, добре грала. Це були якісь етюди, сонати, сонатини. Я тоді ще не дуже у тому розбиралася, та й зараз, чесно кажучи, не дуже. Але мені подобалося, як Марійка грала. Виконувались твори і в чотири руки. Я б також хотіла грati на роялі, як Марійка, як інші, але за навчання треба було платити. Плата була зовсім мізерна, але я знала, що у моїх батьків не буде грошей і на наймізернішу. Тому я їм навіть нічого не казала. Потім Станіслава Андріївна запропонувала вчити мене безоплатно. Я навіть взяла перші уроки. Але треба було приходити і чекати, поки займатимуться “платники”, або може хтось із них не прийде. А іноді отак посидиш, посидиш, а часу на тебе і не вистачить...

Я зрозуміла, що музикантом мені не бути. Хоча й зараз, коли нікого дома нема, сідаю собі за піаніно та й щось там пробую підібрати. Але що я можу?

XV. Лист до батька

Хтось дуже розумний ввів у нашу програму уроки письма по-Гебольду. Писати по-Гебольду – це значить писати олівцем, але у тому ж таки нашему письмовому приладді. Букви виходили подовгасті, як друковані, але дещо видозмінені: гачки, крючки, палички писалися в середині букви. Але таке письмо цілком могла розібрати зряча людина. Це був добрий вихід. І коли я опанувала цей шрифт, то сіла писати батькові листа. А був мій батько десь аж за якимось невідомим мені Омськом. Він жив у тайзі, де були ведмеді, морози і ще якісь страхіття, про котрі я не знала, але могла собі їх дофантазувати.

Я сама написала батькові листа! Чи не диво? І він сам його міг прочитати. Він потім казав:

– Найкраще пише Танька: букви великі, кожна окремо. А то поналіплюють якихось каракуль, позливають все до купи, що й не розбереш.

А мій батько ходив до школи всього півзими.

Прочитав він мою листа та й заплакав: сліпа дочка сама йому написала. Потім цей лист батько довго зберігав, носив з собою, аж доки він зовсім не потерся.

Батько (перший зліва) у Сибіру на лісоповалі.

Сама писала я тепер додому. Мама не вміла читати, але хто-небудь вже їй читав мое писання. Отже, ще одна сходинка. Якомога більше вміти самій, якомога більше! Але я вміла мало. Мама мене не дуже до роботи привчала. Я не вміла, скажімо, прасувати, особливо, коли складочки. У нас дома була стара праска, якою я зовсім не могла користуватися. В цю праску засипалося деревне вугілля, взяте з плити. Від нього праска нагрівалась. Але якийсь вуглик міг випасти, і легко можна було пропалити річ. Отже, це було не для мене.

Та й нічого в цей час я до ладу ще не вміла: ні чистити картоплю, ні готувати їсти. Я соромилася у цьому зізнатися, але це була правда. Мене це гнітило, але вчитися було ніде. Потім влітку дома я таки навчуся чистити картоплю і ліпити вареники. А прасувати я ще й досі не люблю.

XVI. “Ще тумани сиві не зійшли з полів”

Дівчата з моого класу всі були співучі. Позираємося вервежкою, ходимо та співаемо. Співаємо скрізь: в шкільному коридорі, в класі, в саду.

Ще тумани сиві
не зійшли з полів.
На широкій ниві
чути дружній спів.
І на світанку
мовить ланкова,
слухає ланка
теплії слова.

Співали і таких. Але все-таки більше про любов.

Віра Тимофіївна іноді ходила з нами в місто. Вона водила нас в театр, в Палац пionерів. А якось ми з нею пішли на дитячу залізницю. Справжнісінькі тобі вагони, рейки, квитки. Пасажирів обслуговували діти. Були там, звичайно, і дорослі, слідкували за порядком і щоб не було “зайчиків”. Ми собі сіли та й ну співати. Всі слухали, особливо ж припала до душі пісня про Васю машиніста. Така собі примітивна пісенька. Та це я розумію тепер. А тоді ми й самі її любили. За те, що ми так гарно співали, нас повезли ще один рейс – безкоштовно.

А ще ми ходили в музеї, на святкові паради. На парадах було не дуже цікаво. Ми ж не бачили тієї святкової урочистості, хіба що відчували її.

Йшли танки, двигтіла земля. І розмови навіть не було чути. На мене це чомусь наганяло жах. Святковий настрій приходив, коли йшли колони. Кожна щось співала. І ми собі йшли. Вчителька купила нам повітряні кульки, а потім напоїла нас газованою водою з сиропом. Поверталися втомлені і щасливі – таки й ми долучилися до свята.

Була весна. Ми виходили на ранкову прогулінку в шкільний наш сад. Він розцвітав, духмянів, дихав весною. Старі каштани, ніби казкові велетні, дивилися на нас, оберігали, пильнували, щоб не трапилось з нами якогось лиха.

Нас одягнули по-літньому: легенькі ситцеві платтячка і балетки. Ми почували себе дівчатками, що вже дорослішли.

Тоді ще ранками і вечорами гули заводські гудки, що сповіщали людям про початок і кінець робочого дня. Пам'ятаєте, колись була популярною така пісня:

Пропел гудок заводской –
Конец рабочего дня.

Але пісня ця народилася пізніше. А тоді, в ті наші весни, гули, гули фабрики і заводи. Всі до того вже звикли і слухали те багатоголося, вимірюючи по ньому час. У ранковому тумані цей оркестр звучав приглушеного і м'яко.

Була весна. От-от розквітне бузок. А незабаром, вже зовсім скоро закінчиться навчальний рік. І я поїду додому. А поки що... весняна повінь пахощів цвіту. А ми собі разюємо тут, от лише дзвінки... Як вони мені набридили, Боже мій, у що можна перетворити святий поклик дзвінка, коли він, святковий і урочистий, кличе нас вперше до класу. Все по дзвінку: встановлення, сніданок, прогулянка, уроки і все інше. Я розумію: як інакше? Але це впливає негативно. Ну, придумайте щось, педагоги, психологи, чи ще не знаю вже хто...

Мене забрав до себе дядько Семен, що жив тоді вже з дочкою у Львові. А потім він завіз мене додому. Батька не було. Степана також. Ми були з мамою удвох. Через багаточисленні своїх хвороб мама на роботу до колгоспу не ходила, але допомагала Марусі і Наді на буряках. Кожній жінці виділяли певну норму буряків, которую вона мусила обробити. І вже нікого не цікавило, можеш ти чи ні, чи захворіла, чи діти маленькі. Хіба жінки в ланці допоможуть, якщо ланка була дружна. Отже, “ще тумани сиві не зійшли з полів”, а вже на полі з’являються жінки, з сапами і клуночками, в котрих був нехитрий харч: сало, молоко, хліб, яйця або просто кілька яблук з куском хліба.

Від батька приходили листи. Він писав, що продовжив собі термін вербовки, так що додому не скоро. Просив маму вислати зо дві посилки зимових яблук “таких, щоб не зіпсувалися по дорозі”. Батько писав: “побачили тут картинку: хлопчик і дівчинка рвуть у кошики яблука, – не вірять. Кажуть, що це вигадка. Я їм розповідаю, що у нас і справді ростуть такі яблука, – не вірять. То пришли мені – нехай тут попробують наших яблук”.

І мама послала. Вибрала дві найбільші скриньки на пошті, поклала яблук – та й послала. Потім батько писав, що навіть їх і не попробував: всі пороздавав, а ті ще своїм знайомим ділили: от, мовляв, яке диво росте на Україні.

Мама завезла мене до Збаража, а вже звідси чоловік тьоті Нюсі дядя Жора мав завезти мене у Львів. Мама через свою неписьменність боялася їхати зі мною так далеко. Дядя Жора був, здається, сибіряк. Високий, кремезний, вже й не знаю, яким шляхом прибився він до Збаража та й зійшовся з тьотею Нюсею. Чоловік то був надзвичайно добрій, а головне – вмів робити абсолютно все: шити, будувати, що завгодно відремонтувати. Всім допомагав, нікому не відмовляв. Був колись та-кий випадок: мамі треба було терміново написати листа до тьоті Нюсі. Мама досить часто їздила до Збаража, знала, де шукати будинок, а номер будинку так і не вклався в її голові. Ніколи не питала вона і прізвища. Отож на конверті написали: місто Збараж, вулиця Панаса Мирного, дяді Жорі. От сміху було, коли він таки одержав того листа.

Отож, “ще тумани сиві не зійшли з полів”, а ми під’їжджали до Львова. Потім дядя Жора довго всім розказував, яке враження справила на нього моя школа і мої дівчата.

XVII. Відлига

Тільки подумати – я вже в п’ятому класі! Ми завжди радісно зустрічалися після літніх канікул. А цього року у наших зустрічах було щось особливe. Між хлопцями і дівчатами настала відлига – очевидно, подорослішали. Це було приемно.

Пам’ятаю був якийсь конкурс. Приз дістав наш Микола Козар. Там приз той був... шість зошитів і шість олівців. Хтось зовсім без фантазії придумав отакий приз. Дівчат у нашому класі також було шість. То Козар кожній подарував зошит і олівець. Це було нечувано. Тепер не треба було боятися, що хтось із хлопців отак просто підійде і тебе вдарить. Микола був височенький, худющий і дуже гнучкий. На фізкультурі вчитель не міг нахвалитися. А ще Микола вчився грati на баяні. Знав нотну грамоту, зате на співах не міг навіть гаму заспівати: всі ноти співав на одному звуці. Було важко втриматися від сміху. І ми жорстокi й бездумнi, сміялися. Потім, через роки, Микола признався, що тодi вiн потай плакав. Звичайно, образливо: музикант, а гаму заспівати не може.

У нас за програмою мали бути уроки німецької мови. Вже вчителька Анна Романівна й провела декілька уроків. А потім взяли та й

відмінили: рано, мовляв, ще їм ту німецьку вивчати. Відмінили – то й відмінили. Жалю великого ми не мали. Але зате ми мали вільний урок. Сидіти мусили тихенько, бо довкола по класах йшло навчання. А то ще, крій Боже, вчителя якогось могли прислати. От і сиділи ми всім класом, і розповідали всякі історії, страшні чи смішні. А часом грали в яку-небудь гру. І серце тішилося, що у нас нарешті був мир між дівчатами і хлопцями. Навіть Валентин Супрунюк, що вже й тоді був схожий на маленького ведмедика, вів себе стримано. Хоча від нього всього можна було сподіватися. Важко було передбачити, що він утне.

Географію у нас вела Лариса Петрівна. Навіть ми, незрячі, розуміли, яка вона модна і гарна. Уроки в неї були цікаві, але ставилась вона до нас якось зверхнью чи що. І вже, звичайно, нікого з нас не любила, хіба декого із старших хлопців.

У нашого Валентина руки завжди чомусь були жорсткі і порепані. А щоб незрячому показати щось на карті, треба було взяти його за руку і показати його рукою. Страшно було Ларисі Петрівні брати в свої пещені руки брудну і порепану руку Супрунюка. Тоді вона брала указку і веліла хлопцеві за нею слідкувати.

– А я так не розумію, – заявляв Супрунюк. Мова у нього була повільна, розважлива, слова вимовляв, здавалося, аж з притиском.

І вчителька змушенна була таки взяти його за руку і показати все, що було треба. А хлопець на тому не заспокоювався. Він навмисно виходив надвір з мокрими руками, забруднював їх, як тільки міг, і наступного уроку вчителька знову з жахом мусила брати хлопця за руку, що аж кровоточила, і показувати йому щось на карті. А у Валентина прокинулась раптом любов до географії, і він неодмінно просив Ларису Петрівну показати йому ще що-небудь.

Одного разу, коли хлопці понайдалися часнику, вчителька нічого не підозрюючи, зробила їм зауваження і сказала, що вона терпіти не може цього запаху. Краще б вона того на говорила. Відтепер безпосередньо перед її уроком Валентин найдався часнику і сідав за першу парту. Ще й хлопців намовляв. А коли хлопці натерли часником вчительський стіл і стілець, отут вже Лариса Петрівна не витримала: вона із сльозами вибігла з класу і грюкнула дверима.

Урок було зірвано. Ми, дівчата, жаліли вчительку, хоч і не дуже її любили. Почали совістити Валентина, але він задоволено сміявся, і наші слова на нього ніяк не впливали. А найдивніше те, що як дізналися ми потім, це не було просте хуліганство. Виявляється, хлопець був закоханий у вчительку і, очевидно, хоч таким способом намагався привернути до себе її увагу. А може це була його маленька помста, бо вже пройшла між учнями чутка, що у вчительки роман з одним старшокласником.

Так це було чи ні, але Ларисі Петрівні тепер нелегко було вести уроки в нашому п'ятому класі.

Цього року мене обрали ланковою. Я погано знала, які мої обов'язки і що я маю робити, але була дуже горда, що з-поміж всіх обрали мене. Час від часу відбувалися збори ланки, тобто класу. На тих “зборах” ми могли бавитися м'ячем, проводити якийсь атракціон або щось обговорювати. І чому це називалося “збори” – не знаю.

Ланки об'єднувалися в загони. Головою нашого загону, так би мовити, моїм начальством, була Марійка. Загони об'єднувалися в піонерську дружину. Керувала дружиною рада дружини, а головою тієї ради був Фелікс Фролов. Це був дуже серйозний учень. Він, як тоді більшість, був переростком, але здавався ще старшим, зовсім дорослим. Був відмінником, ходив чітким військовим кроком, а ще дівчата поміж собою шепталися, що він був гарний. А ще він грав на баяні. Тоді баяністів було багато, мабуть тому я і досі люблю баян. Так отої-то Фролов, голова ради дружини, на котрому трималася вся піонерська робота, прийшов якось до мене і почав перевіряти щоденник ланки, котрий я повинна була вести. Я його вела вкрай невміло, а ще й допустила ряд помилок, за що й дісталася зауваження. Словом, я червоніла, нібито вичитував мене принаймні директор школи.

XVIII. Ми дорослішаємо

У нас в класі вчився тихий і спокійний Степан. Він був старший від нас. А ще він був феномен, правда, тоді ми ще того не знали. Ми просто вважали його майже героем. Якось той Степан упав з гойдалки і зламав руку. І нічого, навіть не скривився. Йому ту руку склали і, як часто це й зараз буває, виявилось, що склали її не так. Треба було знову ламати і заново складати. І знову нічого. Питаю його:

– Дуже боліло?

– Зовсім ні, – відповідає. Ми розуміли, що не могло ж таке не боліти. Ми вважали його просто дуже сильним і мужнім хлопцем.

Тоді хлопці вирішили випробувати Степана. Посперечались, що він не витримає, якщо йому на руку лінзою сфокусувати сонячне проміння. Витримав, і зовсім спокійно. У хлопця, що тримав лінзу, тримтіла рука, а тому опік був досить обширний – величенька ділянка шкіри на руці була досить серйозно обпечена. Рана довго ятрилася, і знову Степан вів себе так, ніби нічого не сталося, лише усміхався.

Тільки пізніше, ставши дорослою, я довідалась, що є, хоча й дуже рідко, такі люди, що не відчувають болю. До таких і належав наш Степан.

Так отой-то Степан якось мені в парту поклав записку: “Давай з тобою дружити”. Записка була без підпису. Я ніяк не могла згадати, хто її поклав, бо Степан вів себе зі мною, як і зі всіма... Але якось він таки підійшов до мене і запитав:

— Прочитала?

Я знітилась. І від того, що нарешті зрозуміла, хто писав записку, і від того, що треба було щось відповісти.

— Записку прочитала? — ще тихше запитав він.

— Так, — відповіла я, і дуже добре, що Степан не міг бачити, як спалахнуло мое лице.

— Ну і що?

Я мовчала.

— Ти згідна?

Я мовчала.

— Згідна? — допитувався хлопець.

— Я не знаю...

Я й справді не знала. Я шалено думала: “Звичайно ж, йдеться не про любов, а про дружбу”. До Степана в мене не було ні симпатії, ні антипатії. Мене гнітило те, що про дружбу треба було якось домовлятися. Хіба не можна просто собі дружити, без записок? Хоча... мушу признатися, що знаходити в своїй парті записи було досить приємно.

Колишні парті від теперішніх відрізнялися: в них були глибокі шухляди і там лежали наші зошити, бо ж носити нам їх не було куди. В класі попід стінами стояли довгі лави на котрих лежали складені підручники. Підручники шрифтом Брайля громіздкі, їх багато. Та ми з ними давали собі раду. Тепер часто біля мене за партою сидів Степан, і я читала вголос якусь книжку. Вихователька сиділа в класі і пильно за нами стежила. Я іноді відчувала, що Степан зовсім не слухає тієї книжки. Я зупинялася.

— Читай далі, — просив хлопець.

— Ти ж не слухаєш.

— Слухаю. Читай.

І я продовжувала читати. Іноді Степан палко стискав мою руку — от і все. І даремно так непокоїлася наша вихователька. Непокоїлася і я, але зовсім з іншої причини. Я не знала, як мені сказати Степанові, щоб шукав собі іншу дівчину. Ну як йому сказати чесно і відверто? Це ж буде так боляче! А мені? Як бути мені? Адже я до нього зовсім байдужа. Отакі, уявіть собі, муки терзали мою маленьку душу.

Звичайно, ми дорослішли, і наставав той час, котрий мусив настати. Ми починали подобатись хлопцям, а хлопці – нам, і тут вже нічого не могли зробити навіть вихователі. Ми ж були трішки старші, ніж звичайні п'ятикласники. І ми все частіше знаходили в себе записки від хлопців і навіть маленькі подарунки: духи, цукерки. Ми сходили вниз з нашої спальні і відчували, що хтось неодмінно прислухається до наших голосів, ловить наші слова. І від того наші голоси ставали тріщечки дзвінкішими, слова добиралися гучніші, і вимовлялися виразніше. Ми дорослішли. Начувайтесь, вихователі, буде вам робота – за кожною стежити.

І все-таки весна – найпрекрасніша пора року. І серце тоді б'ється якось прискорено і кожного дня чекаєш чогось гарного, неодмінно гарного. Ми тепер все більше ходили з Марійкою. Збирави в саду кульбабки, тішилися сонцем, чекали, коли, закінчиться навчальний рік. Ми ділилися своїми дівочими таємницями, бо ж і Марійка у себе в парті знаходила записки від хлопців. Були такі, до котрих вона була байдужа, а були... То це вже Марійчині секрети, і я, навіть по стількох роках, не маю права їх розголошувати. Лише скажу, що говорити нам було про що.

Ми обидві виходили у відмінниці – і нам було довірено разом з іншими відмінниками розпалювати піонерське вогнище у День піонерської організації. Всі вважали, що ми з Марійкою схожі, іноді навіть плутали нас. Ми смачували цукерки, що привозила Марійчина мама, ходили собі по саду, ховалися в його зелені, і було нам світло та гарно, і ніяких інших бід у нас ще не було, окрім школлярських і дівочих.

І п'ятий клас закінчувався. Це було весело і сумно. Сумно, бо ми розлучалися з нашою улюбленою вчителькою Вірою Тимофіївною. Наша однокласниця Оля Хомко була трохи старша і мудріша. Вона підказала нам зробити вчительці маленький подарунок. Ми купили її письмовий набір, а я написала вірша. Вчителька була розчулена до сліз. Вона запросила нас додому. Дома ми пили чай і їли солодощі: ціле море їх настараляся Віра Тимофіївна. День пройшов гарно, навіть наші хлопці були чесні. На прощання ми сфотографувалися, а потім вже мали роз'їзджатися додому. Додому, звичайно, хотілося, але кожна дівчинка вже мала за ким сумувати, тому роз'їзджатися не дуже спішили.

XIX. Листи

Але ще можна було писати листи. Лише треба було написати бандероль сліпих, наклеїти марку за 5 коп., — і можна було нашими товстими листами дивувати працівників пошти, аж поки вони до них не звіннуть.

Ой, як же я чекала тих листів! Наш сільський листоноша Петро Пундик здається мав задоволення мені їх приносити. Прийде до нас під відчинене вікно, стукає листами по підвіконню і гукає:

— Бандероль!

А я вже така рада, що й розказати не можна. І листоноша не йде. Він якийсь час дивиться, як я читаю листи. Я посміхаюся, і листоноша також посміхается.

Листи приходили майже кожного дня. А коли день чи два не було нічого, то потім могло прийти відразу три або навіть п'ять листів. Іноді їх на пошті відкривали: дуже вже кому-небудь хотілося знати, що воно таке. Відкривали — та й нічого, бо хто ж може прочитати мої листи!

Одного разу я одержала листа від Олі Хомко. Вона надіслала мені адресу нашого голови Ради дружини Фролова Фелікса і просила привітати його з днем народження. День народження у нього був 14 червня. А надворі вже стояв липень. Я нічого не розуміла. Вітати з днем народження я, звичайно, не стала, а листа йому все ж написала. Адреса є — чому ж не написати? Потім того собі ніяк пробачити не могла: перша написала хлопцеві! Але тоді я про це не думала: написала та й усе. Дуже вже мені подобалось писати листи. А надто — їх одержувати. А тут — адреса! Та й не надіялася я, чесно кажучи, що він мені відповість.

Аж ось, пам'ятаю, 25 липня приносить Петро Пундик щось аж три листи. А серед них лист від Фелікса. Боже мій, як я здивувалася і втішилася. Лист був дуже стриманий, дуже серйозний, бездоганно (без граматичних помилок) написаний. Тільки що не стояло в кінці “з піонерським привітом”. Я була дуже горда: який хлопець мені написав. І це вже потім картала себе, що написала йому перша. На жаль, ті листи в мене не збереглися. Я їх всі до одного таки берегла, та тільки потім вони безслідно зникли. Напевно Фелікс їх і прибрав, коли ми з ним розлучилися. Очевидно, він їх просто викинув, бо не любив спогадів, ні добрих, ні поганих. А я люблю. Більш того, я вважаю, що це те єдине, чого в людини ніхто не може відібрати. Хіба хвороба чи смерть. Ну, та тут ми вже не владні.

У Феліковому листі були такі слова: “Про нашу переписку в школі не кажи ні кому, навіть мені”. Зрозуміло. Але в серці щось заворушилося: значить в школі він робитиме вигляд, що нічого не сталося. А власне, що сталося? Нічого. Я йому написала — він відповів. Ну то й

що? Звісно, у школі тільки зайкнися! Рознесуть, засміють. А вже вчителі... Ні, ні, і не говоритиму нікому про наше листування. А, може, й листування ніякого не буде? Звідки я взяла, що він мені ще напише? Але він написав. Тепер я мала собі ще одне хвилювання: чекати листи від Фелікса. Та це було гарне хвилювання, з ним все життя робилося немов іншим. Фелікс зшивав свої листи якось по-особливому. Я їх відразу впізнавала. Це були серйозні і вдумливі листи. Відповідала я на них також стримано і виважено, навіть зробила йому зауваження за крапки, що він ставив в кінці листа. Їх можна було зрозуміти по-всякому, і не скажу, що мені це було неприємно, але ж мене так вчили бути скромною, що мабуть-таки перевчили. І я написала: "А чи не можна без...?". Тоді Фелікс у кінці наступного листа написав: "З піонерським привітом Фролов". Так що свого ляпаса я дістала. Так мені і треба.

Прийшов лист і від Іvasика – моого колишнього однокласника. Хлопець мені писав, що любить, і не просто любить, а жити без мене не може. Я пожбурила листа в куток, бо не мала бажання відповідати на нього. Іvasик на той час став зовсім іншим, ніж знала його я. Але тут втрутилася моя мама.

– Напиши, дитино. Не мусиш щось там таке писати. Напиши простого листа. Ти знаєш, як то чекати. А він же десь чекає.

Так, я вже знала, як то чекати... І я написала, звичайно, по-товариськи написала.

Писати я дуже любила. Я навіть листувалася з дівчинкою з Краснодарського краю, котру знала лише з листів. А що вже із своїми дівчатами!..

Ми писали одна одній слова пісень, а одна дівчина переписувала мені в листах Шевченкову "Катерину", бо шрифтом Брайля Шевченка майже неможливо було дістати.

*Фелікс Фролов.
Мое первое коханье.*

Пам'ятаю Неля якось принесла старого затертого "Кобзаря". Ми читали його по черзі. Я тоді ще мало що могла з нього зрозуміти, але ставлення в мене до Шевченка було побожне. Звідки це? Не можу сказати, що мене цьому навчили дома. У нас був портрет Шевченка. Він висів разом з образами. Але мене не вчили молитися до нього. А я ладна була молитися. Мені здавалося, що це не просто людина, а якась небесна сила втілена в образі людини. Звідки це – не знаю. Мені здається, що ніхто мене тому не вчив.

То я переписувала з листів Шевченкові твори в зошит і маю ті зошити й досі. Правда, не молюся вже до Шевченка, бо ж людиною він був, хоч і геніальною, та все ж людиною. Але іноді подумки таки звертаюся: "Дай, Тарасе, сил мені, допоможи". До його могили приходила на поклін, як до святого місця, що має цілющу силу, і вірю, що має.

XX. Розповідь батька

Нарешті повернувся батько. Він привіз трохи грошей, бо не був пияком і не боявся ніякої роботи. Збиралися сусіди, рідня, і батько розповідав.

– Видали нам валянки і ватяні штани. Дівчата фирмкають, не хочуть брати. А як вдарив мороз 40-50 градусів, отут і заплакали дівчата, бо зрозуміли, що то не жарти – мама далеко. Провідник наш сказав:

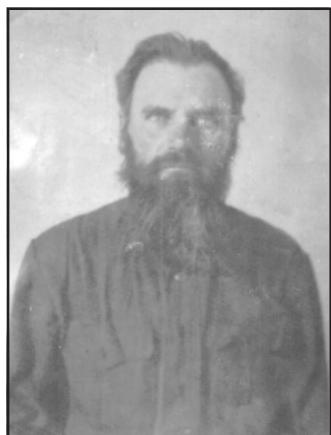
– Далі будемо їхати тільки на оленях – іншого зв'язку нема.

Приїжджаємо в якусь хату на ніч. Провідник наш вийняв з мішка якийсь кусок льоду, відрубав сокирою, кинув у кастрюлю, поставив на вогонь. Дивлюсь – борщ. Дівчата притихли. І плакати перестали. Москва слезам не вірить, Сибір – також. Повдягали ватяні штани, повзували валянки.

Зустріли тут наших-таки людей, тих, що колись розкуркулили та й повивозили. Гірко посміхаються:

– Нас силою сюди повивозили. А ви самі приїхала, по своїй волі. Видно, від "доброго" життя приїхали.

А ще розповідали, як їх привезли. На кораблі привезли. Полярна ніч почалася. Темно, нічого не видно. Корабель боїться близько до берега підійти, щоб

Нарешті мій батько повернувся з Сибіру.

на міліну не сісти. Команда: “Вигружайсь”. Куди? У воду? А вода крижана! Кожен рятував жінку, дітей, про шмаття не думав. Скільки потонуло, а скільки від тієї крижаної води потім померло. Але дехто вижив і тепер зустрічав прибульців гіркою посмішкою.

Я дав зарок не бритися, аж доки додому не повернуся. Борода допомагала: взимку було тепліше, а влітку не так допікали комарі. Роботи вистачало для всіх. Мене, як найстаршого, поставили стерегти пальне для тракторів. А ще за сумісництвом я мав спалювати гілки, що відрубували від звалених дерев. А ще я був єдиний, що вмів витісувати топорища для сокири. От я і заробляв. Дехто з інженерів навіть заздрив. А ще дівчата у вагончику обід готують, мучаться з сирим ломаччям, то я їм гарних і сухих ломачок пристараюся, то вони й раді, та й мене безплатним обідом нагодують.

Закінчився мій термін – рік минув. Мене й умовляють побути ще. Платню набавили. Я погодився. Побув ще півроку. А тут про війну заговорили. Ну, думаю, треба якось до своїх добиратися. А то як замерзне вода, почнеться темнота, тоді пропадеш, а не доберешся. От я і почав діставатися додому. Доїхав до Збаража – аж тут в поїзд хлопи з Білозірки заходять. Мене не впізнають – я ж з бородою. Розмовляють зі мною як з чужим. Приїхали до Лановець. Дай, думаю, фотокарточку зроблю – з бородою. Сфотографувався, а потім вже – в перукарню, бороду збривати. Збрив. Підхожу до хлопів, з котрими їхав. А вони:

– О–о! Ілько приїхав! Дай Боже!

А я сміюся. От, що то робить з чоловіком борода!

А через тиждень приїхав до Лановець, заходжу за фотокарточкою, а фотограф мені:

– Нема тут, дядьку, вашої карточки.

А я кажу:

– Давай я сам себе знайду.

– А скажіть, Ілько, а чому ви бороду не збривали? Кажуть, це буває, коли людина за кимось дуже сумує. Це ж треба так сумувати! То за когою сумували: за Катькою чи за Якилиною?

– За обома, – сміється батько. А в його сміху – така величезна радість, що він нарешті вдома, що довкола всі свої, що не тріскається земля від морозів, що можна нарешті пойти смачного домашнього борщу. А потім, щось згадавши, дістає якийсь папірець, показує. Страховка на п'ять тисяч. І до мене:

– Це, якби мене якийсь звір в тайзі розірвав, ти за мене п'ять тисяч одержала б.

А я плююся:

- Таке видумали!
- О–о, дитину, там всього бува... Одна жінка заблудилася в тайзі. Сорок днів блудила, а таки приблудилася до людей. Диво, що не пропала.
- І ви не боялися?
- А чого мені боятися? Я ж на фронті був. Мене пробували лякати, казали, що часом щось там гукає, а я кажу: "То хай собі гукає. Мені що до того!". То людина сама на себе більше страху наганяє.

XXI. Отак воно ѹ буває

В школу віз мене батько. Ми приїхали вранці. Було прохолодно. Я завжди приїжджаля раніше, а то чомусь приїхала першого вересня. Учні і студенти йшли з квітами. Батько і мені купив букет. Я була сердита: тепер думай, як і куди його подіти. У нас не було заведено – з букетами: ми ж інтернатські.

- Сьогодні всі йдуть до школи з квітами, – наполягав батько.
- То ѹ нехай собі йдуть. А я не хочу, – незадоволено буркотіла я. Боже, яка була дурна! А все моя зайва сором'язливість. Скільки я від неї натерпілася. Врешті-решт з квітами якраз добре вийшло: у нас в класі стояв букет.

Шостий клас належав до старшої групи, бо десятирічки у нас не було. Старші класи були внизу – еліта. Шостий, сьомий і восьмий класи належали до однієї групи. Це означало, що весь позаурочний час з нами був один вихователь, і всі позакласні заходи: голосні читки, лінійки і т. ін. ми проводили разом. Фелікс був у сьомому класі, отже... Я з хвилюванням чекала, що буде: чи підійде, чи заговорить... Я ж ні за що. Хай би там що.

Сиділа на уроці – і чула його кроки. Їх ні з чиїми не спутаєш: тверді, чіткі, як у військового.

На великий перерві я вийшла в коридор і встала біля вікна. Підійшов Фелікс, запитав про щось незначне, трохи постоюв біля мене – та й відійшов. Таки підійшов! Я була щаслива. Мое щастя виражалося голосним сміхом, співом, особливо ж про любов. Ми вже з Нелею так співали! Бідна Поліна Василівна перенести того не могла.

- Поете, как старые девы. Нужно петь пионерские песни.
- Та ми собі з того лише сміялися, і далі співали про любов. Тим паче, що не всі вихователі думали так, як Поліна Василівна. Декотрі, навпаки, просили заспівати ту чи іншу пісню. А ми й раді. Чому ж не заспівати?

Тоді були популярні артистки Фролова і Сем'онкіна. Ото ж нас з Нелею до них прирівнювали. Ох, яка ж я була горда! Бож Фролова співала другим голосом, і я також. Дурне дівчатисько! Закохалася в

того Фролова по самі вуха. Але – ні кому, навіть собі про це ні слова. Лише вірші... Вірші можна. Дурні, химерні, як у закоханих. Я їх потім повикидала. Всі вони були сумні, бо ж надій у мене не було ніяких. Такий хлопець! А я...

Він підходив все частіше. Підійде, стане, спитає про якісь дрібниці – та й піде собі. Фелікс непогано грав на баяні. Багато хлопців у ті часи захоплювалися баяном. І ми, дівчата, також, просили зіграти те чи інше. Особливо ж я любила вальси. Надзвичайні були декотрі: “Пам’яті квітів”, “Розбите життя”, “Тихі сльози”, “Неаполітанські ночі”. Та й ще, та й ще...

Молодь тоді була значно сентиментальніша. Може це тому, що тільки недавно закінчилася війна і травмовані душі праґнули чогось ніжного і ліричного. У мене і тепер іноді буває справжня ностальгія за баяном, за тими вальсами, піснями. Як почую – аж серце зайдеться. А пісні ж були... Прості, ніби й примітивні, а було в них щось таке... Від душі чи що. А, може, це я просто старію... А, може, у кожного так: дороге йому те, з чим ріс, з чим жив... Наспівую іноді ті пісні, намути-кую вальси, але молодість не повернеш, тільки щем у душі. А може, так і треба? Мабуть треба...

А по радіо:

Сорвала я цветок полевой,
Приколола на кофточку белую.
Ожидаю свиданья с тобой,
Только первая шага не сделаю...

А я також чекала. Чекала кожної хвилиночки, щоб перемовитися словом, хоча б незначним. Мені йшов чотирнадцятий рік. Я була горда, що і Джультетті було чотирнадцять і Дуняші із “Станционного смотрителя” теж було чотирнадцять. Чомусь так виходило, що найкращі ге-роїні мали якраз по чотирнадцять років. А може це я саме такі твори вибирала. Можливо й так.

Я дуже змінилася. Я це сама відчувала. Була на диво товариська, тепер би сказали комунікабельна. Тоді таких слів ми не вживали. Бігла, ні, літала по східцях, по коридорах, галасувала, тягала хлопців за чуби, кепкувала з них, приваблювала, глузувала, закохувала в себе, відштовхувала, потім сама від того мучилася – словом, була нестерпна. Для вихо-вателів – клопіт. Я розумію, що вони за нас переживали. Та хіба ж можна так! Ми ж у них на оці: в класі, в коридорі, в саду – в групі, в колективі. Досить того, що я найперша серед дівчат навчилася грati в карти, в дурня – жах! Як можна? А де ж дівоча скромність? А мені подобалося грati в дурня, і нічого я в тому поганого не бачила. Зовсім

нічого. І при чому тут скромність? Правда, мені ніхто нічого не говорив, бо я була відмінниця, активістка, брала участь у всіх, або майже гуртках, була членом редколегії шкільної стіннівки. Говорити – не говорили, але косі погляди кидали, ой, як кидали. Але я на те не зважала.

XXII. Рита

– Дівчата! Дівчата! – Люся аж захлиналася. – До нас приїхала нова дівчинка... З дитячого будинку... Сирота, трохи бачить, звати Ритою...

Признаюся чесно: до сих пір я не змінила ні одного імені. Це мабуть тому, що я погана письменниця. А радше, і не письменниця зовсім... Просто пишу... Так-от, признаюся чесно: це ім'я я вигадала... Дівчинку ту було звати по-іншому. А чому Рита? А тому, що такого імені не було в нашій школі. А справжнє ім'я не хочу називати зумисне... У неї все гаразд: сім'я, чоловік, діти... Вона гарна господиня... Для чого? Та й чи маю я право? Пройшло стільки років...

– Пішли знайомитись!

І ми побігли у спальню, де влаштувалася Рита.

Метка, коротко підстрижена, з хлоп'ячими манерами... Ото вже, мабуть, нашим вихователям кислиці снилися. Дівчата у нас були привітні, а вже новеньких зустрічали як рідних, намагалися, щоб не було їм незручно чи сумно.

– Сирота. З дитячого будинку, – говорили ми співчутливо і намагалися оточити Риту увагою. Але її наша увага була непотрібна. Вона обрала собі у товаришки Люсю і стала для неї беззаперечним авторитетом. Мотнувши головою, відкидала своє коротке волосся, що аж ніяк не могло її заважати, – і вже вона на дереві, вже вихователька гукає, щоб злізла, бо впаде.

І почалося... Без Рити не обходилася ні одна хуліганська витівка. Її ім'я називалося на щотижневих лінійках і, звичайно, не серед кращих учнів. Вчилися погано і поводила себе далеко не найкраще. Грубила вихователям та й з дівчатами не дуже делікатнічала. І вже не знаю, за що вона не злюбила мене. Не злюбила – і все. Може, тому, що я добре вчилися, а може тому, що я користувалася авторитетом у хлопців, – не знаю. Але в моєму житті почалися далеко не найкращі дні.

Я піднімалася в спальню – і починалося:

– Ну, що, красуне?

Я мовчала, лише відчувала, як фарба від обличчя кудись дівалася. Тут їй на допомогу підіспівала Аня – колишня моя однокласниця:

– Вона горда, вона відмінниця. Вона не хоче з нами розмовляти!

— Всі хлопці за неї пересварилися, — докидала Рита.

Я мовчала. Дівчата не пропускали мене пройти до мого ліжка. Правда, рукам волі не давали: дошкуляли словами.

— Так ти не хочеш з нами розмовляти? — допитувалася Рита. Я мовчала. Інші дівчата чи не чули, чи не хотіли вмішуватись. Риту трохи побоювались. Мене явно хотіли довести до сліз, але я не плакала.

Скаржитись на них мені навіть на приходило в голову. Але, коли закінчувався день, і ми йшли у спальню, серце в мене починало калатати: я знала, що мої мучительки мене чекають. І вони чекали, злі і дошкульні. Якби вони могли... Але щось їх стримувало, чогось вони боялися. І, якщо мене похвалили на шкільній лінійці, а хвалили мене часто, або хтось із хлопців на мене звернув увагу, то я вже знала: так просто це мені не минеться.

Але життя текло, пливло, летіло, бігло, вирувало. І головне: вранці я біжу по сходах вниз до класу — і зі мною вітається Фелікс. Він іде поряд, не беручи мене за руку, — табу, не можна, не заведено, хоча ніхто і не забороняв. Про нас уже починали говорити. Звичайно, нічого поганого: дружать, мовляв. Ну, що ж, це можна, це не заборонено, але... Але вихователі мали нас на оці, щоб бува чого не вийшло. А нам і в голову нічого такого не приходило.

Фелікс заходив у наш клас, як тільки закінчувалася підготовка домашніх завдань. Для виконання домашніх завдань був відведений певний час, і всі мали сидіти в своїх класах. Як тільки продзвенить дзвінок, сповіщаючи, що “підготовка”, як у нас називали, закінчилася, в наш клас заходив Фелікс. Я сиділа за першою партою у другому ряду. Він ставав переді мною і так міг стояти годинами. Мабуть, це виглядало дуже смішно. Але сісти поряд — ні в якому разі, неприпустимо. Це вже потім, в старших класах, ми таки привчили вихователів, що учень з ученицею могли, взявшись за руки, по коридорі пройтися і за партою посидіти. А тоді ще ні.

Вчителі і вихователі кидали на нас з Феліксом косі погляди, але ми ніяких правил не порушували, тож офіційно нам ніхто нічого не міг заскунути. Фелікс мені казав:

— Головне — ми з тобою мусимо добре вчитися, тоді до нас ніхто не зможе придертися.

І справді Фелікс ось уже кілька років — голова ради дружини, я недавно стала редактором піонерської шкільної стінгазети (Боже мій, скільки часу я на неї тратила).

Я стала якася неврівноважена: була то сумна, замислена, то весела, як вихор. А вчителі до нас ставилися по-різному. Одні — лагідно усміхалися, загадуючи, очевидно, свою молодість, інші жартували, дехто іроні-

ізував, та найехиднішою була Лариса Петрівна. Вона завжди вміла ущипливо докинути кілька слів про серце, про кохання. І це не було доброзичливе ставлення до молодості, а насмішка і глум. Я часто не знаходилася, як їй дотепно відповісти, а потім сама на себе сердилась, картала себе. Відверто ж її грубити не хотілося: вчителька ж.

Організували поїздку в ліс. Їхали машиною, везли з собою харчі. Розставили польові телефони. Ніби і військова гра, але разом з тим і ні, бо ніхто ні з ким не “воював”. Розклали багаття, напекли картоплі. А мені було чомусь сумно. Певно тому, що у тому багатолюдді Фелікс до мене не підходив. Лісом ходила осінь. Вона обтрущувала з дерев листя, шурхотіла ним, розкладала на землі, ніби готувала візерунок для килима.

Я пішла стежиною. Заблудитися отут не можна було: я нікуди не звертала. Долинали голоси від багаття. І тут до мене підійшов Фелікс. Він пройшовся зі мною поряд, потім поклав мені руку на плече:

— Ну, що, тобі весело?

— Чомусь ні...

Я знітилась. Серце калатало шалено.

— Чому?

— Не знаю...

— Ходімо до гурту.

— То й ходімо, — видихнула я, хоч самій аж ніяк не хотілося йти до того гурту.

Рита з Анькою перейшли всякі межі. Одного ранку, коли я прокинулася, під моїм ліжком була велика калюжа. Я зрозуміла, що це витівки Ані. Вона могла й у ліжку собі калюжу зробити. А тут вирішила наді мною поглумитися.

Аня за мною спостерігала. Вона зрозуміла, що я помітила калюжу.

— Га—га—га! — засміялася голосно і почала кликати дівчат, а потім і Філомену Андріївну. Отут я вже більше не витримала і заплакала, — гірко, невтішно, ніби і справді трапилося якесь непоправне лиxo.

Філомена Андріївна мене заспокоювала:

— Ну, не плач. Таке з кожним може статися.

Але я плакала ще більше. Мое серце розривалося від образі: ну як я могла пояснити, що це не я?.. Подумають, що викручуюся. Не повірять. Анька і Рита були задоволені: нарешті вони бачили мої слози. Але мені вже було однаково...

Цілий день я була, як у тумані: не могла ні про що думати і розмовляти. Добре, що в цей день мене на уроках на питали, а то б неодмінно скопила двійку.

Увечері посеред спальні мене перепинила Анька:

– Куди поспішаєм?

Вона намагалася розмовляти так, як розмовляла Рита, – грубо, розв’язно, ніби їй море по коліна.

Я зупинилася.

– Чого тобі треба?

У мене, здається, починали “прорізуватися зуби”.

– Просто...

Анька трохи розгубилась.

– Постій, поговоримо.

– Мені нема про що з тобою говорити.

– Ах, так...

Я думала, що вона мене вдарить. Та вона не вдарила.

– Ну, тоді... На! Понюхай!

І вона ткнула мені в обличчя свою брудну білизну. Це вже було таке приниження, якого я стерпіти не могла. Не спам’яталися ні Анька, ні навіть я, коли я вп’ялася в її густі довгі коси. Битися я не вміла. Я тільки з усіх сил обома руками тягнула її за волосся. На моє щастя Рити десь не було. Не знаю, що б вони зі мною зробили. Та мені тоді було однаково. Я і досі не знаю, чому Анька тоді мене не вдарила, але не вдарила, тільки страшно і голосно верещала. Чи то від її вереску, чи ще від чогось, але я трохи отямилась і відпустила Аньчині коси, а потім безборонно пройшла до свого ліжка і розслаблено на нього опустилась. Що, власне, сталося? А нічого. Просто я зрозуміла, що в цьому житті треба захищатися, не можна давати нікому глумитися над собою.

Другого дня встала, як побита. Настрій був настільки жахливий, що я не могла приховати його від Фелікса.

– Що сталося?

– Нічого.

– Ні, щось у тебе трапилось, і я хотів би знати, що саме. Чи мені не можна?

Фелікс був такий серйозний, що я його таким ще ніколи не бачила. Тон у нього був категоричний. І я вже втомилася від своїх переживань. Я більше не могла. І я розповіла йому все, чи майже все, про Риту і Аньку (звичайно я ж не могла розповісти про калюжу та інші їхні витівки).

Увечері я піднімалася у спальню, а в грудях щось злегка смоктало: ні, не страх, страху не було. Була якась тривога. Я пройшла до свого ліжка – ніхто мене не зупиняв. Я вийшла в коридор, трохи там покрутилася і коли знову зайшла до спальні, Анька спробувала мене перепинити, але тут почувся трохи гортанний голос Рити:

— Не чіпай її. У неї є захисники. Зі мною вже сьогодні розмовляли.

Серце у мене радісно підстрибнуло: Фелікс! Він! Так я і не дізналася, що він сказав Риті. Скільки не допитувалась, Фелікс так мені і не розповів. Але мене більше ніхто не займав, і до мене повернулася радість буття.

XXIII. Читальники

Це був час, коли я багато читала: “Любий друг”, “Овод”, “Людина, котра сміється” і т.д. Але найулюбленішою моєю книжкою в цей час була книжка Жюля Верна “П'ятнадцятирічний капітан”. Ще більше від мене читала Марійка. Вона читала швидше. Ми з нею часто брали в бібліотеці одну і ту ж книжку. Особливо, звичайно, хвилювали нас книжки про любов.

Нас приводили вихователі у спальню та й ішли собі — їхній робочий день закінчувався. Тут вже була Філомена Андріївна. Але вона розуміла, що дівчаткам треба щось випрати, попрасувати, той не заганяла нас у ліжка — лиши були тихо.

А ми з Марійкою полягаемо та й читаємо собі: добре, що читати пальцями можна без світла — нам, повністю незрячим, було воно ні до чого. Правда, взимку іноді мерзли пальці і тоді втрачали свою чутливість. Заховаєш руку під ковдру, зігрієш — і можна читати далі. А то й можна читати під ковдрою — правда, це було трохи незручно.

Одного разу, пам'ятаю, читали ми з Марійкою книжку “Алітет йде в гори”. Книжка була написана дуже цікаво. Отак собі читали та й читали — і дочиталися до шостої години ранку. А потім повставали, помилися до пояса холодною водою, та й пішли на уроки. А бувало, що й на уроках досипляли: покладемо голови на парту — та й ну спати. Виручало те, що добре вчилися, то якось ще могли відповісти за запитання вчителя, коли нас піднімали. Нам з Марійкою багато що сходило, нас вчителі любили. Ні, ми не запобігали перед ними — такого б ми собі не дозволили. Просто ми нікому не грубили, а головне — добре вчилися. А вже записки від хлопців в наших партах — це були наші проблеми і вони нікого не стосувалися, окрім нас.

Якщо книжка була дуже цікава, то можна було читати її на уроці, поклавши книжку під парту. Але я з того користалася рідко. Мене видавало обличчя. На ньому відбивалося все, про що я читала. А головне — вчитель бачив, що я його не слухаю. Отже, все-таки читати найкраще було в ліжку. І ми з Марійкою читали. Недаремно, я тепер сказала. Не знаю, як Марійка.

XXIV. Мої вчителі

У нас затіяли новорічну пошту. Почепили поштову скриньку, обрали поштарів. Кожен міг комусь написати, лише би зверху прізвище було, кому вручити листа, чи листівку, чи просто записку. Чого тут тільки не було: і привітання, і освідчення в коханні, і всяке інше. Було хвилювання, була біганина і метушня. Все нове – це цікаво, а надто, коли тобі 13–15 років. Я одержала багато листів, але не мало й написала. Одержані і від Фелікса – звичайного товариського листа, але не була розчарована, бо знала, що він не любить писати ніжних листів: по природі своїй він ліриком не був. Коли його питали, ким він хоче бути, він відповідав:

– Фінансистом.

Звичайно, то був жарт, бо який би то із сліпого був фінансист. Та щось в тому жарті було і від правди.

Готувалися до зустрічі Нового року. Все це вже було не в новинку. Шкільний хор співав урочисто й патетично:

“Будь здоров, будь здоров,
Рік великих будов,
Вахту миру ѹ щастя приймай!”

Це вже було не дуже цікаво. Цікавим було те, що я мала танцювати біля ялинки танець п’ятірки. Звучав вальс “Берізка”, а головне те, що грав його на баяні Фелікс. Ну і ну! А як же ж я маю танцювати? Боже мій, я ж не вмію! Я до піонервожатої. Вона взагалі була непогана, та їй було якось байдуже, як там я буду танцювати. І я танцювала. Не думаю, що це було гарно, але я з приколотою на грудях п’ятіркою танцювала вальс, і грав його Фелікс. І для мене це було найголовніше у новорічному святі.

Класним керівником був у нас Йосип Михайлович. У нього, як у кожної людини, були свої плюси і мінуси. Але це була поетична натура, а ще він дуже гарно співав. Був у нього тенор, високий, ліричний. Пісні він знов і любив і не міг терпіти, коли до пісень хтось ставився з неповагою.

Був у нас учень на прізвище Новачук. От халепа: ми так звикли всіх кликати по прізвищах, що й не пам’ятаю, як його й звати було. Здається, що Михайло. Вчився не дуже та й з поведінкою так собі. От якось після обіду розлігся він поверх парт та й співає:

Місяць на небі,
зіроньки сяють,
тихо по морю
човен пливє...

Заходить Йосип Михайлович. Він обурений:

— Ти що це, Новачук! Та хіба ж таку ліричну пісню так співають?

Розлігся... Та це ж така пісня, що душу виймає...

І заспівав... Ах, як він співав...

А ще він читав нам фантастику, притому українських письменників.

З яким захопленням ми слухали “Аргонавти всесвіту”, “Нащадки скіфів”. Читав він гарно, інтонаційно, і ми слухали – анічичирк. Проблем він з нами не мав. Клас був гарний. До нас з Марійкою Йосип Михайлович ставився особливо добре. Пам’ятаю, писали ми контрольну з математики. Приклади були довжелезні і треба було в них не запутатись. Ми з Ролею таки заплутались. І вже не знаю, як воно так сталося, але заплутались однаково, хоча й не списували, бо сиділи на різних рядах. І як же я була здивована, коли вчитель поставив Ролі трійку, а мені чотири. Я не витримала: а може вчитель не доглядів? У нас же з Ролею був однаково хибний шлях, однаково неправильна відповідь.

— Йосипе Михайловичу, — я все-таки встала, — а в нас з Ролею однаково написана контрольна.

То чому у мене четвірка, а в Ролі трійка?

Я не знаю чи почервонів вчитель, але відповів:

— Прошу сідати... Вчителеві видніше, кому яку оцінку ставити. В тебе робота була написана охайніше...

Чого-чого, а чесності в нас вистачало, її нам таки прищепили. Мушу призначатися, що, якби я була скupoю чи недоброзичливою, чи підлою, і, якби про це навіть ніхто не знав, мені було б соромно самій перед собою. Так що не так уже й погано виховали нас наші вчителі.

Н.П. Самченко.

“А вчителька моя
любила осінь...”

Літературу у нас вела Самченко Наталія Прокопівна. В неї був низький, приемний голос. Вона добре знала і мову, і літературу. Любила поезію, любила осінь. Із своїм чоловіком Павлом Антоновичем ходили вони на прогулінку в осінній парк, і Наталія Прокопівна набирала листя і робила прекрасні букети, що стояли в неї цілу зиму. Вона знала як робити, щоб листя не скручувалося. Здається його треба було розпрашувати чи що. Це вже знала моя вчителька. Це

їй присвятила я вірш...

А вчителька моя любила осінь...
Збирала листя в гомінкий букет.
І той букет стояти міг би й досі.
А вчительки нема, лише портрет...
Найкращим був урок з літератури,
І певно, навіть двійочник це знав.
Читала вірші Рильського, Сосюри
(Сосюра більше їй імпонував).
Була така... До трепету лірична,
Була – немов поезія сама,
Така проста, така до болю звична...
І як же так, що вже її нема?...
І знову осінь парки вистеляє
І, посмутніла, жде її, дивись.
Не виглядай, голубонько, немає
І не прийде, як то було колись.
І осінь так заплакала невтішно,
Що вчительки моєї вже нема,
Свої багрянці позбирала спішно –
І зблякло листя, і прийшла зима...

Вони з чоловіком були україністами, знали і любили свою історію. Вдома у них була гарна бібліотека, старовинні килими, плахти, навіть стільці. Якщо Наталія Прокопівна пригощала чаєм, то неодмінно з капиною. Вона добре знала, що корисно, а що – ні. Я спілкувалася з ними потім, коли стала вже студенткою. Тоді вперше я зрозуміла, що цікавими людьми можна бути і в старості.

Звичайно, у шостому класі я про це не думала. Я слухала, як Наталія Прокопівна вела урок. І слухати її було цікаво.

З роками, мені здається, наступні покоління вчителів якось обміліли. Чогось їм бракувало. Чого? Мабуть, провина лежить на послаблених вимогах до вступників у педагогічні заклади. Був час, коли на вчителя міг вивчитися той, кому не пощастило і він нікуди не поступив. Оце й нанесло непоправну втрату нашій освіті. А таки нанесло. У нас в школі рідко траплялися вчителі, що не люблять дітей. І це була правда. І ми це відчували, навіть двійочники, навіть порушники поведінки. А до деякого, можливо, це дійшло аж через роки. Але таки дійшло. І від того кожен намагався стати хоча б трішечки кращим.

XXV. Дядечко з газети

Якось вихователька підбила мене надіслати свої вірші в одну з піонерських газет. Зараз я вже не пригадую, що це були за вірші. Знаю лише, що серед них був вірш про Шевченка. Потім вихователька довго переглядала ту газету: вона, наївна, надіялась, що вірші все-таки надрукують. Та віршів не було.

Одного разу мене покликали в учительську. Я йшла і думала, що могло статися, чого мене кличуть. Ніби ж ні в чому не провинилася. Виявилось, до нас в школу зайшов дядечко з тієї газети, куди ми посилали вірші.

Газета була київська, та він саме був у Львові і принагідно вирішив познайомитися з дівчинкою, що пише вірші, тобто зі мною. Я розхвилювалася, почervоніла.

- Ти давно пишеш вірші? – запитав у мене гість.
- Так, – тихенько відповіла я.
- Як давно?
- З дитинства.

Той усміхнувся.

- Розумієш, газета не може надрукувати твої вірші.

Серце у мене впало, фарба схлинула з лиця. “То навіщо він прийшов сюди та ще й мене покликав?! – подумала я, але нічого не сказала. Лише ледве не розплакалася від сорому. Сердилася на себе, на виховательку, що підбила мене на таке.

– Ти не розстроюся, – заспокійливо сказав дядечко з газети. – Розумієш, твої вірші не актуальні.

Я, звичайно, не зовсім знала, що це таке, але розуміла, що вірші мої не такі, як треба, словом, нікудишні. І зараз я хотіла лише одного: щоб скоріш закінчилася та розмова, і щоб скоріше я вже пішла звідси. Та дядечко з газети продовжував:

- Треба, щоб вірші були на злобу дня.

Я нарешті спромоглася мляво вступити в розмову:

– Я ще погано знаю, коли які події, щоб могла до певної дати надіслати вірші.

Мені здалося, я нічого поганого не сказала. Адже дядечко говорив те саме: на злобу дня. Але гість присоромив мене:

- Ай–ай–ай! Така маленька, а вже хочеш підстроюватись до дат.

Я приголомшено мовчала. Але ж він сам щойно мені про те же казав: на злобу дня!

Я не знаю, яку тоді посаду займав цей дядечко, але потім він став відомим критиком і, коли я зустрічала його статті в солідних журналах

і підручниках, я завжди посміхалася, пригадуючи нашу розмову.

— Раджу тобі почитати книжку Абрамовича “Теорія літератури”, — сказав мені гість на прощання.

Його слова я сприйняла як настанову: розумна ж людина радить. І мені таки дістали цю книжку. Вона була для студентів ВУЗу, а я щойно вчилася в 6 класі. Мені почали її читати, я навіть спробувала щось з неї записати, але незабаром зрозуміла, що це даремна трата часу, бо в тій книжці нічого не второпаю, та й облишила.

XXVI. Закохані

Після вечері у нас було обов’язкове голосне читання. Ми збиралися групою у найбільшому класі, і вихователь нам читав якусь книжку. Яку — це вже залежало від смаку вихователя. Ми слухали, а дехто й спав. А іноді... А іноді нам вдавалося умовити виховательку відмінити читку, і ми грали в яку-небудь гру. Ну, скажімо, в “садовника”:

“Я садовником родился,
Не на шутку рассердился,
Все цветы мне надоели,
Кроме...”

Кожен був якоюсь квіткою. Я була конвалією, а Фелікс — тюльпаном. Пам’ятаю, все пам’ятаю... Гра не дуже й мудра, але бавилися майже всі, і щось у тому було... Таке молоде, що аж дитяче.

Фелікс вчився у сьомому. Тут вчилися самі хлопці, дівчат не було. Мені чомусь було незручно заходити у цей клас: ще подумає Фелікс, що за ним бігаю. Такого я не могла допустити, але поступово я на ту засторогу махнула рукою, бо там було багато таких хлопців, з котрими я запросто по-дружньому спілкувалася. Тільки до Феліксової парті я ніколи не підходила — табу.

Ми з Феліксом якось непомітно все більше часу проводили разом. Одного разу він приніс мені списані листки. Я прочитала — і ахнула... Вірш! Це була ніби відповідь на пісню “Назначай поскорее свидание”. В пісні співалося:

Не теряй же минут дорогих —
Назначай поскорее свидание,
И учти, что немало других
На меня обращает внимание.
Фелікс писав так:
Не терял я минут дорогих —
Назначал деловые свидания

И учел, что немало других
На тебя обращают внимание.

Інших слів я просто вже не пригадую.

Я не дуже тоді вникла в якість віршів, але для мене було важливо, що ті вірші писалися для мене, і що їх писав Фелікс. У мене виросли крила. Тепер ніхто, ну ніхто не міг мені перешкодити бути щасливою. Ми так самісінько могли стояти в коридорі біля вікна, або в класі біля лавки з книжками. А де ж ще? Стояли, розмовляли про всяку всячину. Лише обличчя наші світилися якимось внутрішнім світлом. Іноді, коли не було в класі виховательки, Фелікс міг покласти свою руку на мою. І цього мені було досить, щоб ходити окриленою цілій день. Не вірите? Звичайно, сучасні дівчата і хлопці скажуть: “Бреше!”. Або: “Теж мені святенниця!”. І зрештою скажуть, що це нецікаво. Ще б пак! При теперішній розпущеності та ще при сучасних телепрограмах дійсно мене буде важко зрозуміти. Скажуть: “Моралістка, навмисне вигадує, щоб нас на шлях істини поставити”. Не смішіть. Я нічого не вигадую, і все було саме так. А ви поміркуйте: коли все можна, коли все дозволено, коли молода людина відразу кидається у вир пристрастей і спішить все звідати, можливо, спершу вона й справді має відчуття розкованості і свободи. Але, погодьтеся, що дуже швидко все це набридає, а коли часто змінюються партнери (це тепер модне слово), почуття чи відчуття втрачають свою гостроту і стають лише фізіологічною необхідністю. Можуть психологи мені щось заперечити? Можливо. Я не психолог. Це моя власна думка, і зовсім не обов’язково приймати її без доведення, як аксіому. Ого, що розвела! Розвела, бо мені так би хотілося, щоб молоді люди кожен і кожна пережили те високе почуття любові, закоханості, взаємності, прекрасне і чисте як білість.

Від Фелікса завжди пахло гарним одеколоном і цигарками. (Курив, шибеник, хоч і голова ради дружини). Мені це подобалося. Мені все подобалося: що б він не робив, що б не говорив... Збожеволіти можна! Я любила, і він, здається, теж. І це було гарно. Кожну вільну хвилину ми були разом. Суперниць у мене не було, чого не можна було сказати про Фелікса.

Одного разу я по справах зайшла у 8 клас. Один хлопець, що був ніби-то прихильний до мене, вхопив мене за руку і притримав біля себе цілих півтори години і я не могла від нього вирватись. Тримав за руку і розмовляв зі мною. Я мало не плакала, та він мене не відпускав. Я сердилась, говорила йому всякі дурниці, та він лише посміхався.

— Нічого, почекає твій Фелікс.

Соромно було кликати когось на допомогу чи звертатися до вихователя, він же нічого поганого мені не робив. Він просто тримав мене

за руку. Але в той час я його ненавиділа.

А в класі і справді на мене чекав Фелікс. Чекав і не розумів, куди я поділась. Тільки перед вечерею вирвалась я із свого полону.

— Куди ти зникла? — запитав Фелікс, коли я нарешті зайшла до класу. Я ледве не плакала. Розповіла. Після вечері хлопці обидва зчепилися. Я завмерла:

— Боже мій, що ж це буде? — шепотіла я і, здавалося, не дихала.

Всі дивувалися з Фелікса, завжди такого спокійного і розважливо-го. Потім вони обидва вийшли на розмову.

Через день мій образник сказав:

— Тепер з тобою і розмовляти лячно — там в тебе такий охоронець.

Я усміхнулася і гордо так відповіла:

— Зі мною можна розмовляти, коли я того хочу.

Фелікс мені нічого не хотів розповісти про їхню розмову, сказав лише:

— Ще раз зачепить, скажи мені.

— І що ти зробиш?

— Тоді побачиш.

Але більше мене ніхто не зачіпав.

Ця весна була якась особлива. Чи це лише для мене? Та ні, не лише для мене, бо всі ми підростали і у більшості із нас були свої симпатії. Була закохана і Неля. Вона також пробувала писати вірші, і називала свого хлопця сонечком. Дехто над нею підсміювався, тільки не я: я її дуже добре розуміла. Про весну щебетали пташки. Про весну ми з Нелею писали вірші. Про весну ми писали твір у класі.

Я захворіла. У мене був упадок сил, температура 35°. Мене поклали в ізолятор. Тут мені вводили глюкозу, відпоювали риб'ячим жиром і гематогеном. Приходили дівчата, приносили книжки. Я цілими днями читала і спала. Трохи відпочити від уроків — спершу ніби і нічого, але потім починає набридати. Надворі весна, радісні голоси долинали й сюди, в ізолятор, а я лежала. А головне — у мене нічого не боліло. Я вже почала проситися, щоб мене виписали, а лікарка все не погоджувалася.

Ура! Мене нарешті виписували. Крутиться голова, але я мовчу, бо ще, чого доброго, не пустять.

Іду в клас. Де ж Фелікс? Нема його, нема. І читати не хочеться. Нема і на вечери, і на читці. Я зовсім засмутилася. Я ж так рвалася з того ізолятора, щоб побачити Фелікса, а його нема.

Як потім виявилося, він відпросився додому у якісь потребі. Фелікс з батьками жив у Львові, іноді на вихідні додому ходив. І тоді ті дні

тягнулися довго і ставали такими нудними, що, здавалося, краще б вже були уроки. От і зараз...

Фелікс прийшов уранці перед уроками. Я почула в коридорі його кроки. Але ж не буду бігти навпереди. Довелося чекати великої перерви. Стою біля вікна. Підійшов, усміхнений такий.

- Ну, як ти?
 - Добре.
 - Це тому, що не єсиш?
 - Не хочу я тих каш і макаронів.
 - Треба їсти, а то бачиш, що виходить.
- І перевели на інше.

В школі незабаром учнівськими силами мали ставити п'есу “В степах України” (уривки, звичайно).

Мені дали роль Палажки. Ой, сміху було. Всі дражнилися:

- Ходім, Палазю, до хати (за п'есою).

Але то все байка. Головне, що мене взяли в п'есу. Ні, якби я бачила, я б неодмінно грала в театрі, а ще співала б, а ще... Невідомо, щоб я ще робила, якби була зрячою.

В коридорі почулися справжнісінькі тобі свистки паровоза – і, чухаючи, пройшов прямо тобі ваговоз, що складався з декількох хлопців, тільки було незрозуміло, чому він так тупотить усіма ногами.

Був березень, такий дзвінкий і щебетливий, а ще він пахнув весною, а ще...

Ми стояли з Феліксом в класі. Були тільки вдвох. Всі кудись пощезали... І раптом, певно, несподівано для самого себе, Фелікс обійняв мене рвучко і поцілував у ліву щоку. Ми так завмерли на якусь лише мить, на малу хвилиночку:

- Я люблю тебе, – шепнув він мені такі довгоочікувані слова. І серце в грудях солодко зімліло, і щось народилося в грудях велике і дуже.

І далі ми стояли біля лавки з книжками, ніби нічого не сталося.

Ми були в класі, сюди кожної хвилини міг хтось увійти... Було 23 березня, через місяць 22 квітня мені виповниться 14 років. Колись ми будемо згадувати цей день. Ми пронесемо його крізь всі розлуки, придумані нами ж таки. Тільки не знаю для чого...

І колись, коли Фелікс був уже одружений з іншою, а я вчилася в університеті, на свій день народження я раптом отримала вітальну телеграму: “Вітаю з чотирнадцятиліттям”. Тоді моя однокурсниця Люба сказала:

— Тобі телеграма. Але, очевидно, на пошті щось переплутали, або якась помилка...

І зачитала... І війнуло спогадом тих далеких років, коли мені було лише чотирнадцять.

І я посміхнулася і сказала:

— Hi, це не помилка. Ця телеграма мені.

— Не розумію, — спантеличено дивувалася Люба.

— І не зрозумієш, — замріяно посміхалася я. Взяла до рук телеграму і припала до неї губами. Я все ще любила Фелікса. Любила тією світлою першою любов'ю, що як правило, ніколи не забувається і залишається на все життя...

І тоді я написала вірш “Мені чотирнадцять”. Звичайно ж, він був далекий від довершеності, але в ньому було стільки життєстверджуючої сили, що, здавалося, її вистачить на все життя. Цей вірш близький мені і тому ризикну Вам його показати.

Мені чотирнадцять.

Спасибі, любий, за привіт!

Спасибі, що життя вдихнув,

Що до чотирнадцяти літ

Мене ти знову повернув.

Так мало слів, а стільки сил,

Що щастя здатні оживитъ...

Я заспіваю, ти ж просив

Весну співанкою обвить.

Мені чотирнадцять, і ти

Мене не зможеш обійти,

Ні слова не сказавши. Hi,

Не вічно плакати мені.

Я знову хочу йти у ліс,

Питати у струнких беріз:

“Мене впізнали? Гарна я?”

Кричати вітру: “Я твоя!

Та не кошлатъ мені коси.

Мене до милого неси.

Для мене в ньому цілий світ.

Мені ж лише чотирнадцять літ!”

Спасибі, любий, за весну!

Ой, не будіть мене зі сну,

Бо дійсність... цур їй! Хоч хвилину

Нехай від неї відпочину.

XXVII. Авангард

Після того, як мені виповнилося 14 років, мене мали прийняти в комсомол. Не можу сказати, щоб я до того дуже прагнула, але такий був порядок, і виступати проти нього якось мені не приходило в голову. В комсомол – то в комсомол. Авангард все-таки. Вчила статут, хоча в ньому нічогісінко не розуміла. “Демократичний централізм...”. Що воно таке? I соромно в когось спитати, признастися, що я така дурна. Всі ж вчать – і нічого. А може вони також не розуміють?.. Ні, в когось я, здається таки питала. А найстрашніше те, що треба було знати всіх керівників комсомолу і комуністичної партії в братніх країнах. От морока! Я їх мусила просто-таки зазубрити. А зубрити я не вміла, тому всі вони тут-таки й вилітали з моєї несвідомої, далекої від політики голови. Ну хоч їх там прив’язуй.

Та якось обійшлося. Вже й не пам’ятаю, що мене питали, але в комсомол прийняли.

Та все-таки був у нашому класі учень, котрий в комсомол так і не вступив. Це Валентин Супрунюк. Я так і не знаю, чи це було його політичне переконання, чи просто те, що він любив завжди пливти проти течії, але комсомольцем хлопець не став ні в цьому, ні в наступному році, ні в подальші роки. Ним серйозно зацікавилися. Приходили якісь інструктори, питали, чому він не вступає до лав комсомолу.

- Я не достойний, – скромно відповідав Валентин.
- А твої товариші вважають, що ти гідний бути комсомольцем, – запевняв, переконував, просив Валентина дядечко інструктор (очевидно, йому також від когось вітало, що не вся молодь охоплена).
- Я ж краще себе знаю, ніж мої товариши. І я вважаю, що не достойний бути комсомольцем. Я так високо ставлю комсомол, що вважаю, що ще не доріс, не дозрів свідомо.

Ну і що тут скажеш?.. Це повторювалось з року в рік, але комсомольцем він так і не став.

Пам’ятаю, якось ми були на комсомольському зльті. На зліт посили кращих з кращих. Уявляєте? I ми потрапили: Фелікс, ми з Марійкою, ще дівчата. Було багато всяких нудних розмов, а в перерві організували конкурс на краще виконання комсомольської пісні. Ми співали “Дан приказ ему на запад”. I посіли перше місце. А нагорода – великий торт. Ми принесли його в школу. На обід ми запізнилися, але, оскільки причина була дуже поважна, то обід нам залишили. А після обіду тут-таки в їдалні ми гордо їли зароблений торт.

XXVIII. Дострокові екзамени

У нас у Львові десятирічки не було. Десятирічка була в Харкові по вулиці Сумській (тепер там гімназія для сліпих). Це була єдина десятирічка для сліпих дітей на Україні. Кращих учнів після 8 класу рекомендували туди, але небагато, бо з усієї України прагнули туди потрапити. Вже не знаю, кому в голову прийшла думка, щоб кращі учні сьомого класу екстерном здали екзамени за 8 клас і, так би мовити, достроково поїхали вчитися в Харків. Ну, звичайно, серед тих трьох кращих був і Фелікс. Відчаю моєму не було меж: він поїде, поїде зі Львова! Буде жити десь там, далеко від мене, серед інших хлопців і... дівчат. Так все було гарно, так гарно – і от тобі маєш!

– Ми будемо з тобою бачитись, заспокоював Фелікс мене чи себе. Звичайно, його батьки жили у Львові, і він, безумовно, приїжджатиме на літні канікули. І, якщо я прийду раніше, то зможу його побачити. Але що це за бачення, коли потім ми роз'їдемось на цілий рік.

Тепер хлопці сиділи за книжками. У Фелікса було мало часу, щоб поговорити зі мною. Я була сумна, вже якось і не співалася. Хіба вже дуже сумних пісень.

Не всі тії та й сади цвітуть,
що весною розвиваються.

Не всі тії та й вінчаються,
що любляться і кохаються.

Половина тих садів цвіте,
половина розвивається.

Одна пара та й вінчається,
а сто тисяч розлучається.

А час летів, летів швидко і невблаганно. Цього року ми вже складали екзамени. Трохи готувалися, багато хвилювалися, прибирали клас, намагалися якось його прикрасити: звідкілька принесли вазонки. Навіть сякі-такі букети купили. Не думаю, що добре зробили в Міністерстві освіти, що сліпим в школах відмінили екзамени. Може учні й не погодяться зі мною, але все-таки це хвилювання приемне, воно й клас наче єднає. А тим паче, якби хтось з незрячих захотів вступити до вузу, його від екзаменів ніхто б не звільнив. А втім... Від нас нічого не залежить.

А ми екзамени склали добре, навіть найслабші підготувалися. Російський диктант ми написали без трійок, і вчителька російської мови Генрієта Юхимівна – також незряча – повела нас на морозиво. Навчальний рік закінчився. Учні роз'їжджалися.

Ми прощалися з Феліксом. Він обіцяв писати мені, а я неодмінно мала приїхати раніше, щоб ще побачитися з ним, поки він не поїде в той Харків. Як писав Т.Г.Шевченко:

”Чуло серце недоленьку,
сказати не вміло”.

І мое серце чуло біду.
Та ще й як чуло!
Але що я могла?..

XXIX. “Що, дівуете?”

І все-таки Ліда залишилась серед сільських дівчат моєю найближчою товаришкою. Я їй могла читати всі свої вірші, навіть найпотаємніші, я могла їй розповідати всі свої дівочі переживання, а вона – мені. Мабуть, я добре розповідала, бо одного разу Ліда сказала:

– Не знати, якби я собі виколола одне око, взяли б мене до вашої школи?

Я жахнулася:

– Чи ти, Лідко, здуріла?

– А що, – не здавалася Ліда. – Тоді б ми були з тобою, разом би вчилися.

– Не говори дурниць, – сказала я. – Та й тебе і не взяли б, і групу інвалідності ніхто б тобі не дав. І взагалі – то дурне.

Ми з дівчатами ходили в клуб. Поважно, як-то старші, “спацерували” собі біля клубу, про щось стиха розмовляючи і трохи манірно сміючись: мовляв, і ми – дівки. А ще, ото вже гарна мода була – кожна тримала в руках одну або декілька квіток, зірваних щойно, свіжих, пахучих. Як то, мабуть, гарно було.

А іноді ми йшли в кіно. Я не дуже охоче йшла: звук був якийсь різкий, криклиwyй, слова погано було розбирати. Але дівчатам завжди вдавалося мене умовити. І потім вони дивувалися, коли виявлялося, що я все зрозуміла. Декотрі дівчата вже й на танці ходили, але так, щоб вчителі не бачили, а то влетить:

– Що? Дівуете? – гарикали на них вчителі, і потім по всій школі над ними підсміювалися.

І не тому підсміювалися, що ті на танці ходили, а тому, що “попалися” на око вчителям. Дома я також вчилася танцювати, але в клубі – ні за що на світі, бо певно, все село дивилося б, як то сліпа танцює. Було трохи сумно від того, що я добре усвідомлювала: жодний сільський хлопець на мене не глянє. Мені це нібіто байдуже, тим більше, що в мене є Фелікс, але все-таки... Я була сліпа – і цим сказано все. Але я про це тут-таки забувала, бо дівчатам якось ніби й байдуже було до моєї фізичної вади. Ми йшли собі до клубу, а іноді... а іноді ішли до

котроїсь з дівчат. А там вже сідали за хатою та й співали – аж луна по селу йшла. А надто Зіна. От мала гарний голос і слух також. Ото ми вже душу собі відводили. А вечори літні в селі тихі, м'які, а пісні тоді співаються наймелодійніші, найкращі.

- Дівують дівчата, – зітхали поміж собою наші матері.
 - Пора їхня прийшла. А колись і ми...
 - Гай–гай! Де то вже наше? Минулося, відшуміло, як і не було.
- А вечір спадав на землю, голубливо обіймав за плечі, сіяв росу...

XXX. Нічний етюд

Розквітло зорями небо на землі, а в серпні ті зорі падали, здійснюючи чиєсь бажання, чиєсь мрії. Місяць сіяв з неба бліде світло, роблячи довколишній світ якимсь чудним і примарним, романтичним і таємничим. Тихо-тихо шелестіли липи, нашпітуючи одна одній таємниці ночі, розказуючи казку, ніким ще не казану, співаючи пісню, ніким ще не співану. Земля, здавалося, не спала; напевно їй солодко було дивитися на те примарне світло, любо дихати її тим запахущим повітрям, що ніби лилося з самого неба, наповнюючи поля і садки, ліси і гаї. Сипле, сипле свої пелюстки жовтий квіт, а м'який вітерець підхоплює його і несе, а потім встеляє землю, кладучи їх килимом під ноги липам, а липи пишаються та й думають, що вони найкращі в світі. Груди вдихають прохолоду, а на серці солодко і щемно, як колись в дитинстві після причастя.

Тихо спадала на землю роса. Пахуча, як нектар, вона наповняла келихи квітів, а ніч, здавалось, п'є та й п'є той п'янкий і свіжий напій, п'яніючи сама і напуваючи все довкілля. Жебоніла річка поміж очертів, тихо несла свої жалі до моря, віддаючи їх морським хвилям – свою маленьку данину. Річка заколисує очерет, він засинає, у сні щось шепоче, жаліючись вітру, що хвилює його. А місяць сіє, сіє примарне світло, сіє, і, здавалось, дзвонить у зірки, а вони відгуkуються сріблом, і цей дзвін зависає у п'яному повітрі.

А липа шепоче, шепоче, наче хоче вимовити вголос і не може, бо не дав Бог їй голосу, бо не знає вона людської мови, лише, кажуть, розуміє пісню, і лиш ту, що лине від серця.

Колише, колише ніч землю, навіваючи їй сни, а вона все не спить та й не спить, шурхотить травою. Журиться верба, схилила віти аж до води, її слізози-росипадають у саму воду. Чого ти журишся, вербо рясна? Чого рониш слізу у воду? Що тебе, довгокоса, смутить? Мовчить верба, заховавши свою печаль. Мовчить верба, мліючи від нічної тиші, від пахощів ночі, від місячного сяйва.

Квіти задумались, немов вирішуючи, що їм робити зі своєю краєю. Вітер жартує собі з тополями, заграє з липами, витирає сльози вербі і полоще свої крила у хвилях річки. Засни, моя земле, заколисана ніччю. Засни, вербо, забудь свою печаль. Спіть, квіти, хай ваша врода милує очі людям. Закрий, хмарко, місяць – нехай спочине. Зіроньки ясненькі, ви вабите мене моїм світлом, ви заколисуєте мене срібним дзвоном, засніть, любі, спочиньте. Колиши, ноче, колиши, ноче, – хай засне світ.

Вечір! Невеличка річечка перехлюпует воду у видолинку. По її берегах, заросені трави. Ніч притихла і слухає дівочу пісню, що лине з пагорба:

Ой, вербо, вербо,
де ти зросла,
що твоє листячко
вода знесла?..

Верба хотіла б відповісти, та вітер лише звів її віти, схилені до води, і вона щось тихо прошепотіла, ледь чутне, зворушливе.

А дівчата невгавали:

Тече річка невеличка
З вишневого саду...

–Хлюп-хлюп-хлюп! – захвилювалась річечка і прискорила свій біг. Прибігла швиденько, перестрибуочи по камінчиках, мов босоноге дівча, несучи аж до моря дівочу пісню.

А пісня лилася та й лилася:

Ой ти, ніченько,
чарівниченько,
Не смути мое
біле личенько.

Ніч схвилювалася, розбудила вітер, щоб і він послухав, як про неї співають дівчата, а потім гордо й ошатно розпустила коси і огорнула ними землю.

Дівчата сполохано зойкнули і, розсипавши по траві перли свого сміху, почали розбігатися по домівках, де не спали, чекаючи на них, матері, гортуючи під дівочу пісню роки своєї молодості. Розбіглися дівчата. І невтамки їм, що своєю піснею вони наблизили до себе весь довколишній світ, очистили й злагатили його.

XXXI. У Москалівці дощі ідуть

У Москалівці дощі ідуть,
А в Білозірці річки течуть.
Ідіть, всі люди, зглядатися,
Як буде верба купатися.

(“Купальська пісня”)

І люди йшли на нашу пісню, що дзвеніла дівочими, майже зовсім дитячими голосами. Дзвеніла радісно і заклично, бо це ж Купайлло, або Купайлло.

Ми несли купати вербу, рівну та рясну вербичку, прикрашену буке-тиками з найкращих квіток.

Подекуди поміж квітками червоніли вишні, виглядали невеличкі яблука. А на вершечку був будяк і крапива, прибрані найпишнішими квітками.

На Івана Купала, саме на сьоме липня припадало це свято, дівчата вставали раненько – ще роса свіжилася на квітах і травах. Молили Бога, щоб була гарна погода, бо, коли дощ, то яке вже там Купайлло.

– Дядьку, вирубайте нам купайлло!

Це вже дівчата до мого батька.

– Яке купайлло?

Батько робить вигляд, що й не чув про таке.

– Ну, вербу...

Дівчата просята, аж пританьзовують.

– Вербу? Та нашо її рубати? Шкода. Нехай росте.

– Та ж ви весною багато їх насадили і ще насадите... Дядюнцю, вирубайте!

– Ну, та вже добре, – посміхається у вуса батько.

– Піду пошукаю яку-небудь кривеньку.

– Та ні, дядьку, – благають дівчата, – рівненьку та рясненьку!

І батько іде на город, де понад річечкою густо поросли верби. Ґрунт тут вологий – верби ростуть швидко. А вже батько коли якусі і зрубає, то на її місце кілька посадить і милується, як вони ростуть. От уже любив дерево! Скрізь було густо насаджено і яблунь, і груш, і ясенів. Мати скаржилася на затінок, але це так... Для слова. Їй і самій подобалось, щоб зелено було.

Дівчата знають, що батько жартує про кривеньке купайлло. Він вже знає, яке треба.

І ось на подвір'ї з'явилася верба, струнка та пишна – дівчата аж скрикують. Викопують ямку і закопують деревце, щоб можна було довкола нього сидіти або хороводи водити. В цей час сходяться всі дівчата, що змовлялися разом Купайлло справляти. І кожна несе квітки – це

обов'язково. Отут починається справжнє диво, бо ніякий художник ніякими фарбами не зміг би змалювати всього того, що понаносили дівчата. Були тут і польові квіти, і городні, і свої, і випрошені, і, ну чого вже там критися, потай зірвані. Принесено і вишні з корінчиками, і яблука, і грушки. Починають в'язати букетики – отут вже художні смаки іноді розбігаються. Часом доходить до суперечок, але вони стихають раптово, коли якась вигадниця скомбінує особливо гарний букетик.

Та ось, вербичка прибрана, сонечко схиляється у передвечір'я. Дівчата починають співати. Тут пісні особливі, котрі співаються тільки в цей день, і обов'язково кожній дівчині з якимось хлопцем. А коли в котрійсь ще нема хлопця, то обов'язково знайдеться хтось такий, кому вона подобається: співають з ним.

Ой, на Івана Купаїла,
там зозуленька купалася.
На беріжечку сушилася –
дівка Галюня журилася.
Ще на рушнички не напряла,
а вже Іванка сподобала.
А ще рушнички на верстаті,
а вже Іванко сидить в хаті.

Мами виглядали з сінешних дверей, слухали.
Кожна дослухалася за свою, перешіптувались:
– А який то Іванко?
– А–а–а! То, певно, Дзьобів...

Отак починалася моя поезія – поезія незрячої дівчинки, що народилася і росла в селі Білозірка, що на Тернопільщині.

А коли вже починало заходити сонце, виймали ми з землі своє купайлі і несли до води купати. Отут уже пісні співалися щонайкраще і щонайголосніше, щоб всі почули.

Ой, на городі отава.
З ким ти, Лідуню, стояла?
Ой, з тобою, мій Петруню, з тобою,
Як той ясний місячок з зорею.

Ах, Боже мій, як гарно. І тепер серце завмирає. Ви чуєте мене, мої подружки? Лідо, Марусю, Лесю, Надю, ви чуєте мене? Чуєте, звичайно, чуєте. Дехто з вас і досі живе в моєму рідному селі, в моїй співучій Білозірці.

Купайлі занурюють у воду і майже ніколи не вдається витягнути його на берег: всі кидаються ламати, щоб вихопити найкращу гіллячку, а ще краще вершкя. Але тут на вершку – будяк і кропива, тому це вдається тільки героям. Тут вже беруть участь і хлопці, що нетерпляче

*Я часто буду згадувати потім, у дорослому житті,
кожен кутючик, кожну рисочку, кожну дрібничку,
що нагадує про рідний дім.*

чекали тієї хвилини. Всі мокрі, веселі, щасливі повертаються додому, щоб закинути свої здобутки на хату, на город, хто вже там куди хоче, але всі знають, що це на щастя, на добрий урожай.

Іду і я додому з мамою, несучи в руках гілки, заквітчані і пахучі. У воду, як правило, я не лізу: мама не пускає, бойтесь за мене, щоб хтось в запалі часом не штовхнув – сліпа ж... Отут я трішки відчуваю, що не бачу, що не така як усі... А в інших випадках – ні. Я з усіма на рівних бавилася, бігала, але дівчата чітко пам'ятали, що мене треба вести за руку і не можна ніде залишати. Про те їм щоразу нагадувала моя мама. Але вони й самі про це не забували, навіть тоді, коли полізли в чужий садок за яблуками, і нас налякав собака...

Дорогі мої дівчата, дівчата з сивиною в косах, ви бавите зараз своїх онучат. Чи розповідаєте ви їм про наше Купайло?

Чи співаете їм наших пісень? Співайте, любі, щоб не вмирали вони, пісні нашого дитинства, пісні наших матерів.

XXXII. Розлука

Треба їхати скоріше, якомога скоріше, щоб ще Фелікса застати у Львові. Але як сказати батькам? Сказати так, як є, було соромно. Але мамі я все-таки сказала. Мама обіцяла свою підтримку.

— Й треба до навчання підготуватися, — пояснювала вона батькові.

— Але ж ми завжди їхали пізніше, ну, там за день чи два до початку навчання, а то вже на 25 має бути там.

— Як ти не розуміеш, вона вже старша, а в старших класах і наука інша. Та що ти, штурпаку, розуміеш в науці!

Батько образився, бо він хоч пізвими до школи ходив, а мама взагалі була неписьменна.

І ми таки поїхали скоріше. Того ж дня прийшов Фелікс. Як тільки ми опинилися з ним наодинці, він кинувся мене обійтися і цілувати. Сумні ті були обійми — прощальні.

— Ми ще завтра побачимось, — сказав Фелікс.

Я ледве не заплакала, стримувала себе з усіх сил.

— Що завтра, — сказала я.

— Я писатиму тобі. Неодмінно писатиму.

Але й те не могло мене втішити.

— Ти забудеш мене.

Я уникала слова “роздобуши” — ніби соромилася.

— Ніколи, — палко сказав хлопець, — і тут увійшла вихователька Галина Павлівна. Не треба було бути великим психологом, щоб зрозуміти по наших обличчях, що коїлося в наших серцях. І вихователька, наша Галина Павлівна, котра нас пильнувала в таких ситуаціях, як зініцію ока, зітхнула і вийшла з класу.

Другого дня я збиралася на останнє побачення. Секрет з того не робила. Та і які можуть бути секрети в інтернаті? Тут один про одного знає все або майже все. Вся наша спальня знала, що Фелікс іде. Дівчата співчували мені. Гуртом і наряджали, щоб була хоч трохи краща, ніж є. Одна дала свою нову стрічку, інша — брошку.

Після вечері читок у нас не було: навчальний рік ще не почався. Ми були в саду. Було ще зовсім світло — кінець серпня, і ми гуляли. Я трималась з усіх сил і, як буває у таких випадках, перегинала палку. Копіювала Мордасову: співала якісь дурні частівки. Це мені не йшло, і я це знала. Підійшов Фелікс, привітався. Дівчата якось непомітно пощезали. Ми стояли уздво на головній алеї, під каштанами. Він протягнув мені якийсь пакуночок. Це була голуба стрічка до моїх кіс: я носила довге волосся, заплетене у дві коси. Коси були товстенькі, кінчики я не доплітала, і в'язала бантиком вплетені в коси стрічки. Вже давно дівчата так не ходять. А тоді ходили. А от коли згадаєш пісню “Коли розлучаються двоє” і ми, як у тій пісні, без ліку зітхали, і розмови ніби й не клейлися: між нами вже стояла розлука.

Продзенів дзвінок — час іти в спальню, а Феліксу додому. Галина Павлівна, проходячи повз нас, сказала мені:

— Можеш ще трошки побути.

Я була їй вдячна. Ми лишилися удвох. Сад мовчав. Часом ще подекуди озивалася якось пташка. Ми стояли обнявши — і мені вже було однаково: хоч би й вихователька побачила нас, хоч би й зі школи мене виключили — мені було все одно. Фелікс завтра їхав — це було головне, мій перший не дитячий біль, мое перше не дитяче горе.

— Дай мені слово, що не будеш плакати.

— Піонерське? — зіронізувала я.

— Ні, просто слово.

Слова такого я дати йому не могла. Час було іти. Ми прощалися.

Фелікс пішов, а я через “чорний” хід зайшла в будинок.

Розплакалась ще на сходах. В спальню зайшла вся в слізах. Було тихо. Дівчата мені співчували. Хоча ніхто й не втішав. А як тут втішити? Розлука — вона і є розлука.

XXXIII. Вчитися без Фелікса

Може саме тому сьомий клас мені мало запам'ятався: нічого цікавого без Фелікса. Уроки робила якось автоматично. Вчитися стало не цікаво. Допомагало те, що знала попередній матеріал. Жила від листа до листа. Але що напишеш у школу? Майже завжди листи читав хтось будь з учителів. Боже, як це було непорядно. Ну, скажімо, написав хлопець дівчині, що любить. То й що? То й що, я вас питаю... Цензура! Ні, він не писав, що любить. Він просто написав Татьяну, що Лещенко співав.

“Упали косы
Душистые, густые,
Свою головку
Ты склонила мне на грудь
Татьяна,
Помнишь дни золотые?”

Я плакала. Я тепер часто плакала.

В школі стало ще більш гамірно. Річ у тім, що закрили школу сліпих у Чернівцях і майже всіх учнів перекинули у Львів. У нас тепер було два сьомих класи — “А” і “Б”. Такого у нас ще не було. Ми, звичайно, були “А”, а чернівецькі “Б”. Ні, якоїс неприязні не було: ми жили дружно. Дівчата з Чернівець були дуже співучі, особливо Зіна. Та й Василіна з восьмого добре співала, і Ауріка. Тільки-от, голоси були в них якісь різкуваті, бракувало їм львівської м'якості. Але наш шкільний хор дістав добре поповнення.

Я була як у тумані, у тумані кохання, що так щиро сяйнуло – і згасло. Ні, може ще не згасло...

Але я зрозуміла, що... та не хотіла вірити, що все обернеться на зло. Не хотіла, дуже не хотіла, але десь у глибині душі знала...

Були й нові хлопці. З сьомого “Б” до нас частенько заходили. Один Михайло писав мені записки, не записки, а палкі листи, а я... я була, немов крижана. Поступово крига танула: я сміялася, розмовляла, співала, але все це було якось поза мною.

Класним керівником у нас стала Клавдія Іванівна – висока, чорнява і дуже сувора. Всі її трохи побоювалися, навіть дехто з учителів. А ще вона гарно одягалася, слідкувала за собою. Її ходу було чутно в коридорі ще здалеку: каблучки вистукували дрібно і швидко. Поміж собою учні прозивали її “побігуля”. Як на мене – нічого образливого.

Ми не дуже втішилися з такої класної керівнички. Наш Йосип Михайлович був м’який і ліричний, ми жаліли за ним. Та нічого не поробиш: він став директором школи. Але незабаром ми переконалися, що Клавдія Іванівна не така вже й сувора. Особливо для свого класу. Її ж характер і крутий норов не раз ставав нам у пригоді: за свій клас вона могла постояти, захистити нас від нападків інших учителів. А ще через якийсь час ми з нею і зовсім подружили. З нею було цікаво. Вона багато чого вміла і потрохи вчила нас. Іноді ми заходили до нашої вчительки додому, а жила вона поряд зі школою. Клавдія Іванівна завжди намагалася пригостити нас чим-небудь смачним. А ми ж завжди були голодні, бо яке там інтернатське харчування. Очевидно, наше позаурочне спілкування спричинялося до того, що ми непомітно полюбили свою вчительку: обліпимо її та й стоймо тісною купкою в коридорі. Одного разу, проходячи повз нас, Йосип Михайлович напівжартома, з м’яким смутком сказав:

– А зі мною дівчата так не стояли.

Ми голосно розсміялися: звичайно з ним ми так не могли, він же був мужчина.

Тепер, коли з тих пір пройшло багато років, ми з моєю вчителькою ніби зрівнялися у віці: я дорослішала, старшала, а вона ніби стояла на місці. І тепер мені здається, що ми рівні, вона якось не старіє, тільки хода тихіша – каблучків не носить. Та вчителькою моєю вона залишилась назавжди. І зовсім не тому, що вчила мене мови та літератури, а потім і всього того, що годиться знати в житті жінці: варити варення, консервувати, робити салати... і не пригадаєш всього. Ми якось з роками ніби припали одна до другої. Інші дівчата також її люблять, питают про неї, але це не те. Нас з нею щось поєднує. А що? Хто зна. Ми можемо довгий час не спілкуватися, а потім зустрінемось – і ніби й не

було перерви у стосунках.

У неї завжди росло в її городчику багато квітів, а надто жоржини... Вони були різні. А коли я приходила, то Клавдія Іванівна мені їх показувала поіменно...

XXXIV. Витівки

Дзвінок. Новачук сидить у класі на антресолі (тепер у нас для книжок шафи завелися з антресолями. Ми ті антресолі курником називаємо). Сидить Новачук у курнику — ноги звісив. Як він туди заліз? Високо ж! А в нього одна рука. Правда, сили в нього, хоч відбавляй.

— Новачук, дзвінок, злазь! — Гукають йому.

— А-а! Не хочу. Я тут спати буду.

— Коли? Зараз же урок! Побігуля приайде.

— Нехай іде. Я буду спати. Таню (це вже до мене), зачини мене.

Він вклався в антресолі. А я й зачинила, мені що. Прийшла Клавдія Іванівна. Кинула оком по класу. А зір у неї гострий був.

— О, а де Новачук?

Ми, звичайно, робили вигляд, що не знаємо.

— Де ж це він? Ларисо, а ну, побіжи в медпункт. Може, захворів...

Лариса пішла. Нас розбирає сміх. Іsovісno якось перед вчителькою. Але ж не будеш видавати товариша. Почався урок. А Новачуку, очевидно, не дуже зручно там лежати, твердо. Він вовтузиться. Клавдія Іванівна не звертає уваги. Їй таке і в голову не приходить. А ми ж знаємо та їх хихкаємо тихенько.

— Дівчата, що ви смішне на сніданок їли? Чи не сир часом?

Повернулася Лариса: нема Новачука у медпункті.

— Скорбатюк, побіжи в сад — може він заблудився.

А тому що? Побіг. Прогуляв півурока. Нема Новачука. А тут і дзвінок.

Відчинили ми свого полоняніка, а він сидить, ноги звісив, відпльовується:

— Фу, жарко. І твердо. Підстелю куртку — і ще урок просплю.

Аж тут вбігає Клавдія Іванівна — вона щось забула. Вчителька відразу ж все зрозуміла, лиш оком кинула:

— Новачук, до директора!

Ми притихли, переживаємо: що буде?

Повернувся Новачук — відпльовується. Ми до нього:

— Ну, що?

— Нічого.

— Що ти йому сказав?

— Та... Сказав, що замерз на прогулянці і заліз трохи загрітися — та й заснув.

— І що він?

— А що — нічого. Звелів кастелянні видати нам зимові пальта, а то мороз, а ми в легких курточках ходимо.

Нам всім стало весело. Ну і Йосип Михайлович! Чи повірив він Новачку? Звичайно ж ні. Це ж хіба треба було Новачку зовсім не знати, а Йосип Михалович знав, бо ж нашим керівником був.

Клавдія Іванівна також не повірила, що ми нічого не знали.

— Як вам не соромно! А ще комсомолки!

Вчителька сердилась. А я червоніла: вона б ще більше сердилася, якби знала, що я, її улюблена учениця, власноручно зачинила Новачку в антресолі.

Шкільний домовий оркестр.

На витівки наш клас був мастак, але й організовувати якийсь вечір, комусь допомогти ми також уміли. Скільки всяких концертів, читацьких конференцій, вечорів було проведено, і не без нашої участі. А скільки відомих людей побувало в нашій школі. Я маю на увазі не тих старих більшовиків, котрі бачили Леніна, а людей насправді видатних і цікавих. Був у нас композитор Кос-Анатольський, був тоді ще молодий, поет Дмитро Павличко. А я сиділа з ними за столом президії, і мені

чомусь завжди доручали їм дякувати. Я знічено червоніла, але мала з того задоволення. Особливо, коли йшлося про Дмитра Павличка.

Я була якось у театрі Юного глядача, де він виступав, і майже в нього закохалася. Декілька віршів переписала в свій зошит. Він дуже гарно читав свої вірші. Тай й були вони зрозумілі, а не такі, як у інших, що вчитель мусить розказати в прозі, про що та поезія. От уже ті поети. А тут Павличко в школу прийшов! Та ще й я сиділа поруч з ним! Виявляється, наша Лідія Дорофіївна, що вела у нас хімію і біологію, була колись вчителькою Павличка. Уявляєте? Він навіть вірш їй присвятив. Отак!

У нас завжди були якість гуртки, ми завжди були чимось заклопотані. От нове захоплення – азбука Морзе. Вистукували по партах, перестукувались через стіну. Вчителі вловили ту ниточку і потягнули.

Прийшла симпатична Аллочка з клубу радіолюбителів – і почалося. Придбали все, що треба. Бажаючих знати морзянку – півшколи. Сидимо в піонерській кімнаті – вчимося приймати знаки. Потім пішли в клуб радіолюбителів, одягнули навушники, сіли на ключі – цікаво ж як. А наша “вчителька” сама ще десь там вчилася, так вона в ефір виходила, позивні свої мала! Он як!

Потім вона вивчила наш шрифт Брайля, так просто з цікавості, і я писала їй листи.

А недавно ми з нею зустрілися. Бабуся Алла Тимофіївна. Чудно. Я завжди жартую, що у нас незрячих є своя перевага: ми не бачимо віку. Зустрінемося, скажімо, через двадцять років – і не бачиш як людина постаріла. Може це зло, а може й добре...

Вчителька німецької мови Анна Романівна була від Бога. Над усе на світі вона хотіла, щоб ми знали німецьку мову.

– Я ладна працювати 24 години на добу, аби ви щось знали.

Маленька, вже немолода, але дуже енергійна, вчителька вивчала з нами німецькі пісеньки, вчила нас розмовної мови, вчила будувати прості речення, необхідні для спілкування, організувала гурток по вивченю німецької мови, – словом, робила все, аби хоч щось лишилося в наших легковажних головах. Наш Козар якось недолюблював німецьку мову. Він собі грав на баяні, а німецька – нехай там. Анна Романівна часто казала:

– Ти, Миколо, хороший хлопець, але ледацюга.

Вимова в неї була дуже цікава, тернопільського діалекту. Ми любили не так німецьку мову, як вчительку. Але погано знати в неї було майже неможливо, та й якось соромно, бо вчителька дуже засмучувалася.

Одного разу захворів вчитель історії, і на заміну прийшла Анна Романівна. Ми ж сподівалися, що буде вільний урок, а тут на тобі!

Не витримав Козар:

– А в нас історія!

Вчителька не розгубилася:

– Історію любите? То прошу. Яка у вас тема?

Ми назвали тему. І вона експромтом, без підготовки провела такий урок, що ми сиділи, як миші. Урок пройшов, як одна мить. Ми були задоволені. А вчителька сказала:

– Чого ви дивуєтесь? Я закінчила гімназію. Я мала право викладати історію.

– А чому ви не викладаєте?

– Та... За радянських часів, щоб мій диплом був дійсний, треба було щось доздавати. А я не захотіла.

Одного разу Анна Романівна сіла на стілець, котрий, виявляється, був поламаний. Хтось його склав і поставив у куток, а вчителька взяла його та й сіла. Якийсь час він витримав, а потім взяв та й розвалився. Вчителька впала. Сама ж і сміялася. І воно б нічого. Та цей випадок наштовхнув наших хлопців, особливо Козара, на ідею: підставити, тепер уже навмисно, поламаний стілець Генріті Юхимівні. Ви скажете, жорстоко, бо вона ж незряча? Може й так, але ми тоді про це не думали, певно, тому що теж були незрячі. Ми, дівчата, намагалися хлопців зупинити, але то була даремна справа. І не знаю чому, але наші учні якось недолюблювали нашу вчительку. Дивно, бо уроки вона вела цікаво, була ерудована, вміла розповідати. Ми навіть з нею інсценізували Нікітіна “Смерть ямщика”. Це було вражаюче. Ми, дівчата, співали “Лучину”, а в кінці “Степь да степ’ кругом”. Галю Маршанська була жінкою того ямщика, вона тримала дитину (Галю Шихову з дошкільної групи) і співала “Пряху”:

“В низенькай светелке
 Огонек горит,
 Молодая пряха
 У окна сидит...”

А мужика, котрий приносить їй лиху звістку про смерть її чоловіка, грала Ніна Анікеєва.

Голос у неї був низький, вона його ще більше понизила. Її відповідно одягнули, на голові шапка. Не врахували тільки одну деталь: коли мужик, тобто Ніна, заходить в хату, то скидає шапку і хреститься. І от, коли зал завмер і слухав, а відповідний настрій створила наша “Лучина”, що ми співали за кулісами, заходить мужик, скидає шапку – і зал вибухає голосним реготом: у Ніни на голові пишний бант. Ну це ж треба! Волосся в ній було коротке. Якби без того осоружного банта, то все було б добре. Та упустили – і маємо. До кінця все пройшло добре, а трагічна нотка була втрачена.

Нас потім все одно хвалили, які ми молодці, але з того банта таки довго сміялися.

Та йдеться про стілець. Перед уроком російської літератури стілець склали і поставили біля учительського столу. Генріета Юхимівна довго ходила по класу і не сідала. Ми з завмиранням сердець чекали, що ж буде. Вже навіть запідоziли, що Лариса нас “продала”, бо вона була у нас “буржуазія”, що могла зрадити. Вона любила пілабузнюватись до вчителів.

Та вчителька зрештою таки сіла. А вага у неї була досить солідна, для її маленького зросту навіть трохи непомірна. Проте стілець деякий час витримував. У нас, дівчат, зажевріла надія: а може обійтися... Та не обійшлося: стілець розвалився, вчителька впала. Ми голосно розрегоалися. Генріета Юхимівна – також. Вона й не запідоziла, що це така собі учнівська пакість.

Видала нас все та ж Рита. Люся з нею дружила, то й розповіла їй. I, коли вихователька зробила їй якесь зауваження, Рита загаласувала:

– А-а, на мене сваритеся! А сьомий “A” Генріеті Юхимівні поламаний стілець підставив – так це нічого: вони хороші, їм можна.

І почалося. Галасу на всю школу. Стали допитуватися, хто це зробив. Ми ж звичайно, мовчимо, навіть Лариса. Вже і так до нас, і сяк. Генріета Юхимівна вдала, ніби не образилася, та все ж таки хотіла знати, хто це зробив.

– Ребята, я вас понимаю. Я і сама була проказницею. Но все-таки скажите, кто это сделал.

Ага! Нас не купиш! Нема дурних!

Вирішили наш клас розбирати на комсомольських зборах. Ми продовжували геройчно мовчати, і навіть Лариса. Але тут не витримав Козар: він не хотів, щоб клас за нього терпів – і призвався. Нічого йому не було – сам же призвався і визнав свою вину.

Та наслідок все ж був, і досить несподіваний: Анна Романівна до кінця навчального року за собою стілець з учительської носила. Вона вважала, що ми їй також навмисно поламаного стільця підставили. Ми їй клялися, що це було випадково, що ми того не робили – не повірила, не переконали. Так і носила за собою стільця наша улюблена вчителька, йдучи на урок до нашого класу. Нам було прикро. Це було гірше від якоїсь там догани.

Життя тривало. Зима повернула на весну, весна квітувала, ми росли.

Фелікс мені писав. Одного разу листа принесла Клавдія Іванівна.

– На, лист від Фелікса. Цікавий, я прочитала.

Я спаленіла до вух. Боже мій, для чого? Для чого вона його читала? Або хай би вже краще промовчала!

Лист і справді був цікавий. Фелікс описував, як учні їхнього класу на канікулах їздили в Москву, де вони були і що бачили.

Я довго не могла вибачити Клавдії Іванівні те, що вона прочитала листа. Ті молоді такі безкомпромісні. Їм подавай все в чистому вигляді: або вчителька хороша, або погана: серединки бути не може. І так у всьому. Потім, звичайно, я пробачила своїй вчительці її “гріх”, що і гріхом не був, і далі любила її, але це було потім, бо образу я таки довго носила в собі.

Здавали екзамени, хвилювалися, вчили білети, реготали, сварилися з ледачими, що не хотіли вчитися. Наш феномен Супрунок пам'ятив, на котрій сторінці починається який параграф. Це ж треба мати таку пам'ять і так погано вчитися! Та він би легенько міг бути відмінником. Він просто не хотів. Супрунок пам'ятив площу і населення кожної країни, скільки і чого там добувалося, виплавлялося, вироблялося. Феномен. А вчитися не хотів – і все тут.

XXXV. В рідному колі

Я знову в рідному колі. У своїй сім'ї, за родинним столом. Ми разом збираємося не часто. А тут приїхала я. Ну, заради мене, певно, не зібралися б, але ще й Ніна приїхала зі свого Донбасу. З такої нагоди прийшла сестра Маруся з чоловіком Сяньком і найстарша наша – Надя з Павлом. Батьки раді, бо далеко не завжди випадає таке щастя – бачити дітей разом. От лише братів моїх нема: Степан шахтарює у Кривому Розі, а Гриша і далі живе в Збаражі.

Дзвенять келихи.

Лунають тости.

Це так звично,

це так просто...

Знову пісні,

милі пісні,

З дитинства знайомі мені.

Та от – все випито, досита закушено. Багато дечого переспівано на різні мотиви, хто які де чув. Бо розкидало нас життя в різні кінці.

Ніна – на Донбасі – близче до Росії. Мова у неї стала якось чудна: ні російська, ні українська – суржик якийсь. Я не звикла чути Ніну такою. Спостерігаю за сестрами. Маруся енергійна, бойова, любить гарно одягнутися. Наді не до чепуріння: завжди в роботі. З неї

гарна турботлива мама. Павло і сам не посидить, склавши руки, і Наді не дасть присісти чи прилягти. Надя б радо куди-небудь пішла в гості, та чоловік нікуди ходити не любить. Може тому, що на десять років старший, а, може, просто вдача така.

Отже пісні переспівані. Мій сивий батько дістає патефон і – танці. Тут уже пішла просто-таки суміш: міське ніжне танго, стильний фокстрот, метка полька і мелодійний вальс... аж до прадідівського українського гопака. І я не втрималась – пішла-таки танцювати. Ні, гопака я не вміла, а все інше танцювала цілком пристойно. Та що це?.. Я відступила і сіла на ослін.

“Одна нога тупотить,
А другая не хотіть.
Надо водочкі подліть –
Тогда будіть тупотіть...
I-i-ixa!”

Голос хрипкий, крикливи, п'яний. Ноги збиваються з такту.

– Што ж ти, швагро, не льєш водочки?

Це вже вона до Сянька.

Моя Ніна, моя ніжна співуча сестричка, що мала високий красивий голос. Боже мій, що з нею сталося? Пропала моя Ніна. А гарна ж з біса, – всі так говорили. І до роботи беручка. А от... Працювала в юртах, в буфетах... Кругом шахтарі, що на той час хоч і тяжко працювали, та заробляли добре. Гроші в них водилися. Донбас зробив свою справу – згубив мою Нінусю.

Власне, не фізично, а морально, хоча й фізично також.

А з патефоном (і де тільки його батько дістав!) ми мали повно клопоту: всім хотілося щось послухати або потанцювати, то у нас завжди було гамірно. Благо, патефон можна було і на подвір'я винести. І тут давай вже пісню – щонайголосніше. Ну і криклива була штука. Ставити платівки – то вже була моя справа: накручуеш пружину, міняеш голку – і вся премудрість. Не треба ні електрики, ні батарейок. Ну, за платівки вже вибачайте: що батько купив або у кого-небудь виміняв чи випросив, те й мали. Та всіх це влаштовувало, ніхто не каверзував.

А як же зайдеться на танці, то батько такий, що й потанцювати міг з дівчатами.

– Чи ти, старий, здурів? – припам'ятовувала його мати. – Люди ж дивляться. Скажуть, геть Ілько з глузду з'їхав.

І батько відповідав їй на диво серйозно:

– Хай собі там кажуть, що хочуть. Але мушу я дівчат танцювати навчити. Уяви собі, вмру я, і наші танці вмрут. А хто їх потім навчить?

І то була правда... А іноді патефон відпочивав. А ми сідали під хатою та й співали. Виходив батько, сідав біля нас та й співав з нами. Голос у нього був молодий, красивий, соковитий.

Розказував, що колись у війську пісні заспівував. Мати сварилася:

– Ну чого ти сів між молоді ж? Іди спати. Хай собі співають.

– А що їм від того, коли й я з ними поспіваю?

От вже співати любив. Іноді ми з батьком удвох сідали в хаті та й починали пісню у два голоси. Мати пробувала вгамувати:

– Люди йдуть дорогою, дивляться, думають, що в нас п'ють.

– Заслони вікно – нехай думають, що ми п'ємо.

– Ну то й що! До мене дочка приїхала, то я вже з нею й поспівати не можу?

І ми співали, і самі милувалися своїм співом, і пісня від того ставала ще крашою.

“Ой у полі вітер віє,

а жито половіє.

А козак дівчину

та й вірненъко любить,

а зайнятъ не посміє”.

Скільки ж їх, тих пісень, ми з батьком переспівали. Під хатою у нас був столик, а довкола нього – три лавочки. Столик був зроблений навколо горіха, що ріс парасолею, розкинувши гілки на хату, на льох і на стодолу. Був затінок, зате в хаті не було мух: горіха вони боялися. А пахло ж як! Ми іноді тут і обідали. Тут любила я щось собі писати.

Через наше подвір’я йшли люди до криниці по воду – так близче було.

– Сідайте, відпочиньте, – запрошуvalа мама. І жінка чи чоловік ставить відро з водою, сідає. А батько йде з кружкою до відра, зачерпuse холодної води:

– Мірку треба платити, – сміється. Всі п'ють холодну воду, бо наша вже нагрілася.

І панував такий спокій і умиротворення, яке могло бути тільки в селі.

Батько працював сторожем на колгоспному городі. Увечері брав з собою рушницю, собаку та й йшов у поле. І добу його не було, а потім приходив. А йому на зміну йшов інший чоловік. Іноді з батьком ішла я. Мама тоді сердилася:

– Куди береш дитину? Хай відпочиває. Там ні їсти, ні пити.

– Чого це? – заперечував батько, – ми там такий суп зваримо, що й ти такого не звариш.

І батько справді розкладав вогнище. Варилося для собаки, для нас. А зажарка – в консервній банці. Який то був суп! Якщо до мене в поле приходив хтось з дівчат, батько пригощав:

– Їж, мама вдома такого не зварить.

Це були гарні часи. Було поле, сонце, була якась дивна єдність з довкіллям, тепер би казали, з космосом. А ще ми з собою брали якусь книжку. Тепер в мене їх дома багато було: “Переяславська рада”, “Міфи і легенди стародавньої Греції”. Море журналів. Все це – по-Брайлю, і все це я читала батькові, а він слухав. Слухав навіть наукові статті про всесвіт. Я, як могла, пояснювала.

– То виходить, наша земля не одна? Виходить, ще десь є землі?

– Може, що й є...

І батько довго дивився на зорі, думав.

Я любила літо. Любила бути вдома, любила щемкі сільські вечори. Виходила собі за хату. А там – вишня в росі. Я ставала собі під вишнею і співала. Тихенько співала, тільки для себе і для вишні. А часом і плакала. Просто так, від того, що душа виповнювалась щемкими почуттями, що десь здалеку чувся баян, що дзвеніли цикади, що пахла матіола, що була довкола прохолода і вічність... І добре, що було темно, що мене ніхто не бачив. І я собі думала, що це ніколи не закінчиться, просто не може закінчитися, ні ця хата, ні ця вишня. О, як я помилялася. Все колись закінчується. Приїжджаю і тепер в село – а мами нема,

ні горіха того, ні вишні. І хочеться впасти на коліна і молитися, як на святому місці, і просити прощення гріхів. Яких? У нас перед батьками завжди є провина: що рідко писала, що не все зробила, що могла.

Падають в садку яблука. Пора збиратися до школи. Пора. Згортую свої недописані вірші. Треба вже їхати у Львів. А може, ще встигну побачити Фелікса. Серце за ним так зболілося. І я лечу, млію і лечу думками до Львова, думки випереджають поїзд.

XXXVI. Життя – як пісня, весела або сумна

І ми зустрічаємося. І я вся, як струна, як пісня, – аби лиш зрозумів, аби не забув. Не забув. Такий дорослий, ще серйозніший. Розповідає, розповідає... Про школу, про вчителів. Але мені здається... Ні, ні, то мені лише здається, що він якийсь ніби чудний, ніби віддалений... А може відстань вже роз'єднала нас? Ні, ні, це я, дурна, вигадую собі, аби лишень переживати. Він любить, просто він такий серйозний, посоліднішав. От закінчу восьмий клас – і поїду в Харків вчитися – може ж таки мене направлять. А для того треба старатися. В мене знову з'явився стимул до навчання.

Сидимо з Марійкою за останньою партою. Так спішили, аби її зайняти. Тут так затишно. Можна й поспати на уроці. Ми обидві маленькі, а перед нами – наші хлопці, що он які повиростали. За ними нас і не видно. І книжку на уроці можна почитати. Тільки не в Побігулі. У неї око гостре, по обличчю бачить, що ти її не слухаєш. І тоді вже начувайся.

Уроки співів то відміняли в старших класах, то знову їх вводили. Але то все не те. Просто-таки нецікаво. А от... Після останнього уроку чую, як у залі звучить рояль. Це грає Юрій Гавrilович – вчитель співів. Він ще вчить дітей грati на баяні. А це вже він грає, так би мовити поза програмою, для душі. І я спішу, я біжу, ніби він мене кличе, ніби він для мене грає. А може й для мене... Хто зна... Приходжу, стою біля рояля, починаю підспівувати.

– Це ти, Таню?

Вчитель незрячий. Він належить до тих небагатьох вчителів, що поза уроками називає нас, особливо дівчат, не по прізвищах, а по іменах.

– Я, Юрію Гавrilовичу... Добрий день.

І серце завмерло. Вчитель починає грati “Стояла я і слухала весну”, або “Дивлюсь я на яснії зорі”, або “Гетьте, думи, ви хмари осінні”. Я невпевнено беруся співати. Вчитель починає вчити: і мелодію, і як треба брати той чи інший звук...

Єдині уроки по вокалу. Як їх було мало, але які вони мені дорогі. Я пам'ятаю вас, Юрію Гавrilовичу. Ви уже у вічності. Чи чуєте ви із свого поза того світу, як ще й досі співає ваша учениця?..

Я співаю. Це таке блаженство. І вчитель зараз зовсім інший, ніж на уроках співів або коли веде шкільний хор. Він якийсь ніби аж розкрілений. Часу у нас мало: незабаром продзвенить дзвінок – і я піду на обід. Ми не виявляємо одне до одного ніяких симпатій, ми взагалі ні про що не говоримо: ми співаємо, або співаю я, а Юрій Гавrilovich вчить мене, поправляє... Як швидко летить час... О, дзвінок. Ще хоч хвилиночку.

Спів – це було щось таке високе, до чого я не сміла прагнути. Не сміла, бо я була звичайна людина, а співати мусили люди особливі, десь на рівні небожителів. Якби мені тоді хтось шепнув, натякнув, що я я смію, я б пішла по тій дорозі беззастережно. І певно вперлася б лобом в стіну, як декотрі інші. Сліпа співачка? Куди її? На сцену! Та ви що!.. Але я була щаслива, що доторкнулася до високого мистецтва. Та мені ніхто не сказав, що і я могла б. А я сама не сміла, бо спів – це було щось святе. А Юрій Гавrilovich? Чому він не підказав? Він не міг не відчути, що це таке для мене. Він відчув, але мабуть добре знав, що для незрячої дівчини це було безперспективно, тільки її щастя було, що поспіваю в залі, біля рояля стоячи. На концерті я ні разу так і не заспівала жодного з тих романсів. Очевидно, не можна було.

Якось я одержала листа. Він був явно не від Фелікса. “Здрастуй, конваліє, з привітом до тебе Лютік. Після закінчення школи у Львові я вирішив вчитися далі. Не буду описувати, скільки я натерпівся, наїздився. Ніде мене не приймали, нарешті прийняли в Алатирі (Чувашія), де я зараз і вчуся. Тут добре. Школа хороша, ставлення до мене також. Але маю до тебе прохання: дорога конваліє, вишли мені українських пісень: “Місяць на небі”, “Зоре моя вечірня”, “Ой, у полі три криниченьки” і ще, які ти знаєш. Так я за ними скучив, що ти не повіриш. До побачення!”

Лютік.

Лютік! Це ж Кутовий! А я була конваліє. Це тоді, коли ми всією групою грали в “садовника”. І ніколи я не помічала, щоб Кутовий піснями цікавився, або щоб сам любив співати. Ну й дива!

І, уявіть собі, на такий зворушливий лист – і я не відповіла. Пробачити собі того не можу. Ну що ви! Я вже доросла! Тепер на переписку з хлопцем я дивилася по-іншому. В мене Фелікс – і нема чого з іншими хлопцями переписуватись. От дурна! А ще й вірші писала! Та, що було, те було. І я Лютіку не відповіла. І даремно він десь там у Чувашії чекав від конвалії українських пісень. То мій непростимий гріх.

XXXVII. Клубочок

З нашої школи послали вчитись у Харківську школу сліпих, щоб вони “перейняли досвід”. Бо Харківська школа була, виявляється, дуже передова. Мені важко сказати, що там було доброго. Знання, певно, вона давала хороші, бо багато хто з її учнів поступав в університет і музичні заклади. Я чула щось про якихось “режимників”, що були присутні на уроках. Отут вже не подурієш!

Було якось дивно: режимники у школі! Навчання велося російською мовою!

Повернулися посланці у захопленні: дисципліна там така, що нам далеко. Почали “запроваджувати” передовий досвід. Тепер учні, перш ніж звернутися до вихователя, мали сказати:

— Дозвольте звернутися!

А потім:

— Дозвольте йти!

Але наші учні, певно, були не з того тіста. Або “досвід” цей треба було “запроваджувати”, починаючи з першого класу. Ми собі з того нововведення просто зробили смішки. Бідна вихователька Галина Павлівна! Кожен учень підходив до неї з яким-небудь запитанням, але перед тим неодмінно звертався “по формі”:

— Галино Павлівно, дозвольте звернутися!

— Звертайтесь.

— Котра година?

— Шоста.

— Дозвольте йти.

— Ідіть.

— Галино Павлівно, дозвольте звернутися.

— Звертайтесь.

— Котре у нас сьогодні число?

І т.д. так цілий день.

Вихователька не витримала і благала нас, щоб ми перестали “Впроваджувати досвід”.

Йосип Михайлович був демократичним директором. Він просив нас, коли щось не так, підходити до нього і вияснювати все, що нас турбує. Ми частенько користувалися таким методом. Найбільше нарікань було на харчування. Воно-таки бажало бути кращим. Переважно “у відрядження” йшла я. Я не дуже охоче виконувала цю почесну місію, хоча і подобався мені наш інтелігентний директор. Але на це “відрядження” потрібно було потратити кілька годин, бо, коли потрапиш до нього в кабінет, це ніколи не буває недовго. Він заводив розмо-

ву про поезію, неодмінно казав, що поет – це “інженер людських душ”, а ще міг довго розповідати про старовинний годинник, про нашу школу, яка вона давня. Це було цікаво, але забирало багато часу.

Йосип Михайлович майже ніколи ні на кого не кричав. Хіба вже дуже хтось намагався його вивести з себе. Певно, йому не пасувало бути директором. Ми над ним трохи підсміювалися, але не зло. А ще він вів у нас математику. Всі малюнки до геометрії робив сам, і дуже добре робив. Я потім чогось подібного не зустрічала навіть в підручниках. З такими малюнками кожна теорема, кожна задача ставала зрозумілою. Тільки наш феноменальний Супрунок іноді міг Йосипа Михайловича “заговорити”. Він безневинно звертався до вчителя з якимось запитанням і непомітно втягував його у дискусію. Прощай урок! Можна було спати. Це вже було надовго. Вчитель дуже любив щось пояснювати і, якщо вміло повести розмову, то... словом, ми добре знали слабкості наших вчителів і використовували їх. Ми були найстарші, отож мали деякі привілеї. Ми іноді могли відпрощуватися в місто, якщо не було двійок і порушень поведінки. Тоді ми йшли до Слави. Слава вже працювала. А коли вчилися у школі, була відмінницею і активісткою. Вона гарно співала, голос у неї був дзвінкий і милозвучний. Мені хотілося її наслідувати. Отож до тієї Слави ми ходили додому. Жила вона на Ярослава Мудрого в однокімнатній квартирі. Жила з мамою. Вони жили бідно, але були дуже гостинні. Нас завжди чимось частували: варениками, тортом, печивом або ще чим-небудь. Мама була трохи галаслива, але для нас дуже доброзичлива. Ми любили в них бувати. І не лише тому, що можна було смачно пойсти. Нам просто хотілося хоч трохи побути вдома, коли не в себе, то бодай у когось.

А іноді... Ми влаштовували танці. Відкривали спортзал, просили когось з баяном або ставили платівки. А значно пізніше таки утворився танцювальний гурток. І вже було заздалегідь відомо, коли він має бути. Тоді на танці приходив і Йосип Михайлович. Він з нами танцював, причому з цілком незрячими – також. Складалося враження, що це для нього не мало значення. Він елегантно запрошуав до танцю, потім з поклоном дякував і відводив дівчину на місце. Він дуже добре танцював. Хто не вмів, того він вчив і, здається, мав з того приемність. Особливо мені подобалось танцювати з ним танго і вальс. Він неодмінно вмів дівчині сказати щось приемне, але ніколи не був банальним чи нетактовним. Ніколи нікому в голову не приходило подумати про нього щось недобре. Він був гідним прикладом для наших хлопців, як поводитися з дівчиною. Це був взірець елегантності, поваги, стриманості і, якщо хочете, гарного тону. Якось мені не доводилося чути, щоб теперішні директори

шкіл ходили, скажімо, на шкільні дискотеки. З часом у нас навіть організували гурток бального танцю. Танцювали чардаш, па-де-катр, па-де-грас і, звичайно ж, вальс. Цікаво, як я виглядала в танці. Все-таки... А любила ж танцювати, — хай йому біс! Ох, і любила ж.

У цьому році ми мали закінчити школу і йти на роботу. А Марійку, мене і Люсю збиралися направити в Харківську школу для сліпих, щоб продовжувати навчання. Спасибі й за те. Поїду. Там ще буде Фелікс. Поїду. Хоча про університет не мрію. Мені треба на роботу. Батьки не зможуть допомагати. Та й жити в студентському гуртожитку серед зрячих — перспектива не з найкращих.

Фелікс писав регулярно. Він придумав шифр, так що наші листи вже ніхто не зможе прочитати. Потім я мала клопоту з тим шифром. Прийшов такий зашифрований лист у школу. Вчительська цензура прочитати його не змогла. Лист потрапив до директора. Мене — за шкварку. Я затялася — не скажу, не розкрию наш шифр. Листа мені віддали, але попередили, що більше зашифрованих листів віддавати не будуть. От халепа!

У нас завжди підтримувались стосунки із зрячими школами, вузами. Вважалося, що це могло на нас вплинути позитивно. Може й так. Правда, я дуже сумніваюся, що зрячі учні дивилися на нас просто як на своїх ровесників. Впевнена, що дивилися вони на нас як на сліпих, з жалістю. Що ж, і це може й не зле: виховувало в них доброту, бажання комусь допомогти. Але ми співчуття і жалю не любили і не приймали: ми шукали рівності із зрячими — ми хотіли бути такими ж, як і вони. Казка, звичайно. Але так нас виховували в школі. І, може, й добре робили.

Ми виступали з концертами в зрячих школах, а також до нас приходили студенти з університету — шефи, так би мовити. Переважно вони що-небудь нам читали.

Та одна студентка зацікавилась моїми віршами. Правда, на цей час я писала більше про любов — вірші, котрих я стороннім не показувала, та все ж іноді траплялося написати щось із громадянської тематики.

Щось із тих віршів я й і продемонструвала. Студентка пройнялася. Вона домовилася з кимось — і нас кількох запросили в університет на літературну студію. Отут я й почула, що таке критика. Матінко моя! Це була добра школа. Виступали студенти, читали свої вірші — як на мене, вірші дуже гарні. А потім виступали студійці, їхні ж товариші, — і від тих віршів “каменя на камені” не залишалося. Після такої “kritiki” поет мав би, по-моєму, або взагалі не писати, або ніколи більше своїх віршів не показувати. І так кожен вірш! Дещо, правда, іноді відзначалося позитивне в тих віршах, але в основному їх нищівно критикували. Я вийшла з тієї студії якась майже перелякана. Я знала лише

одне, що на таку студію я б ніколи своїх віршів не понесла. Зате до своїх віршів я почала ставитися прискіпливіше.

А клубочок котиться та й котиться. Як у казці. І куди він приведе?.. А чому, власне, клубочок? Може тому, що прізвище мос Кноль у перекладі з німецької мало б означати – клубок. Отаке! І звідки у мене німецьке прізвище? Хто його зна! Тоді ще не було в моді досліджувати своє генеологічне дерево. Отже, клубочок котиться собі...

З Чернівець до нас з учнями перевели Женю Сивка – гарного баяніста. Він якось на мої вірші придумав мелодію – і вийшла пісня. Це ж тільки подумати! Це була “Вечірня пісня” і “Вальс дружби”. Було цікаво і хвилююче. “Вальс дружби” я співала на концертах. Але що це був за спів: мені бракувало дихання, я з переляку могла і “з’їхати” – ет, з таким співом! Часом після такого виступу мені доходило ледве не до плачу. Та я все одно рвалася виступати. Друзям подобалося – то може було не так вже й погано, але я до себе була безжалісна. Це ж співати – і треба було співати добре: неодмінно – добре.

А от тріо у нас було гарне – так вважали всі: Люся, Ніна і я. Ми перебирали дещо з репертуару сестер Байко, а дещо – від сестер Федорових. Але співали добре. Якось ми влаштували зустріч з сестрами Байко. Ми з Марійкою і нашою піонервожатою навіть у них вдома були – приходили запрошувати їх до нашої школи. І я бачила, як вони бавилися з маленькою Лесею (тепер це відома Леся Бонковська). І сестрички погодилися прийти до нас. І ми страшенно хвилювалися. І знаменіті сестри Байко слухали наше тріо! І кожна із сестер цілувала свою напарницю, отже Марія Байко цілувала мене! Потім співали вони, наші відомі на всю Україну сестрички! І ми плескали голосно і щиро, бо вони нам подобалися. І ми були щасливі, що чули їх не лише по радіо.

А на канікулах, на зимових чи весняних, коли в школі залишалося дітей не так уже й багато – переважно сироти, та ті, кого батьки не могли взяти додому, в тому числі і я, увечері в спальні я читала дівчатам щось вголос, аж поки вони не засинали. А ще я розповідала їм казки, котрі сама ж і придумувала. Казки були довгі, з заплутаним сюжетом, часом розповідалися кілька вечорів. Але вдруге повторити ту казку я б вже не змогла – забувала. Це був експромт. Я ніби кидала чарівний клубочок, він котився в казку, а я йшла за ним. Він котився, а я йшла і розповідала, а дівчата поступово засинали. Час від часу я питала:

– Дівчата, хто ще спить?

— Я!

— І я!

Чулося з різних ліжок. І коли слухачів було зовсім мало, я замовкала. Наступного дня дівчата розповідали одна одній мою казку. Кожна згадувала, на чому вона заснула, і всім хотілося знати, що там було далі. А я слухала збоку, як розповідалися мої казки — і мені було гарно і цікаво. І я ладна була придумувати ще і ще, щоб найцікавіші були.

Потім, колись, у своєму далекому майбутньому, я буду розповідати казки своїм синам, і Льоня, мій найстарший син, скаже:

— Мамо, коли навчуся гарно писати, я куплю товстий зошит і запишу всі твої казки.

Три мої сини вже давно повиростали, але ніхто з них так і не записав жодної маминої казки, їм не до того, бо у всіх — свої проблеми. Воно й добре, бо так і має бути.

Новина облетіла всю школу: у нас буде дев'ятий клас! У Львові буде десятирічка для сліпих. Ми — перші випускники. Цього року буде дев'ятий клас, а наступного десятий і т.д. Ура! Не треба буде їхати до Харкова. Але ж мені десь у глибині душі трохи сумно: там же Фелікс! Отак воно в житті і буває — сумне і веселе поряд, вже й не знаєш, чи радіти, чи сумувати... Ні, все-таки добре, що у нас буде десятирічка.

XXXVIII. Зрада

Літо було у розпалі. Я вдома одна. Мама щось робила на городі. Петро Пундик приніс листи. Був лист і від Фелікса. Але його я залишила на самий кінець. Спершу прочитала листи від дівчат. А тепер — від Фелікса. Сіла за хатою, щоб мене менше було видно, бо ж таки завжди хвилювалася.

“Привіт зі Львова!” Він так завжди починав, і це мені подобалося. “Здрастуй, Таня! Я вирішив написати тобі все, як є. Бо краще гірка правда... Не проклинай мене... В мене інша дівчина”. Мені забракло дихання. Інша дівчина? Ні, я щось наплутала!.. Ні, все було так, і я нічого не наплутала. У Фелікса була інша дівчина. Це було так страшно, що я спершу не могла цього збагнути. Це просто не вкладалося у мене в голові: у Фелікса є інша дівчина!.. Я навіть плакати не могла: я просто заклякла. Розплакалася я вже потім, коли прийшла мама. Упала їй на груди — і вже ридала як на

Фелікс мене зрадив. Мені було дуже гірко.

похороні – аж мама злякалася. Вона не втішала мене, не заспокоювала. Лише потім, коли я вже вволю наплакалася, вона сказала:

– Досить, дитино. Буває і так. Мусиш те пережити. У тебе ще буде...

– Hi, мамо, ні! Нікого в мене більше не буде. Не хочу! Не хочу!

І я знову заплакала. Я думала, що збожеволію. Гнала від себе думки про Фелікса, бо від тих думок мені вже робилося страшно.

– Hi, ні, – казала я собі, – тільки не зараз. Не треба зараз. Потім, потім, – умовляла я себе, розуміючи, що це вже ставало небезпечно.

Читала якість книжки і журнали. Читала – і нічого з того не розуміла. І знову заставляла себе читати. Читати, щоб не думати. І думала. Мені здавалося, що все від того, що Фелікс мене давно не бачив. Якби ми зустрілися і я обійняла його, я б заплакала так гірко, що він би вже нікуди від мене не пішов. І я розуміла, що все це дурниці, що я б ніколи не просила б у нього жалю...

Сплivalо літо. І мені вже не треба було спішити до Львова. Львів без Фелікса. Страшно. Я ще більше схудла. Мама почала за мене тривожитись.

– Не тривожте, мамо, – казала я їй, – я все витерплю. І не здурію. Я, мамо, міцна.

І це була правда. Тільки пісень про любов не могла ні слухати, ні співати.

У мене на платівці була пісня “Летят утки”. Хор співав. І вже не знаю, чим та пісня до душі мені припала. Крутила її – і плакала.

Летят утки
И два гуся.
Ох, кого люблю,
Не дождуся...

Ось так і я: кого люблю, не діждуся вже ніколи. Бо у нього є інша дівчина – невідома мені Ніна Назаренко.

І все ж... Пора було їхати у Львів.

XXXIX. “Новий час – нові пісні”

А у Львові було не до моїх дрібних проблем – тут назрівало щось глобальне: відкривалася десятирічка, поки що – дев'ятий клас.

Ми – перші учні Львівської десятирічки для сліпих! Тільки подумати! Вже рік ми були найстаршими учнями у школі. Цей титул мали нести ще три роки. Пригадую той час, коли в школу мав прийти Позін, котому суджено було зробити в школі справжню революцію. Нас лякали: ось почекайте, прийде Наум Ейнахович, тоді будете знати.

І він прийшов – наша нова постать на нову посаду – зав. інтернатом. Школа принишка... Що то воно буде?

А потім Наум Ейнахович обходив свої володіння – знайомився. Пройшовся і по класах. У нас затримався довше – найстарші ж. Звернувся до нас. Голос низький, сам дуже серйозний:

– Які у вас потреби? Що б ви хотіли змінити у школі, покращити?

Боже мій! Та нас тільки зачепи! Ми, звичайно, знали, що все це – пусті балачки! Не раз ми вже говорили про наші проблеми. І що? Анічогісінсько! От і тепер... Та з нас посыпалося, як з мішка:

– Праску електричну потрібно, а то ми свою ще й досі на газі гріємо.

– Тази потрібні. А то дівчата миються в тих самих тазах, що прибиральниця підлогу мие.

Хтось хихкнув. Наум Ейнахович спинив сміхунів.

– Все це дуже серйозні речі і нема чого сміятися.

– Годують погано. Самі каші та макарони.

– Хоч би картоплі частіше давали.

– Це я знаю.

– У спальнях в декого солом'яні матраци – сама потерть.

– Ще, мабуть, з часів війни!

– А ліжка, ліжка! Лише кілька на панцирній сітці, а решта...

– І це знаю. Бачив.

– Спортзал! Спортзал обладнати!

Наум Ейнахович все занотовував. Він був добрим господарником. Але тут стільки клопоту впало на його бідну голову. А учні не вгамовувались: воно, звісно, не допоможе, та хоч поговорити...

– А тумбочки. Страшні, облуплені, металеві.

– Бачив, знаю.

– А крани в коридорі біля спальні поламані.

– Треба радіо по класах. Наговорили всього і багато – аж самим смішно стало. А Позін слухав, занотовував, а під кінець сказав:

– Ви будете мені допомагати, підказувати, бо я сам все не зможу помітити. Ми разом змінимо школу.

Так і сказав: “Ми разом”. Смішно. А що ми можемо? Але нехай. То й так – пусті балачки. Скільки їх вже було!.. Але згодом ми переконалися, що Наум Ейнахович слів на вітер не кидає. Через декілька днів у спальнях з’явилися тази, електропраски. Оце так! Ми повірити не могли. А ще через якийсь час, прийшовши в спальню, ми побачили там повнісінсько перемін: старі металеві тумбочки було викинуто, а замість них стояли новенькі, дерев’яні, справжні тобі меблі. Ліжка також у всіх – на панцирній сітці, з новенькими ватяними матрацами. Оце так!

Радъ Йосип Михайлович і Позін Наум Ейнахович.

Але дивуватися нам доводилося часто, бо кожного дня щось змінювалося, щось було нове.

З сьомої ранку “Наум”, як ми називали нову посадову особу був уже у школі. На кухарів сварився так, що його могутній голос було чутно на всю школу. Вимагав і від учнів порядку і дисципліни. У нас з’явилось нововведення. То ми ходили в своїх платтячках чи костюмах цілий день. Тепер же ні. У нас тепер була нова шкільна форма, нам видавалися білі комірці і кружевні манжети, які ми мали самі прати і пришивати. Після уроків перед обідом ми мали, просто-таки мусили, йти в спальні і передягнутися в старий, тобто в “робочий” одяг. Оце так!

У кожного на стіні в узголов’ї ліжка був прибитий гачок, і був вішак: прошу, переодягайся. Охайненько вішай одяг. Нам таке навіть подобалося. А хлопцям, звичайно, ні. Вихователька мусила слідкувати, щоб на обід ніхто не йшов не переодягнений.

А ще у нас у спальні з’явилась пральна машина. Для чого? А хто його зна. Наум вважав, що треба. Ну, скажімо, комірці прати. Або просто, щоб звикали. І ми дійсно щось таки прали, всі вже вміли нею користуватися. От тобі і Наум!

– Хлопці, у спортзал мати завезли!

– Три га-га-га!

- Та не ті мати! Матраци такі, що коли впадеш, то й нічого не буде.
 - Зовсім нічого?
 - Та вони ж м'які... Тобто не дуже, але... та ходім, подивишся.
- А іншого дня:
- Хлопці! Козла привезли!
 - А що, своїх мало?
 - Та в спортзал!
 - А чого не в хлів?
 - От дурний! На ньому вправи робити.

Так ще багато з'явилося новинок у спортивному залі – і це тішило наших хлопців. А з дівчат в нашому класі тільки Люсю трохи цікавив спорт. Тільки не нас з Марійкою. Та було дещо і таке, що і нас цікавило. Наприклад, нові імпортні кофти, тільки для старших дівчат. Вони мали бути просто накинуті без гудзиків. Але ми їх по-своєму носили: попришивали великі запонки, щоб хоч якось застебнути – холодно ж.

У юнацтві з'явилися серветки. Вони були з тканини, індивідуально для кожного учня. Кожен мав підписану торбинку з клейонки, куди та серветка вкладалася. Черговий мав розкладати їх по місцях, а потім збирати. Отак! Тепер кожен учень сидів із закладеною за комір серветкою. А попробуй без серветки – тут тобі і випише вихователь.

Але найцікавіше було те, що і годувати нас почали краще. Час від часу навіть вареники чи налисники з'являлися. Отак!

Почали ми трохи вірити Науму. Вже й самі приходили до нього зі своїми проблемами чи пропозиціями.

*Лібкінд
Семен Маркович.*

Школа росла. З'явилося багато нових вчителів. В одного ми просто-таки – позакохувалися. Це був Лібкінд Семен Маркович. Його вже Наум привів. Семен Маркович жив поблизу школи – ото йому і зручно було. А потім прикипів душою до сліпих дітей і вже в нашій школі допрацював до пенсії. Кращого вчителя з географії я не зустрічала. Урок свій починав ще з порога класу.

– Уявіть собі, що наш корабель стойте, скажімо, у Мурманську. Знайдіть Мурманськ... Нам треба пливти в... називалося місце, куди ми мали “плывти”. І ми “плывли”, розповідаючи про те, що ми по дорозі зустрічали: острови, півострови, про-

токи, затоки, моря. Було цікаво. І не зоглядишся, як дзвінок. А ще, Семен Маркович вмів дотепне слово сказати, комплімент учениці пода- рувати, навіть для поганого учня в нього знаходилося добре слово.

А скільки цікавих екскурсій він з нами організовував: і на паперо- ву фабрику, і на автобусний завод. Ми навіть каталася над містом на справжньому літаку. Особливо ж цікавою була екскурсія в Медову Печеру. Йшли пішки через ліс. Трохи потомилися, хотілося пiti.

— Потерпіть, — говорив учитель, від води ще більше втомлюєшся, розслабляєшся. Дійдемо до криниці, там і нап'ємося.

І ми пили холодну воду, а потім побували у справжній печері, яку чомусь називали Медовою. І хотілося йому кудись іти із сліпими дітьми та ще й без кінця їм щось пояснювати. Навіть коли ми відвідували якийсь концерт за межами школи, вчитель не соромився коментувати вголос, на весь зал якийсь танець, перед тим пояснившi:

— Тут у залі присутні незрячі діти, котрі не можуть бачити цей чудовий танець, тому я їм мушу розказати.

І вже далі вів свою розповідь. Та так гарно вмів змальовувати і одяг, і рухи, і сюжет танцю, що нам, незрячим дітям, здавалося, що ми все це бачили.

Це вже потім зі мною в університеті вчилася одна, що й соромилася признатися, що працює в школі для сліпих дітей.

І як же жаль, що життя Семена Марковича, такого талановитого педагога, здається, вміщається на кількох скupих сторінках. А була ж особистiсть...

Всi тi люди були для нас не чужi. Вони любили нас, i, якщо ми в чомусь не вдалися, то в тому була не їхня вина. Пухом Вам земля, Семене Марковичу. Все меншає Вас, дорогi нашi вчителi. I хiба досить того, що ви живете в нашiй пам'ятi, коли та пам'ять заклопотана повсякденними справами i хлiбом щоденним.

Стоять каштани в нашему саду, як духи-веletи. Вони — не байдужi спостерiгачi. А може їi каштани мають пам'ять... Дерева собi та їi годi. Хто це сказав? Хто смiв так сказати? Бо хто це зна, в кого бiльше зафiксованo подiй: у людей чи у дерев?.. А пiд каштанами ходили ми. А на нас дивилася осiнь, i, певно, заздрila нам... А чому б i nі? Молодi, гарнi... А якщо їi не дужe гарнi, то однак молодi i веселi... А от, чи всi веселi? Та облишимо. Бо що таке мiй смуток на фонi змальованого оновлення. Вono зачiпало i мене, бо не могло не зачepити, та вже ж...

Я не вчилася. Зовсiм не вчилася. Я навiть списувала уроки, виїжджала на тому, що знала попереднiй матерiал. Вчителi дивувалися. Часом їm здавалося, що це випадковiсть. Та це не була випадковiсть. Я просто втратила цiкавiсть до навчання, до всього, що вiдбувалося на-

вколо мене, до життя. Жила собі як бур'ян. Щось там робила, в чомусь там брала участь, механічно, без душі.

Журилася осінь в школіному саду, думала, як допомогти мені. Звідки їй, осені, знати, що мені може допомогти тільки час, хоча це не правда, що час – то найкращий лікар. Він не завжди найкращий. Часом лише заганяє хворобу на глибину, і вона болить, ятриться, – і нема її ліку.

З'явився у нас новий вихователь – Михайло Пантелеймонович. Якось він нам не дуже прийшовся. Сидить та й переписує “календар семирічки”. Отож потрібна справа – нічого не скажеш! Всі цифри, скільки там і чого було, є і має бути. Нарешті переписали і почепили в класі такий собі альбом, а зверху написано “Календар семирічки”. І хто його читатиме?

Та якось я захворіла. Лежала в спальні. Раптом прибігли дівчата.

– Ти тут лежиш, а там таке робиться...

Дівчата аж захлинаються, розказуючи.

– Та що ж там?

Я вже не витримую.

– Та порвали “календар семирічки”..

– Як? Хто?

– Та учні. А на обкладинці по-Гебольду написали: “Привіт від “календаря семирічки” його редактору Михайлу Пантелеймоновичу! Я, “календар семирічки”. Мене били, рвали, допкали ногами, та я з честю виконав своє завдання: мене Валентин Супрунюк досконало вивчив на пам’ять. Каються, мучуся, але не каються! “Календар семирічки”.

Це була бомба. Ніхто не знав, хто писав ту записку, бо написана вона була бездоганно. І звідки їм було здогадатися, що писала її відмінниця Марійка – краща учениця. І правильно. Бо той “календар” всім набрид. Висить, нікому не потрібний. Ніби хтось і справді його читав. А Супрунюк і без того всі цифри знатав, по радіо чув – то й запам’ятив.

Так нічого і не дізналися ні вчителі, ні вихователі, хто вчинив таку наругу над “Календарем семирічки”.

XL. Гортуючи старі журнали

До класу прибігла захекана Люся.

– Таню, тобі лист. Від якогось хлопця!

– Мені? – Серце зойкнуло. – Від Фелікса!

– Ні, – відразу приземлила мене Люся. – Це не від Фелікса, від якогось Романа.

– Романа? А де ж той лист?

– В учительській. Зараз Іванна Андріївна принесе. Мені не дали.

Іванна Андріївна – це молоденька вчителька з фізики, наша класна керівничка. Листа вона щось не несла, але мені було байдуже. Якщо не від Фелікса, то... і я заспокоїлась. Але прийшла Іванна Андріївна і таки принесла листа.

– Таня, тобі лист аж з Молдавії, з Бельців. У тебе там є знайомі?

– Нема, – знітилася я.

– А Роман Лазар?

– Не знаю такого.

– Але ж він тобі написав?

Я починала сердитись.

– То нехай пише. Потрібний він мені, як сліпому дзеркало!

– Таня, не груби, – вчителька вдавала з себе дуже статечну, певно тому, що була ще дуже молода.

– А я не грублю. Я просто кажу, що ніякого Романа ні Лазаря я не знаю.

Я взяла лист. Він був зашитий товстою ниткою, як звикли ми зшивати наші Брайлівські листи. Це означало, що шкільна цензура лист обминула. Найсмішніше було те, що я і справді не знала ніякого Романа. А Лазар – це було його прізвище.

Лист я прочитала всьому класу.

Ото вже вредна була! А чого він пише? Хто його просив? Я що, його знаю? Чи він мені і справді потрібний? Роман писав: “Здравствуй, Таня! Меня зовут Роман. Я учуся в восьмом класі в городе Бельцы (Молдавская ССР). Не удивляйся, ты меня не знаешь. Я хочу с тобой познакомиться. Как я узнал твою фамилию? Очень просто. Я болел и начал перелистывать старые журналы. В журнале “Советский школьник” я прочитал статью о вашем классе. Хорошая была статья. Твоя фамилия упоминалась дважды, поэтому я на нее обратил внимание. У нас тут учится Костя Г., который приехал со Львова. Он рассказал, что ты очень хорошая девочка, и я решил тебе написать. Давай с тобой переписываться. Пиши о вашей школе, о твоих любимых занятиях. Я играю на баяне. Познакомь меня с вашими баянистами, чтобы мы могли обмениваться нотами. Пиши. Буду ждать ответа. С приветом – Роман”.

Лист як лист. І чого він мене так розсердив – не знаю. Дійсно, – стаття про наш клас в журналі була. Але це десь тоді, коли я вчилася ще в шостому класі. Робити хлопцеві нічого. Журнали старі гортає... І я підняла на сміх і Романа, і його лист. Ще й зараз соромно, коли згадую. Прочитала на весь клас та й хотіла пожбурути у смітник, та хлопці не дали.

— Дурна ти! Відпиши, то будемо мати з чого сміятися.

Довго той лист валявся, я все не відписувала. Нарешті мені жаль стало хлопця і совість почала мене потроху гризти, що сміялася з нього. Ну що він мені поганого зробив? Написав. Та хіба ж це злочин?

І я вирішила відписати Роману. Лист був дещо сухий, майже офіційний. Про школу, про клас, про концерти, про захоплення. Відіслава та й забула. Та дуже швидко я одержала відповідь. Але тепер вже я не читала лист всьому класу. У листі була фотографія. Дівчата дивилися, казали, що хлопець гарний. Відписувати я не спішила, та через короткий час прийшов другий лист, а там і третій. Нарешті я відповіла. Роман мене просто-таки закидав листами. А я не дуже своєчасно відписувала. Та іноді я все ж писала. Це були досить-таки офіційні листи. Ну, скажімо, як в редакцію газети чи журналу. По-знайомила його зі шкільними баяністами. З кимось він навіть переписувався. Та мене це якось не обходило. От що буває, коли знічев'я гортаєш старі журнали.

XLI. Перший бал

У навчанні я з'їхала, особливо з математики. Стала якась нестримана, часто хворіла, намагалася хоч щось дізнатися про ту Ніну Назаренко. Мені хотілося конче знати, чим вона краща за мене, що приворожила моого Фелікса. Нічого особливого я не дізналася: дівчина — як дівчина.

До мене підходили хлопці, дуже настирливо і лагідно підходили. Та я собі сміялася та й робила вигляд, що не помічаю їхніх намагань.

Та один хлопець мені все ж імпонував. Ні, я не була в нього закохана. Просто мені з ним було цікаво говорити, слухати його. Я не буду називати його справжнього імені, назовемо його, скажімо, Сергієм. Він був високий, чорнявий, завжди елегантно одягнений. Ми мали грati з ним в одному спектаклі. Мали грati молоде подружжя Глашу і Василя, отож і називали жартома один одного тими не своїми іменами. Спектакль чомусь так і не відбувся, а імена залишилися.

— Глашо, — це до мене.

Сергій тримав трубу. У нас тепер в школі був свій духовий оркестр. По класах звучали труби.

Досить несимпатичні їх звуки нікому не давали спокою. Та що поробиш. Хлопці мусили відпрацювати звук. Зате вже на свята як заграли — то аж душа раділа. Духовий оркестр — це сила. Сергій також грав в оркестрі і гордо носився із своєю трубою.

Шкільний духовий оркестр.

- Глашо, – повторив Сергій, виводячи мене із задуми.
- Що, Василю? – це були імені із спектаклю.
- Ти на танці ідеш?
- Іду, обов'язково.
- А я певно піду з оркестру, – сумно сказав хлопець.
- Чому? – щиро здивувалася я. Сергій вже досить добре володів інструментом. Звук був рівний і чистий.
- Та... – Він зам'явся.
- З керівником не поладив, – висловила я свій здогад.
- Та ні, керівник у нас – молоток!
- А що тоді?
- Та...ти собі танцюєш. З хлопцями... А я граю в оркестрі, як дурень!

Я засміялася.

- А ти грай, як розумний.
 - Я теж хочу потанцовувати. З тобою.
- Ми з ним іноді танцювали, і в нас добре виходило, особливо я любила чардаш і вальс.

Чому чардаш? Бо у нас не так давно організовувався гурток бального танцю. Тут ми пробували танцювати всяке. Було цікаво, Сергій, як і я, був зовсім незрячий, але вів мене у танці вправно і

впевнено. Він явно мені симпатизував і не збирався того скривати. Жаль було хлопця, хоч і лестило, що він постійно намагався бути зі мною.

Вирішили, що танці іноді будуть під баян, щоб оркестранти також могли танцювати. Але на святі їм все-таки доводилося грati. Ну що ж, доля музикантів...

Готувалися до Нового року. Це мало бути грандіозне свято, про яке ще і не чула наша школа. Мав бути костюмований бал. Ми до ладу не знали, що воно таке, але готувалися всі. Ми, незрячі, не могли самі собі шити костюми, але щось десь діставали, розпитували, хвилювалися. Головне було – придумати собі костюм. Але мені і думати не треба було: я знала, що буду Наталкою Полтавкою, а про якийсь інший костюм і мови не могло бути. А вже як мені хотілося заспівати пісню Наталки – та я аж мліла. Отож Наталка.

Але ж нічого у мене не було, все треба було десь напитувати, позичати.

Наум Ейнахович подбав про нас. Я вже не знаю, як це йому вдалося, але в школі з'явилося багато всяких костюмів і масок: і звіряток (це для молодших. У них мав бути бал окремо), і мушкетерів, і моряків, і козаків. З дівочими костюмами було гірше: їх треба було пристосовувати, підшивати. Грошей у нас, звичайно, не було. Цим мали займатись класні керівники і вихователі. Я не думаю, що це в них викликало захоплення. А все ж готувалися до балу, бо Наум Ейнахович так сказав. А його чомусь слухалися всі. Йосип Михайлович – наш директор – якось ніби змалів, відійшов на задній план. Сидів у себе в кабінеті, ще мав якісь уроки. Здавалося, він ні в що не втручався. І учні – ото вже злюзикі – прозвали його лінівим королем. Здавалось, що школою керував Наум Ейнахович. Очевидно, так воно і було. А ще металево дзвенів голос Марії Василівни – нашого завуча.

Мене розбирали ревнощі, бо Клавдія Іванівна мала тепер інший клас і готувала до Новорічного балу іншу Наталку Полтавку – гарненьку дівчинку із свого класу. Я вже була досить дорослою, щоб розуміти, що так і мусить бути – це її робота. Але десь в душі я з цим не могла погодитись, бо це була моя вчителька, і я, лише я, мала на неї право. Смішна дівчинка! Не могла втятити, що вчитель не може належати комусь конкретно, а правильніше б сказати, взагалі нікому не може належати. Але я з тим не могла погодитися.

Разно Клавдія Іванівна.

Я все-таки на Новорічному святі була в українському костюмі. Щось знайшлося в школі, щось принесла Іванна Андріївна. От лих не знаю, чи був цей одяг схожий на Наталчин, але я почувала себе справжньою Наталкою Полтавкою.

Та що це за Наталка без Петра? Петром був, звичайно, Сергій. Бо як же інакше! Такий був задум. Всі казали, що ми – гарна пара. А ми і справді якось зблизилися.

Новорічне свято вдалося на славу. Був серпантин і конфетті, були бенгальські вогні, хлопавки, духовий оркестр. Жодного сумного обличчя, всі щасливі, сяючі, і я також. Мені здається, що і Наум Ейнахович був щасливий, що все так гарно вдалося. Хтось фотографував. Потім був стенд з новорічними фотографіями. І я таки співала пісню Наталки, і ми танцювали з “Петром”, і він був у брилі, і схилявся до мене у танці, торкаючись своїм брилем моого віночка. І забула я на час свій смуток, і була молода і щаслива. І забула навіть, що я не дуже гарна. Я почувала себе вродливою і ледве не найкращою.

Відшуміло. Але довго ще не вщухали розмови. І попливли зимові канікули: спокійно, розслаблено, хоча і під нестримним тиском шкільного режиму.

XLII. Зустріч

Сталося найжахливіше, що могло статися: на зимові канікули у Львів приїхав Фелікс. Раніше такого не було – він приїджав тільки влітку. Не скажу, що ця зустріч була небажана, скоріше, навпаки, та я її боялася. Боялася, що збожеволію, що не витримаю, що розплачуся, що...

Кроки його я почула ще здалеку: почула і не повірила. Та це був він... Він підійшов, привітався, підвів мене до вікна.

– Ти на мене не сердишся?

“Боже, Боже, допоможи мені не розплакатися” – подумки молилася я. А вголос засміялася і спитаала:

– За що?

– За те, що сталося.

– А що, власне, сталося?

– Ну... Що я з Ніною...

Я засміялася зовсім безжурно.

– А–а, це... ну, ти з іншою, а я з іншим... Все нормальноЯ...

Фелікс був прикро вражений. А може, що мені здалося? А може, я просто хотіла, щоб це його вразило...

– У тебе є хлопець?

– А що ж тут дивного? Чи ти думаєш, що в мене не можна закохатися?

– Ні, чому ж?.. І ти його любиш?

Я голосно засміялася:

– А тобі це для чого?

– Так... Просто... А хто він? Я його знаю?

Я вже, здається, “переграла” саму себе, бо сміялася вже надто голосно.

– І це ти хочеш знати? Для чого?

– Просто...

Але Фелікс кудись поспішав. Обіцяв зайти ще завтра. Ми попрощалися. Він пішов. А дівчата повели мене в спальню, майже непритому. Я ридала, а дівчата... Вони були просто зі мною. Не втішали, не заспокоювали – вони зі мною були. І це було так важливо.

А потім я зійшла вниз, хитаючись як після хвороби, і всі знали, що мені боляче, і не було це ні для кого секретом, і ніхто з мене не глузував. І не знав того тільки Фелікс, скільки страждань принесла мені та зустріч, така бажана і така болюча.

Фелікс мав прийти ще завтра.

Сергій ходив невдоволений і якийсь роздратований.

Нарешті підійшов до мене.

– Як ти можеш!

– Що?
– Любити такого... От я йому скажу...
– Що ти йому скажеш?
– Все, що я про нього думаю. І нехай забирається звідси.
– Ти нічого не смієш казати . Бо інакше...
– Бо інакше що?

– Я перестану з тобою розмовляти. І ще от що... Хотіла тебе попросити: побудь умовно моїм хлопцем.

– А чому лише умовно?

– А тому, що я ще до того не дійшла, щоб випрошувати чиюсь любов.

– Так я ж сам... Я давно збирався тобі сказати...

– Не треба. Не треба нічого казати. І ти знаєш, що не треба. Ти просто побудь на один день моїм хлопцем.

– А що я маю робити?

– Не знаю. Сам придумаєш.

Я й справді не знала. Але мені дуже хотілося довести Феліксу, що в мене є хлопець, і що я ніскілечки не переживаю, не жалкую за тим, що сталося.

– Добре. Щось придумаю... Слухай, а може йому просто вліпити?

– Ти що, здурів?

– А чого він... Ще й приходить...

– Це тебе нехай не обходить.

– Але ж я – твій хлопець.

– Умовно.

– А насправді? Ти любиш його!

– Відчепися, набрид! Насправді я нікого не люблю.

– Пробач.

Фелікс прийшов після обіду. Ми стояли в класі біля вікна. Невимушено розмовляли про Львівську і Харківську школи, про спільніх знайомих.

Підійшов Сергій. Він вдавав з себе невдоволеного. А може й справді був таким.

– Таню, ти ще довго?

– Іди, я незабаром звільнюся.

Фелікс зреагував миттєво.

– Це і є твій хлопець?

– А що?

– Та він... Та він не гідний тебе.

– Не смій так про Сергія. Він хороший.

Мое обурення було щире.

— Розумієш, рівень не той, інтелект...

Я відчуvalа, що закипаю, що зараз зірвusя.

— А ти що, дівчину собі по рівню вибирav? По рівню чого?

— Ну... По інтелекту...

— А по-моєму, інтелект людини не лише в тому, що вона знає, що вона говорить, а й у тому, як вона себе поводить з іншими, у її вчинках.

Фелікс явно розгубився. Я завжди слухала його. Він був для мене беззаперечним авторитетом. А тут я перечила, я щось доводила. Такою він мене не знав.

— А я вибираю людину, щоб була людиною.

Я подобалась сама собі. Я була така незалежна і горда. І мені було так боляче. І я була така маленька і беззахисна, і мені так хотілося плакати...

І я плакала. Потім, у спальні, коли вже пішов Фелікс. І обурювалися дівчата:

— Як йому не соромно! Знає, що дівчині боляче, ще й приходить.

— А, може, не знає, дівчата?

— Ото й добре, якщо не знає. І не має знати. Щоб не думав, що він такий вже єдиний і найкращий.

— А що, коли він любить Таню? Бо чого тоді приходить?

Це Марійка, це вона. І як вона тільки відгадала, що ця думка і в мене ворушилася... Десь глибоко-глибоко, на самісінькому дні. І я не гнала її — хай там живе, з нею було легше...

XLIII. Про все потрохи

Ми постійно до чогось готовувалися. Не встигло відшуміти одне, як наспівало інше. Весь час в русі, весь час у хвилюючому чеканні. Перед концертами тим, хто мав виступати, неодмінно давали тепле молоко, щоб горло не боліло. Так Наум Ейнахович розпорядився. А якось після чергової простуди я ніяк не могла відхрипнути, то він звідкілясь навіть “Боржомі” приніс.

Тепер готовувалися до міжнародного жіночого дня. З’явилася нова задумка: влаштувати урочисте свято разом з учителями, щоб учні і вчителі близчими стали.

У спортзалі накривалися столи. Білі скатертини, все, як слід. А за столами — вчителі, вихователі і учні старших класів. Пресмачний обід, святковий пиріг, фруктова вода. І розмови, і розповіді, і пісні. Отут і заспівав наш Йосип Михайлович. Та як заспівав! Ми сиділи, як заворожені.

Ой, у полі верба,
під вербою вода.
Ой, там дівчина
рано воду брала,
хороша, молода.
На доріжку глядить –
аж доріжка коптить:
ой, там-то їдуть
славні козаченки
на конях вороних.

Голос плив у високій залі, чистий, красивий, мов у юнака. Аж серце рвалося, і вже й не знати, від чого і куди. Просто дуже гарно було.

Це був вдалий задум. Правда, кухарі були невдоволені: мовляв, морока одна – повидумували! Столи в залі накривати! Робити їм нічого!

Та до того бурчання ніхто не дослухався. У всіх було багато враженъ, в тому числі, здається, і у вчителів. А у Позіна – нові ідеї. Правда, деякі з них обійшлися йому, по-моєму, доброю збучкою, як-от, приміром така.

Була тоді у Львові дитяча виправно-трудова колонія для дівчат. Звісно, заклад закритого типу. Звісно, там були не ангелята. І от надумав наш Наум Ейнахович налагодити з цією установою зв'язок, шефство чи що. Ми навіть були там зі своїм концертом. А може, в тому щось і було позитивного...

Дуже над тим не розмірковували, а дали Науму Ейнаховичу зрозуміти, що такий зв'язок нам на користь не піде. І наше шефство на тому й закінчилося.

Але народжувалися все нові та нові ідеї, що не давали нам дрімати.

Наум Ейнахович сам щось придумував, залучав учителів, просив, благав нас, учнів: пропонуйте, підказуйте, придумуйте, а я допоможу втілити. Організовувалися нові гуртки, залучали студентів. Крім щіткової майстерні, почали організовувати ще й картонажну. Якісь там копійки з того нам збиралися на майбутнє, а головне – ми освоювали робітничу професію щіткаря і картонажника. Бо, які б там райдужні картинки ми собі не малювали, більшість з нас після школи мала йти на роботу на підприємства, де працювали незрячі: Львів, Тернопіль, Чернівці, Снятин і т. п. Кому як повезе, кого куди направлять. Нам до закінчення школи було ще далеко, та готуватися треба було.

І це правильно. Хоча Наума Ейнаховича це не дуже заспокоювало. Він би хотів для своїх вихованців якісь кращі професії. Чув же, що за кордоном є сліпі телефоністи, масажисти. Масажисти подекуди з'являлися і в нас, але на той час то була рідкість. Поки що це були тільки

мрії. Нас, дівчаток, залучали до роботи на кухні. Після обіду ми мили посуд. Це нам навіть подобалося. Пам'ятаю, чергували ми з Нелею. Миємо, співаємо. І раптом — Неля сумно так:

— Добре тим, що мають дім, маму. Вони хоч трохи щось вміють робити. А я от вийду зі школи — нічого не буду вміти.

— Нелю, я також нічого не вмію.

— Е, не кажи, ти хоч щось, а я ну зовсім нічого.

І в її голосі забриніли слізози. А я нічим не могла їй допомогти, бо й справді нічого не вміла.

Всі розуміли, що життя в інтернаті рано чи пізно закінчиться, і треба буде жити самостійно. А ми, чесно кажучи, не були до того готові. Ой, не були.

XLIV. “Увага! Увага!”

Нові ідеї просто-таки сипалися нам на голови новими несподіванками. Наум Ейнахович придумав таке, що нам і не снилося: щоб у нас в школі був свій радіовузол. І як це йому вдавалося — не знаю, але все, що він задумував, через якийсь час здійснювалося. От і тепер. Незабаром радіовузол таки був. Розмістили ми його прямісінько в кабінеті директора. Колись це було майже святе місце, куди учні заходили з острахом, або з якимось особливим трепетом. Тепер ми собі тут госпо-

“Увага! Увага! Говорить шкільний радіовузол!”

дарювали, як у себе вдома. Повна тобі демократія. Люся, Козар і ще десятко з хлопців освоювали радіовузол. Це ж справа нова і не зовсім проста. Відрегулювати, настроїти, включити на всю школу... Словом, вчилися, пробували. А до певної міри це був секрет, і ми його не дуже розголошували. Перша передача мала відбутися Першого травня вранці. Ой, що це буде! Ми бігали, метушилися, хвилювалися.

Моя справа була – придумати текст і скомпонувати його з музигою. А мені так хотілося сказати: “Увага! Увага! Говорить шкільний радіовузол!” І щоб мій голос пролунав на всю школу, по всіх класах, у шкільному саду. Та ж не могла я сама про це сказати – незручно.

І от нарешті. Перше травня. Ранок. Ми ще в спальні. І раптом вмикається звична радіопередача і голос Марійки Фітjak провіщає: “Увага! Увага! Говорить шкільний радіовузол!” І наш Микола Козар – диктор і баяніст в одній особі: “Вітаємо вас з святом Першого травня!” І пісня пролунала урочисто й переможно. Ура! Працює! Працює наш радіовузол!

Тепер би це нікого, певно, не здивувало, а може б і зовсім не зацікавило, а тоді... це був тріумф. Чи спостерігав Наум Ейнахович за нами, за нашими обличчями, за нашим піднесеним настроєм, з яким ми ходили по школі. Ми, мабуть, були фанатами своєї школи. Все, що було з нею зв’язане, хвилювало нас до дна.

Тепер мали нові проблеми: готувати шкільні радіопередачі. І щоб цікаві, неодмінно цікаві. Отут було потрібно море творчості і фантазії. А мені все-таки хотілося бути диктором. Не літературним редактором, а простим рядовим диктором. Але мені не пропонували, а я сама не сміла.

Обрали радіокомітет. Від вчителів увійшла Генрієта Юхимівна. Нам навіть посвідчення зробили, схожі на депутатські, тільки вклейли кілька чистих листочків, щоб записувати подяки за особливо цікаві радіопередачі, а також зауваження чи ще якісь там мінуси або плюси, пов’язані з роботою на радіовузлі.

Ми влаштовували літературні передачі, концерти на замовлення, ми просто включали платівки – і лунала музика, лунала в класах, в шкільному саду, а ми слухали і знали, що це наш шкільний радіовузол.

Вже значно пізніше з’явився магнітофон, ще такий недосконалій. Плівка плуталася, її треба було перемотувати. Словом, клопоту... Потім всі ставали в чергу записуватись: кожному дуже хотілося себе почути. Почула себе і я. Почула – і не здивувалася, що мене не взяли в диктори. Вимова у мене бажала кращого та й голос...

Словом я твердо вирішила самовдосконаловатись, і найперше зайнятись вимовою. Так що магнітофони інколи все ж приносять якусь користь.

XLV. Гість

Роману я іноді писала, але лише зрідка. Він переписувався з хлопцями і час від часу мені передавали його прохання написати йому листа – чекає, мовляв. Та мене це листування якось не хвилювало. А зараз – тим паче: все відійшло на другий план – ми готувалися до екзаменів. Хлопці не дуже хотіли вчитися: їм би тільки дуріти. А ми вирішили трохи повторювати відповіді на білети. Забарикадувалися в класі. Двері попідпирали партами, щоб хлопці нам не заважали. Вчимося. Раптом несамовитий стук у двері. Вирішили не реагувати. Хлопці, певно, ніяк не заспокоються, що ми від них втекли. Але ні. Голос нашої Люсі, якийсь схильзований:

– Дівчата, відчинітесь!

І кулачками загрюкала в двері. Ми відчинили. А Люся захекана:

– Роман приїхав!

– Роман? Який Роман?

– Та той з Бельців. Іди, Таню, він тебе чекає.

– Не піду. Нехай чекає.

– Ти що? Здуріла?

На мене накинулися всі.

– Хлопець приїхав, а вона – не піду!

– Скоріше іди.

– Я що, його кликалa? I що я буду казати?

– Ну, познайомишся.

Я ледве не плакала.

– Сором який! Що вчителі скажуть? Що подумають?..

Але йти треба було. І я пішла. Увійшла в клас, розпашіла і знічена. Та робити нічого – підійшла до купи хлопців, привіталася. Познайомилася. В такому дурному становищі я ще ніколи не була. Сердилась і на себе, і на Романа. Ну навіщо це мені? Розмови, плітки, косі погляди вчителів. І хоч би мені це було в радість. Ну як я доведу, що в мене з Романом нічого нема і бути не може? Та й ніхто мене не питатиме. Але треба було щось казати. Хлопець сидів і мовчав. Я відчувала: дивиться на мене. Горю з сорому.

Почалася пуста розмова, котра може бути між двома незнайомими людьми. А на язиці було:

– Ну чого ти приїхав?

Але я так не спітала. Розпитувала про школу, про навчання. А ще про що?.. Запас дурних запитань вичерпувався. А він відповідав коротко. Більше мовчав. І чого було їхати? Нарешті замовкла і я – вичерпалась.

Тут вмішалися наші хлопці. Першим почав Козар.

— Колись, як козаки приходили до дівчат на сусідню вулицю, то ставили хлопцям барило горілки.

— А ти йому перше поясни, хто такі козаки, бо він же не знає.

Назрівала суперечка. Роман, видно, не був дуже комунікабельний. Що розмовляв російською мовою, дива в тому не було. Та й ми до того ставилися тоді не упереджено: з Молдавії ж хлопець приїхав. Мене ревнувати також було нікому, хіба що Сергій... Та хлопців однак зачіпalo: приїхав тут якийсь... А Роман і не пробував шукати з ними хоч якогось контакту. Був понуро-впертий, мовчазний. Я постійно відчува-ла на собі його пильний погляд.

Хлопці продовжували розігрувати своє обурення.

— Хлопці, та що ж це таке? — втрутівся Валентин.

— У нас дівчину забирають, а ми мовчимо?

Все це, звісно, були жарти. Та звідки про це мав знати Роман? Я повинна була заступитися. Саме те я й зробила.

— А ну припиніть, — гарикнула я. — Коли вже так добре знаєте наші традиції, то маєте пам'ятати і про гостинність.

Хлопці замовкли. Та тут прийшов Шурка Зозуля із сусіднього класу — веселун і балагур. Він відкликав мене вбік. Ми розмовляли з ним зовсім тихо, пошепки. Шурка нахилився до мене, аж я відчула міцний запах дешевих цигарок.

— Шурко, ну чого тобі? Хіба ти не бачиш, що я зайнята?

— Бачу, а тому і покликав.

— Ну, то скажи скоріше, що тобі треба.

— Нічого мені не треба. Я просто хочу, щоб він трохи поревнував.

Я розсміялася, бо Шурка вмів розсмішити кого завгодно. Він шептів мені в саме вухо:

— От я тобі буду говорити що-небудь, а він нехай думає, що я щось путнє тобі говорю.

Я по-дурному реготала. Я розуміла, що це негарно по відношенню до Романа, але нічого з собою не могла зробити. Нарешті я ляпнула Шурку по плечах і відійшла від нього геть. Зрозуміло, що Роман сидів пригнічений, а я не знала, що маю робити.

Пішла до директора, попросила дозволу, щоб Роман побув у школі кілька днів. Натерпілася сорому, бо мала відповідати на питання: хто він такий, звідки я його знаю і т.п.

Нарешті Роману дали матрац, постіль і дозволили ночувати в класі.

Після вечері ми сиділи члено за партою і, замість того, щоб розмовляти, писали одне одному записки. Роман: “Ты мне очень нравишся. Ответь мне!”

Я: “Ты еще встретишь свою девочку”.
Роман: “Я уже ее встретил. Это – ты”.
Я: “Ты меня совсем не знаешь”.
Роман: “Так узнаю”.
Я: “Ты уедешь – и не стоит создавать себе ненужных проблем”.
Роман: “Ты мне нравишься. Есть ли у тебя парень?”
Я: “Я люблю другого. Но он не со мной”.
Роман: “Забудь его”.
Я: “Не могу”.
Роман: “Я помогу тебе его забыть”.
Я: “Нет!”
Роман: “Ты не хочешь?”
Я: “Нет”.
Роман: “Я тебе не нравлюсь?”
Я: “Ты хороший парень, но я люблю другого”.

Переписка тривала довго. Роман робився все похмуріший. Він пробув у школі кілька днів. Я здавала екзамени він безпомилково відгадав номер білета, що мав мені попастися, і оцінку, яку я одержу. І як він відгадав?..

Але я вже навіть не натякала, а прямо сказала йому, що пора їхати, а то мені незручно. Це ж все-таки школа.

І він нарешті поїхав. Як він добиралася на вокзал, де взял гроші на квитки (він був сирота), я не знала, і вважала, що незручно про це питати, бо я однаково нічим не змогла б йому допомогти. Роман поїхав.

XLVI. Знову вдома

Екзамени ми склали, і можна було роз’їжджатися із спокійною совістю. Перед моїм від’їздом увечері Сергій подарував мені маленький дзвіночок. Я, власне, не здивувалася, бо в ті часи ми не чекали від своїх хлопців коштовних подарунків. Будь-яка дрібничка могла принести радість.

– Подзвониш мені рівно об одинадцятій вечора, коли останні вісти почнуться. Подзвониш – і я почую.

– І я не засміялася, я сприйняла це цілком серйозно і зрозуміла так, як могла зрозуміти емоційна опоєтизована дівчинка.

– А тепер іди, – сказав Сергій. – Я хочу, щоб ти пішла раніше. Я напишу тобі записку і покладу в парту. Ти завтра прийдеш – і візьмеш. Тільки не читай, аж поки не рушить твій автобус. Даєш мені слово, що не прочитаєш раніше?

— Даю, — серйозно відповіла я і знала, що слова свого дотримаю. Сучасні дівчата і хлопці посміялися б з такої напівдитячої романтики. А ми були такі, і я не жалкую, що були саме такі... І я пішла, а Сергій залишився писати мені записку.

Вранці я з бентежним серцем зайшла в клас. Сергій не був моїм хlopцем, та серце від чогось щемно стискалося. В парті лежала записка. А як же мені хотілося скоріше її прочитати, але ні, не можна, я ж слово дала. І я сховала її під светр, на груди, і пішла з батьком на автостанцію. Та записка гріла мене, я майже не чула, що казав мені батько. Потім ми ще довго чекали, поки буде автобус на Тернопіль. Нарешті, нарешті ми сіли в автобус. Ще якась частинка — і автобус рушив. Отепер можна. І я дістала записку.

“Дорога моя! До побачення! Я буду чekати тебе. Пам’ятаєш, ти сварила мене, що я з хlopцями співав хуліганські пісні? Я тоді сказав, що це був не я. Це неправда. Там був і я. І співав. Просто мені соромно було у тому зізнатися. Я збрехав. Пробач. Цілує тебе. Подзвони у дзвіночок. Я почую. Твій С.”.

Я читала і перечитувала — солодка хвиля підкотилася до грудей, а лицце паленіло.

— Що це ти читаєш? — запитав батько, звернувши нарешті увагу не так на записку, як на мій стан.

— Та...

— Ще більше почевоніла я. І вже до самого Тернополя думала, думала...

І все ж закохана я не була. Думки про Фелікса озивалися болем. І знала я, чи, принайmі, так мені здавалося, що вже ніколи і нікого не зможу полюбити по-справжньому.

Мчав автобус. Дорога була не така далека, як незручна. Правда, тепер були автобуси. Це було скоріше, ніж їхати поїздом. Автобусом до Тернополя, а там — знову на автобус — і до Лановець, а там... а там вже, як приайдеться: на возі, а може й машина яка трапиться.

Коли проїжджаю відтинок дороги поблизу Лановець, батько сказав:

— Оту дорогу і я клав. Пам’ятаєш, від колгоспу посылали? Отут ми робили. Уявляєш, мене не буде, а дорога буде. І по ній буде їздити автобус.

Філософ був мій батько. Неписьменний філософ.

Проте життя розумів так, як і слід було розуміти.

А вдома чекала мама. Вона казала:

— Цілий рік якось нічого. Вже звикаю, знаю, що тебе нема. А вже, коли маєш приїхати, то дні лічу, а кожен день роком стає.

Отак, мамо, і я... Мама дістасе щось смачне: чи то цукерки, чи мед прихованій від батька (батько дуже любив солодощі). Дістасе і сухарі з паски, нарізані і висушені, бо ж: "Хай хоч дитина паску попробує". А я вже розказую та й розказую. Особливо, як батько кудись піде і ми з мамою залишимось удвох.

А потім приходить баба Щопиха. Я не знаю, чому її так називали. А може це у неї таке прізвище – не знаю. Звали її Олександра, але для всіх чомусь вона була Щопиха.

Так от, приходить баба Щопиха і приносить мені торбинку соняшникового і гарбузового насіння.

Ото вже я люблю. І баба це знає. Вона посміхається, дивлячись,

як я радію. У Щопихи немає нікого, тільки кози. Чоловік помер, а єдина доночка взяла у колгоспі, ще коли він тільки заснувався, п'ять кілограмів пшениці, її зловили, дали п'ять років тюрми. А як відсиділа, то вже, певно, була хвора, бо доїхала до Лановець – та й померла: не доїхала бідолаха додому.

Я ласувала насінням, горіхами, всякою смакотою, словом, відчула, що я вдома, а мама ліпила вареники: гості в хаті – я приїхала.

Прийшла Ліда. Шепочемося в хаті або йдемо в садок. Розповідаємо одна одній всі свої таємниці: і неодмінно – все за один раз. А потім я читаю свої вірші: Ліді можна. Це були надзвичайно романтичні, а часом і трагічні вірші, а часом і цілі поеми, – і все про любов. А хіба можна ще про щось писати?

Колись мене Гриша запитав, послухавши мої вірші:

- Це з тобою було?
- Та ні, – знітилася я.
- А з кимось із твоїх знайомих?
- Ні! Це я просто придумала.
- Для чого ж ти пишеш про те, чого не було? Ти опиши те, що є насправді. Життя ж цікаве. Напиши мені вірш про Оксану, є така одна гарна дівчина. Вона мені подобається. Напишиш?
- Не знаю. Може, напишу.

І я написала. Правда, через два роки, коли мій брат Гриша з нею одружився.

Порою теплою весняною
Зустрівся з милою Оксаною.
З тих пір я зву її коханою,
Тільки не в очі.
Сказав, що гарна над усе вона,
Що з нею лиш прийшла моя весна,
А закохаюсь – в тім її вина, –
Вірить не хоче.

Вірш був довгий і, як бачите, не дуже досконалій. Та Гриша його прийняв. Ale це буде потім...

А зараз я читала Ліді якісь надзвичайно ліричні чи то балади, чи легенди – я й сама до ладу не знала. Дещо Ліда записувала. Ми сиділи в хаті. Був ще хтось з дівчат. Батька не було. Мама поралася на кухні. Аж тут – цигани. У нас тоді до циганів не було такого негативного ставлення, як зараз. Або то цигани колись іншими були. Вони ставали табором за селом, ставили свої шатра. Люди знали, що циганів треба берегтися, бо вони можуть що-небудь поцупити. Ale

знали і те, що серед них є добрі ковалі та ще всякі майстри, то замовляли собі серпи, ножі, всякую всячину. Циганки, звісно, ворожили, а циганята танцювали, співаючи сороміцьких пісень, випрошуючи собі за це яку-небудь плату. Довкола табору завжди було багато людей, а надто дітей і молоді, особливо ж у свято чи в неділю. Циганки іноді ходили по селу, міняючи, випрошуючи, ворожачи.

Ото прийшли ї до нас. Одна була старша – мати, а друга молодша – донъка. Моя мама відразу взялася ворожити. Їй конче хотілося знати, чи покине батько нарешті Якилину. Ми продовжували собі читати. Аж тут старша циганка звернула увагу на мое незвичайне читання. Спитала у мами. Мама її пояснила. Тоді вона підійшла ближче,

Тетяна з батьками та братовою Оксаною.

довго дивилася, а потім попросила, щоб я їй щось почитала. У мене якраз була поема про циганку і її трагічне кохання. Я прочитала. Циганка так гірко заплакала, що я й не зрозуміла, чи їй жаль стало тієї дівчини-циганки, покинутої хлопцем, що з жалю втопилася, чи мене. Якось вже ми її заспокоїли, і я вирішила збагатити себе знанням хоч якихось циганських слів. Я запам'ятала деякі слова і їх переклад ще тоді, коли читала повісті М. Коцюбинського "Дорогою ціною". Спітала. Циганка цілком серйозно мені пояснила, що ці слова вимовляються трохи інакше. А зрештою, в кожній місцевості, мовляв, мова у циган відрізняється.

— Нічого собі, — здивувалася я, — зовсім, як у нас. Цигани пішли, а ми з дівчатами ще довго говорили і дивувалися.

Було якесь свято. Ми гуртом пішли до клубу. А по дорозі я зайшла на пошту довідатися, чи нема мені часом листа. Лист був, і я взяла його з собою.

В клубі не було нічого цікавого — ще рано.

Котрась з дівчат сказала:

— Ходім до циганів.

— А чого?

— Та просто... Знаєте, там один циган так гарно співає. Його соловейком звуть.

— О, ти вже й знаєш як його звуть.

Всі засміялися.

— Чула.

— Ну-ну, не виправдовуйся.

— Знаєм тебе.

— Ну то й що! Ходім, то побачите, який він гарний.

І ми пішли.

Гамірно, людно довкола табору. Всі стоять, дивляться — що тобі цирк. І як ті цигани можуть увесь час на людях? Звикли, певно. Хтось тукнув:

— Ей, Соловей!

І з'явився молодий кучерявий циган. Дівчата тільки ахнули. А хлопець перемовився з кимось, засміявся, а потім заспівав. І пісня ця була, скажу я вам! Я потім ніколи таких не чула, хоч слухала циганів зі сцени. Ні, не те. Жаль, що цигани вже більше не стоять табором біля нашого села: їм потім заборонили. Певно, і тому пісні циганські виродились або, правильніше сказати, переродилися.

А Соловей співав. Мови ми не знали, а пісню, здається, розуміли.

От і мене помітили. Старша циганка, що колись заходила до нас,

побачила мене і покликала до себе. Що робити? Йду. Сідаю біля неї на рядні. В руках у мене лист. Циганка просить почитати. От ще морока! Мало того, що сиджу тут на виду у всього села, то ще й листа вголос читати! Та вже мусила. Незручно якось відмовити. Лист, правда, був від дівчини, і нічого там особливого не було, та дещо я таки випустила. Циганка пригощає черешнями. Та яке там! Їсти черешні, сидячи на циганському рядні, на виду у всього села... Ale спокуса одна була: поворожити. Ой, якби ж знала та циганка, як я хотіла, щоб вона мені поворожила! Нарешті я не витримала, бо добре розуміла, що більше такої нагоди в мене не буде, і попросила:

— Поворожіть мені!

І вже мені було байдуже, що на мене дивилося мало не все село. Циганка взяла мою руку.

— У тебе буде русявий чоловік, — сказала.

“Русявий! I Фелікс русявий!”

— Але щастя твоє у навченні. Маеш вчитися, тоді будеш щасливою.

“Ага! Знає, що я школярка — ото й вигадує про навчання”. Ale я на циганку не сердилась. Головне було те, що чоловік у мене буде русявий.

З тих пір я пройнялася симпатією до циганів. I навіть зараз, коли можна побачити їх у вкрай непристойному вигляді, не можу на них посправжньому сердитись.

Увечері ми з дівчатами ходили собі по вулиці біля клубу. Повагом, потиху розмовляли, іноді притишено сміючись, з квітками в руках. Дівчата крадькома поглядали в бік хлопців, що юрмилися біля входу до клубу. A за нами слідом ходила молода циганка, що була у нас колись з матір’ю. Боса, у циганському вбранні, вона була гарна і незвичайна. Дівчата казали, що її якось так чудно звати, але, якщо по-нашому, то це буде Маруся.

Маруся до нас не підходила, а все ходила та й ходила за нами.

A потім я пішла додому. A на другий день дівчата розповідали, що Маруся чомуусь питала за мною.

Невдовзі табір пішов з-під нашого села, і я так і не довідалася, чому питала за мною циганська дівчина Маруся. A мені так хотілося знати.

XLVII. I знову гість

Була неділя. Ми з мамою були удвох. Я перебирала платівки, коли мама здивовано сказала:

- Знаєш, біля наших воріт проходжуються двоє — туди-сюди...
- То й що?
- Одного я знаю: то наш білозорецький. Він з Сяньком на тракторі робить. А от другий...
- Що другий?
- Мені здається, що другий погано бачить. Певно, то до тебе хтось приїхав.
- До мене? Та ну...
- Серце забилося хутенько-хутенько...
- Фелікс! Мамо, подивіться на його фотокарточку. Не він?
- Та ніби не він... Але ж я не придивлялася — незручно. Вийди на подвір'я — то, може, вони і зайдуть.
- Ще чого! Як хтось уже приїхав, то й зайде.
- Кручу платівки. Аж тут Сянько з Маруською заходять. І вони помітили, що ті повз нашу хату ходять.
- Цей Петъка не зайде. Бо він стидливий, — сказала Маруська, — а той другий — то не наш, і він недобачає. Певно, Танько, то до тебе. Іди клич гостя до хати — і будемо пити могорич.
- Не видумуйте!
- Тут вже мене всі почали умовляти, щоб я вийшла на подвір'я.
- І що я там буду робити? Стану, як та лялька, і буду стояти?
- Всі метушилися, всім було цікаво, хто ж це приїхав. Що приїхав, і до мене — це вже всім було зрозуміло. А от тільки хто... Мені і самій було цікаво. Але ж не вийду я й справді на вулицю кликати, та ще й не знати кого.
- Тут Сянько зголосився йти в розвідку. Вийшов на дорогу, заговорив зі своїм трактористом, а потім до обох сказав:
- Може, ходім до хати? Пластиинки послухаємо...
- Хлопці переглянулися, посміхнулись і повернули до нас.
- Тут мама з Маруською мене майже випхали з хати. Я гонорово вийшла на зустріч, не знаючи кому. Хлопці саме підійшли і привіталися. Це був Роман. Я зовсім не була втішена з такого візиту.
- Яким вітром? — спитала я не дуже люб'язно.
- Поїздом...
- Як же з Лановець добрався?
- Та... Добрався.
- Ти без речей?
- Речі лишив у Петра.
- Так ти приїхав до мене чи до Петра?
- Ну, я ж не знов... А може твої батьки будуть проти. Всяко буває...

– То чого тоді їхав?

Я була зовсім неввічлива, я просто була сердита.

– Іди і приноси речі, якщо вже приїхав.

Ми сиділи на лавочці під хатою.

Петъка стояв віддалік. А мої виглядали то з вікон, то з дверей: дуже вже їм кортіло знати, хто ж це все-таки приїхав.

Роман з Петром пішли за речами, а мої повибігали з хати.

Я їм розповіла історію з Романом, але не знаю, чи вони в таке повірили. Мама повірила, а інші...

Прийшли хлопці. У Романа була валіза і баян. Матінко моя! Як же ж він все це ніс?

Розмови, обід... а потім – баян. Грав він добре. Баян його слухався. Ото вже моїх відразу причарував. Любили в моїй родині музику і пісню.

По селу чутка пішла:

– Чули? До Ількової Таньки жених приїхав.

– До якої? До сліпої?

– Авже ж, до сліпої!

– Та ж вона ще в школі вчиться!

– Ну, то й що! Вийде заміж – та й уся тобі школа. Тепер так.

– Е-е, батьки не дозволять.

– А хто в них буде питати!

– Ой, так-так!

Судили-рядили баби біля криниці, і біля магазину, і просто по дорозі.

– Чули? До Кнолевої Таньки жених приїхав!

– До якої то?

– Та до Ількової, тої сліпої!

– Та ж вона ще мала!

– Е, то вона худенька і ростом маленька, а роками вже дівка.

– Та ж вона сліпа!

– То й що, і сліпі женяться.

– А діти?

– І дітей родять. Аякже!

– Як же вони?..

– Отак самісінько, кумо, як і ви...

Баби зареготали.

– Та я не про те... Хто ж їм дітей глядить?

– Певно, держава забирає...

– Ні, кумо, самі.

– Як самі? Не може того бути! Вони ж сліпі!

— А от я вам розкажу. Жили ми колись у Вільвові...

І пішла розповідь, довга і цікава, про сліпих, про те, як вони живуть, як працюють, як женяться. До нашої хати почалося справжнє пalomництво. Всім конче треба було щось принести, щось позичити — хата не зчинялася.

А ввечері походилися дівчата. Всі були просто вражені. Одна з найспівучіших, Ніна, шепотіла мені на вухо:

— Ну як ти можеш його не любити? В нього такі гарні голубі очі! Він так на тебе дивиться! Уесь час — тільки на тебе! А як він грає! Я б сама в нього закохалася, але я люблю свого Васю.

Ліда нічого не казала: Ліда знала все.

Раптом прийшла ідея:

— Дівчата, давайте підемо в клуб. І хай Роман нам пограє.

— О, давайте. І потанцюємо.

— А що, у вас нема баяніста?

— Та є, але він дуже кирпу гне: один же в нас. І баян тільки в нього... То пішли?

— Ходімо. Ти, Романе, як?

А що Роман міг сказати, коли я вже пішла збиратися? І ми пішли в клуб. Правда, розташувалися ми надворі, бо був такий теплий і тихий вечір, що не хотілося йти від нього кудись в будинок.

Роман грав, дівчата танцювали, а я з виглядом королеви замовляла, що він має грати, а Роман беззаперечно слухався мене, а дівчата захоплювалися і по-доброму заздрили.

Поверталися пізно. Було темно. Дівчата обережно вели нас з Романом додому. Часом якась ойкала — стала в болото. Але всім було гарно і весело. А Роману? Не знаю, може, і йому також...

Більше тижня гостював у нас Роман. Мама жаліла його, особливо, коли дізналася, що він сирота.

— Ну чого ти, Танюсю, з ним так суворо розмовляєш? У нього ж нікого на світі нема.

— А у мене що, “детьдом”?

— Не кажи так — гріх! Він он з якої далини до тебе приїхав.

— То що мені тепер заміж за нього виходити?

— Ну чому заміж? Хай погостює, а ти з ним будь лагідною.

— Ну, звичайно, щоб він ще приїхав! Правда? І так балачок — на все село.

— Поганого не говорять. Кажуть, що, мовляв, от як воно буває: тут зрячі дівки сидять, а до сліпої жених приїхав.

Ми з Романом багато розмовляли, але ще більше мовчали. Або просто він грав, а я слухала. Він показав мені охайні переписані в зшиток мої листи. На титульній сторінці було написано “Листи Т.І. Кноль”. Боже мій, хоч би ж в тих листах було щось цікаве або про любов, а то... я чітко сказала йому, що продовжую любити Фелікса і полюбити нікого не зможу. А якщо когось і полюблю, то не Романа – в тому я була впевнена.

Правда, про це вже я йому нічого не казала – вистачило такту. Впертий, настирливий, мовчазний, трохи самовпевнений, хоча й емоційний. Свої переживання крив у собі. Такі характери мене не приваблювали. Мені подобались добрі, відверті, такі, що на виду.

Та от Роман почав збиратися їхати. Була проблема якось відправити його до Лановець. Десять напитали, що має йти машина з колгоспу. Нам пообіцяли його взяти. Я також пішла провести Романа, так що село вже мало на що дивитися. Баби розвивали тему далі:

- Іде, випроваджають.
- А казали – заміж виходить.
- Чула я, кумцю, що він дуже хотів. Вже й батьки згодилися, бо дуже вже славний хлопець.
- То чому ж тоді не виходить?
- Не хоче.
- Хто? Танька не хоче?
- Танька. Каже: мені треба школу закінчити. Я вчитися буду.
- От дурна! Буде він її чекати! Тепер такі часи...
- Е-е, не кажіть! Вона розумна дівчина. Вивчиться, буде мати кусок хліба, а тоді вже й заміж. Толкова дівчина!
- Не знаю, чи то правда, але я чула, що вона вірші складає.
- А так, складає. Наталці Крисовій на весілля як зложила вівата, то всі плакали. Ще маленька була, а так склала, що й старий би не придумав.

Роман поїхав, а село ще довго мало теми для розмови.

XLVIII. Демократизація

Десятий клас – це вже майже дорослість (треба пам'ятати, що ми все-таки переростки). Знову підбавилось нових учнів. Ні, не в нашому класі, у дев'ятій приїхали з інших шкіл: десятирічки є тільки в Харкові і Львові.

Нові знайомства, нові пісні, лише галас і гамір, здавалося, той самий. Але на мене відразу чекало розчарування.

Зустрілися з Сергієм – і я зрозуміла, що він став зовсім іншим,

Дівчата в Стрийському парку.

Зліва направо: Дзвонець С.,

Кноль Т., Міняйло М.,

вище Балтер Л.

я, напевно, також, тільки за собою так не помічаєш.

Писалися вірші, сумні і докірливі. Тільки кому дорікати? І що це дастъ?

Але навчання почалося, а поряд з навчання розгорталася активна робота, і це було не менш важливо, ніж навчання.

Мене обрали головою дитячої ради, або ще та дитяча рада називалася учнівським комітетом – учком. Отже, я – голова учкові. А це вже посада. Наум Ейнахович запровадив небачений досі досвід: дитяча рада вирішувала всі учнівські проблеми, навіть розбирала конфлікти між учнями і вчителями. Вчителі спершу було виступили проти такої демократизації, але з Наумом Ейнаховичем сперечатися було важко. Трапився навіть випадок, нечуваний в нашій школі: вихователь вдарив учня, а потім ще й покарав його. Потерпілим був наш Микола Козар – це дивувало, бо хлопець він був спокійний, врівноважений, хоч і трохи

змінився до невпізнаності. Від колишнього хлопчика, емоційного і романтичного, не лишилося і сліду.

– Я вже не хлопчик, – сказав він самовпевнено. – Я за літо надивився такого... Я пізнав життя.

Був якийсь грубуватий, агресивний, а мене постійно намагався чимось шокувати. Мені зробилося сумно. Ні, я не була в нього закохана. Ні, я не ревнувала, що він тепер зустрічався з Люсею. Просто я сумувала за тим хлопчиком, що колись подарував мені маленький дзвіночок... Дзвени, дзвіночку, чи ні – ніхто тебе не почує. І що його так змінило? Влітку він написав мені кілька листів, а потім поїхав з родичами кудись на півден – і наше листування обірвалося. А тепер от... Зовсім інший хлопець. Ну, та що ж поробиш!

Всі ми потрохи змінилися, і

лінъкуватий до навчання. Вихователь працював у нас не так давно, порядків наших ще не знав. Ми мусили вступитися за хлопця. Зібралася дитяча рада. Викликали Василя Івановича. Спершу він відмовився прийти, поводив себе зверхньо.

— Хто таке бачив, щоб учні розбирали поведінку вихователя?

Дехто з вчителів підтримав:

— Це дійсно якось недобре. Дітям тільки дай волю, то вони взагалі на голову сядуть.

— Тоді їм і зауваження не зробиш, і двійку не поставиш.

Наум Ейнахович суворо сказав:

— Коли вихователь не правий, то хай відповість перед дітьми за свої вчинки. Факт нечуваний, і він — на лиці. У хлопця звихнутий палець і є синець. Палець опух, і Козар не може тепер грати на баяні. Зривається захід. Та й Василь Іванович не заперечує той факт, що учня він вдарив.

— Та як там я його вдарив! Нічого страшного не сталося. Розвели тут... А Наум Ейнахович панькається з ними.

Тут прихильників у Василя Івановича значно поменшало. Навіть ті, що його підтримували, відсахнулися від нього. А Наум Ейнахович вийшов з себе.

— Ви хоч усвідомлюєте, що ви говорите? Ви вдарили учня, учня-інваліда! Та за це...

— А ви мені не погрожуйте!

— Ви підете на дитячу раду. Інакше — я вас просто звільню з роботи і дам вам таку характеристику, що з нею вас вже ніде не візьмуть на виховну роботу.

І вже більше ніхто не заступався за Василя Івановича: чи то боялися заперечувати Науму Ейнаховичу, чи остаточно засудили вчинок вихователя.

Зібралася дитяча рада. Крім мене, в дитячу раду входила одна дівчинка і вісім хлопців. Кожен член дитячої ради очолював якийсь сектор: навчальний, санітарний, культурно-масовий та інші. А по класах вибиралися в ті сектори учні. Таке було розгалуження.

Прийшов Козар і Василь Іванович. Мені вперше доводилося розбирати такий конфлікт. Не скажу, що було легко. Існував бар'єр, котрий важко було подолати.

Це ж все-таки наш вихователь. То не те, що якогось двійочника "припісочити". Але і Миколу було жаль. Ну як це так: ні за що, ні про що — вдарити учня.

У дівчат і хлопців було заведено вечірне чергування по коридору

біля спальні. У нас дівчат все було простіше: кожна за собою прибирала. Нахляпала води – витерла. А хлопці – вони хлопці: не завжди охайні. Помилися – та й пішли спати. А воду на підлозі повитирати мусить черговий. Миколі повезло: на його чергуванні хлопці саме ходили в лазню, отже і в коридорі було сухо. Але Василь Іванович хотів, щоб Козар чергував і другого дня. Та за розпорядком чергувати мав вже інший хлопець. От із-за такої дрібниці виник конфлікт. Козар ніколи не був порушником поведінки, а тут...

Говорили довго і пристрасно. І Василь Іванович таки був змушений просити у Миколи вибачення. Такого ще в нашій школі не було.

Але учнівська рада і учнів розбирала з усією суворістю.

Пам'ятаю, був у нас малий Івасик. Та таке вже шкідливе і вредне, що ніякої ради з ним не було. То прибиральниці відро з водою навмисно перекине, то цвяха куди-небудь увіб'є. А вже скільки речей переламав, перепсуває, то жах! От вирішили ми його провчити. А був той Івасик десь у класі другому ти третьому. Батьків у хлопчика не було, займатися ним було нікому. Викликали ми його на дитячу раду. Сценарій розробили заздалегідь. Розповіла вихователька про його жахливу поведінку. Заслухали Івасика. Хлопчик кривлявся, грубив, не хотів визнати, що не правий. Тоді хтось вніс пропозицію: виключити Івасика зі школи. Звичайно, все це було розіграно тільки для того, щоб наляканих неслуха. І хлопчик не повірив, що таке з ним можуть зробити. Але, коли йому в торбинку поклали дві хлібини і вивели зі школи, він таки злякався. Вихователька сказала:

– Що ж, Івасику, якщо тобі в школі так погано, якщо ти нічого не цінуєш, то йди собі, куди хочеш. Ми не хочемо більше терпіти твої вибрики. Влаштовуй своє життя сам.

Вечір був похмурий, осінній, сіяв дощ. Було непривітно і холодно. І тут Івасик заплакав і сказав, що буде себе поводити добре. Всім нам було жаль хлопчика, ми себе подумки картали, що так його налякали, та робити щось було треба. Всі повернулися на наше “засідання” і “дозволили” Івасику продовжувати навчання в школі. Деякий час Івасик справді був чесний. Та лише деякий час.

А ще у нас почалося змагання за кращий клас.

Воно мало тривати весь навчальний рік. Була розроблена ціла система. За хороший захід, корисну справу, уточнення, виготовлене власними руками, за відмінне навчання клас одержував плюс кількість балів, а за двійку, зауваження чи порушення поведінки – мінус. Необхідно було набрати якомога більше балів. А премія була – поїздка в Одесу на десять днів влітку. Варто було старатися. От ми і

старалися. Правда, ця система мала суттєвий недолік: будь-яку двійку чи порушення поведінки можна було перекрити, скажімо, накресливши якийсь малюнок з фізики чи математики. Був у нас в класі Степан Вихопень. Він до нас вже пізніше прийшов. Гарно бачив, сам був увесь такий, ніби мама його й досі молоком годувала. Отой Степан і виручав клас. Одергіть хтось двійку, або, скажімо, з вихователем не поладить – до Степана:

– Виручай, Стилко (чомусь саме так ми його називали).

Сідає Стилка і щось креслить, придумує, і результат: було скажімо мінус п'ять балів, а стало – плюс десять.

Але ми не тільки на Стилці віїжджали, ми й самі вміли добре справи робити: проводили вечори, роботу з малечею не забували, цікаві радіопередачі влаштовували. Та й вчилися не так уже й погано.

Якось я замріяно сказала:

– Колись я про нас книжку напишу.

Ні на кого це особливого враження не справило, або просто однокласники мені не повірили. Лише невдовзі підійшов до мене Супрунюк і спитав:

– Ти й справді хочеш про нас книжку написати?

– Колись напишу.

– А про що?

– Ну, про нас, які ми є...

– А які ми?

Я була спантелічена таким розумуванням Валентина. Ото вже був хлопець, повний суперечностей.

– То які ми є? – повторив своє запитання Супрунюк.

– Ми... всякі... Як коли...

– І про мене напишеш?

– І про тебе напишу.

– А що?

– Ну... Скажімо... Як ти в їdalні просив натрій хлору, щоб суп “понатрійхлориті”.

Валентин голосно засміявся, а потім підійшов до мене зі спини, підняв мене попід руки і закружляв по класу. Я верещала, сварила його, а він сміявся і крутив мене по класу. Потім поставив мене на підлогу, притримавши, щоб я часом не впала, і спитав:

– І про те напишеш?

Тепер засміялася я, але якось сумно засміялася, бо десь на самому денці ворущився смуток, що ще трошки – і розійдемося ми, і в кожного якось по-своєму складеться життя.

Зараз, коли пишу ці рядки, Валентина Супрунюка вже нема серед нас...

А тоді був, міцний і дужий. Взимку обтирався снігом. А коли в школі панував грип, коли весь клас грипував, Валентин один блукав по коридорах і скаржився, що йому нудно. Вже б і захворіти хотів, щоб разом з усіма, та не міг, бо був здоровий, казали йому, “як бик”.

А на загал – всі ми були учні, були діти, і кожен з нас любив попустувати.

Якось я зайшла в дев'ятий клас. Там дівчата розважалися. Пере-вернули вверх ніжками учительський стіл (він був без тумби), одна дівчина влезила в середину, сідала, а дві розкручували. Попробувала і я – це було дуже цікаво. Мені сподобалося. І забулося на мить, що я – голова дитячої ради, редактор шкільної стінгазети. Наша вихователька Галина Павлівна вирішила проявити ініціативу – вчити старших дівчат трохи куховарити. Умов не було майже ніяких, але іноді нас навіть пускали на шкільну кухню, і ми там ліпили пельмені, вареники, навіть пекли пиріжки. Але однак виходило так, що пекла Галина Павлівна, бо боялася нас підпускати до плити. Та це вже було хоч щось. Ну а зварити гречану кашу чи посмажити картоплю ми могли у себе наверху біля спальні: там у нас була сяка-така плита.

Наші кулінарні вироби їли всією групою. Хлопці, звичайно, хвалили, бо складалося враження, що вони б і по два шкільних обіди спокійно з'їли.

Але ж на все це треба було продуктів. Особливо важко з м'ясом. Його потрібно було досить, щоб на всіх вистачило. М'ясо було, але потрібен був дозвіл директора, щоб нам його виділили.

Ото вже тоді нас з Марійкою посилали. Йосип Михалович до нас добре ставився.

– Йосипе Михайловичу, нам для нашого гуртка домогосподарства потрібно два кілограми м'яса.

– Дівчатка! Та це ж багато!

– Нас теж багато, Йосипе Михайловичу!

– Кожному ж попробувати треба.

– Ну, та добре вже.

І виписував все, що ми просили.

Ми і Йосипу Михайловичу іноді приносили попробувати щонебудь з нашої кулінарії, щоб не думав, що ми дурно продукти переводимо.

XLIX. Ще одна зима

Сипала снігом зима. Вона засніжила наш сад, головну алею, каштани, здавалося, аж стогнали від холоду і важкого снігового кожуха. А дітям що! Гасають собі. Тепер у нас і лижі є, і санки. Катаються. У Ту-хольській долині вчитель фізкультури Мирон Омелянович разом з хлопцями зробив справжню трасу з трампліном. Гарно тепер тут на санках кататися.

Але я зиму не люблю. Не люблю, коли холодно, не люблю, коли слизько. Певно, дается взнаки дитинства: ні в що було одягнутися, то взимку й сиділа в хаті.

На уроці фізкультури вчитель майже силоміць веде мене у Ту-хольську долину кататися:

— Ходи, а то замерзнеш стояти. Це ж так хороше — покататися на санках.

І я пішла знехотя. Тут уже наді мною взяв шефство Супрунюк.

— Та ходи, разом будемо кататися.

І я сіла на санки позаду Валентина. Санки летіли швидко, підстри-буочи на штучно створеному трампліні. Я пищала, реготала, а Валентин сміявся тихо, поважно. Здавалося, він був радий, що розворушив мене.

На гору він тягнув і санки, і мене. Мирон Омелянович задоволено посміхався.

Потім в класі Валентин підійшов до мене і тихо спитав:

— А про це ти напишеш у своїй книжці?

— Напишу. Обов'язково напишу.

На прогулінку після обіду треба було виходити обов'язково, хочеш того чи не хочеш. Режим. Діти повинні дихати свіжим повітрям. Мене це обурювало. А що, коли я не хочу? Але залишатися в класі можна було тільки тоді, коли на те були поважні причини. У мене таких причин знаходилося чимало. Та все ж іноді я мусила виходити на прогулінку. Тоді на знак про-

Люся Бенюк.

тесту я ставала на східцях біля дверей і так стояла, аж поки не дзвонив дзвінок, скликаючи нас йти виконувати домашнє завдання. Це був мій маленький бунт проти шкільного режиму, проти загального “гребінця”, котрим всіх треба було “причісувати”.

— Ну ходімо в сад, — умовляла мене Галина Павлівна, — ну чого ти тут будеш стояти?

— Я дихаю свіжим повітрям, я на прогулянці, — і це головне, — вперто і задерикувато відповідала я. — А дихати свіжим повітрям я можу, де захочу. Чи є якась нова вказівка, де можна дихати, а де — ні?

І вихователька йшла собі, а я продовжувала стояти на шкільних східцях і вся тремтіла від холоду.

Та я знала, що зима колись-таки мусить закінчитися, і це мене підбадьорювало.

Іноді вночі, коли я не мала що читати і мені чомусь не спалося, я уявляла собі нічний шкільний сад, порожній і холодний, засніжені великі каштани, заледенілу головну алею, і тоді відчувала, як тепло і затишно в нашій спальні, і як добре, що я зараз не там, не у холодному нічному саду. Тоді я щільніше накривалася ковдрою і засинала.

Василь Іванович затіяв похід в музей В.І. Леніна. Похід зірвався: не знайшлося бажаючих. Це було нечувано.

— Як це так? Що ви за комсомольці?

Вихователь виходив з себе. Він докоряв, він вимагав, щоб уся група негайно йшла в музей Леніна. Та з нами вже так не можна було. Ми були вже старші, і не реагували на його погрози. Я ж, звичайно, взяла на себе роль оборонця.

— Василю Івановичу, хіба можна заставляти когось іти в музей? Ну не хоче ніхто!

— Як? В музей Леніна? Не хочете?

— Та були вже ми, Василю Івановичу, були, і не один раз. Скільки можна?

— Та чи знаєте ви, що музей Леніна треба відвідувати по кілька разів у році — і однак не збагнеш до кінця величі його.

І тут, звичайно ж, Супрунук докинув:

— То чого ж тоді стільки ходити в той музей, коли однаково не збагнеш?..

Вибухнув загальний регіт. Вихователь зійшов на крик:

— Це нечувано! Буржуазні настрої! Чийсь поганий вплив!

І вже до мене:

— Це все ти, ти — зачиниця! А ще голова дитячої ради!

— То прошу мене переобрести, якщо я вас не влаштовую.

Я вже також кипіла від злості: ми мусимо йти в музей Леніна, бо він, бачте, запланував! А нас він спитав? Я навіть і не підозрювала, якими небезпечними були такі розумування. Ми, власне, нічого не мали проти В.І. Леніна. Політичного окрасу тут не було. Ми просто вже стали старшими і не хотіли, щоб нас до чогось змушували.

Був грандіозний скандал. Дійшло до Наума Ейнаховича. Він якось, вже не знаю як, заспокоїв вихователя, і все затихло. Очевидно, в школі не хотіли великого розголосу. “Винних” не карали, бо, власне, й не було за що. Принаймні, нам тоді так здавалося.

З часом Василь Іванович все-таки вирішив нам помститися. Тільки в свій спосіб. Він зібрав нашу групу, покликав Наума Ейнаховича і підняв питання про “вуличні потяги”, що виникають між дівчатами і хлопцями. Виявляється, в нашому класі у дверях була чимала дірка – очевидно, від колишнього замка. Вихователь признався, що часто спостерігав через ту дірку, що робиться в класі, коли його немає.

– У школі утворюються пари, а це – неприпустимо! Це школа, а не сільський клуб. Хлопець може обняти дівчину, про щось шептатися з нею. А про що? Про що, я вас питаю.

Група вирувала.

– А підглядати через щілину, – це порядно?

– А коли ви прийшли на роботу п’яній – це порядно?

А таке і справді було, і не один раз. Але ми його не видавали. Тепер ніякі гальма вже не могли втримати нас. Наумові Ейнаховичу довго не вдавалося заспокотіти цей вир. Нарешті він добивсятиші.

– Василю Івановичу, ви затіяли серйозну розмову. Ви винесли групі серйозні звинувачення. Тепер вам лишилося одне: конкретно назвати імена тих, хто себе поводив негідно учня школи, і в чому це виражається. І ми вживемо заходів.

Ми знали, що чогось страшного в нас бути не могло, тим більше в класі. Це було смішно. Вихователь хотів просто нам довести, що він все про нас знає, а що саме “все” – і сам не знав.

– Я конкретно нікого не маю на увазі, – почав потихеньку свій відступ вихователь. – Я просто хотів попередити, щоб нічого не сталося, щоб потім...

Ми з обуренням перебили вихователя. Група знову завирувала.

– Досить! – розсердився Наум Ейнахович. – Ви зібрали дорослих дітей, і самі не знаєте, що їм хочете сказати. Ви хочете, щоб вони не були дівчатами і хлопцями?

Ми розійшлися, а Наум Ейнахович ще довго розмовляв з нашим вихователем. Про що? Не знаю.

А ми? О, я б не позадрила відтепер Василю Івановичу. Дуже

важко йому стало з нами працювати. “Вуличні потяги” ми негайно перейменували у “вуличні протяги”. Микола Козар підібрав відповідну дощечку, щоб забити підступну дірку у дверях, через котру вихователь вів свої спостереження за нами. Але зробити це він хотів не просто собі. Так було б нецікаво.

— Василю Івановичу, — звернувся Микола до вихователя. — Ви часом не знаєте, звідки у нас в класі такі протяги? Ну просто вуличні!

— Ні, не знаю.

Вихователь відчував, що за тим питанням криється якась каверза, але ще не міг злагодити, яка саме. Був понурий.

— А я, здається, знаю, — продовжував Микола. — То все та клята дірка в дверях. То, може, її забити, га, Василю Івановичу?

— Якщо тобі заважає, то забий.

Микола встав із своєю дощечкою підійшов до дверей. Почав присовувати. Хлопець явно знущався з свого вихователя, що понуро сидів за учительським столом і нічого не міг зробити і навіть сказати.

— Я б не забивав, — вибачливо продовжував хлопець. — Я ж розумію, що без цієї дірки ви вже не зможете так ретельно за нами слідкувати. Але мушу, бо дуже вже протяги. Я й кашляти вже почав.

І Микола, вдавано покашлюючи, почав повільно забивати дірку.

А потім прийшов Шурка Зозуля. Вони з Василем Івановичем були земляки — десь, здається з Харківщини.

У Шурки свій метод. Він вмостився між нами з Марійкою і почав нам по черзі напіткувати, скажімо, таке:

— От мій земляк думає, що я вам щось таке кажу. То й нехай собі думає. А я вам нічого такого не кажу. Але він того не знає.

А вголос:

— Ех, земляче, — це до вихователя, — і гарні ж дівчата! Правда?

Той щось невдоволено буркнув.

— Я розумію, земляче, — продовжував Шурка. — Ви заздрите мені. Та що поробиш! Молодість — вона молодість.

І далі продовжував напіткувати нам своїх нісенітниці. Ми з Марійкою знемагали від сміху.

Не зміг працювати у нас Василь Іванович. Чи сам пішов, чи його звільнили — не прижився. Що ж, буває. Ми за ним не сумували. Потім, значно пізніше, я випадково почула, що Василь Іванович працює в якійсь установі на кафедрі марксизму-ленінізму (здається, так цю кафедру називали). Ну, що ж, це для нього, так би мовити, робота за покликанням.

L. Ti, хто поруч

Склалося так, що у своїх спогадах я майже не описую учнів з інших класів, хоча серед них було багато цікавих особистостей. Просто, про всіх їх розповідати немає ніякої можливості, бо тоді ця книжка переросте у просто-таки величезний роман.

Але всі ті діти були у моєму житті, мали в душі моїй місце, і не лише в душі моїй, а під високими каштанами, що оберігали нас.

Ну, скажімо, Оля Николін. Чому про неї? Просто ми з нею і зараз близькі та рідні і можемо звірити одна одній свої біди та клопоти, бо їх у нашому житті набагато більше, ніж романтичних пригод і радостей. Хоча, правду кажучи, так було не завжди...

У школі ми з Олею якось не зблизились. Вона товарищувала з Люсєю. Хоча одного літа таки поїхала зі мною на літні канікули до мене на село, і я дуже переживала за наші сільські незручності. Щось в ній було таке м'яке та інтелігентне, вона якось вже тоді розуміла найтонші порухи душі. Тим, напевно, вони з Люсєю були схожі. Оля мала довге м'яке волосся. Запліталася у “ялиночку” – тоді серед учениць це було модно, була якась по-особливому охайні. Я б і хотіла з нею

товарищувати, та вона більше тягнулася до Люсі, я навіть трохи її по-своєму ревнувала, хоч і Люся мені також подобалася. Вони обидві були ніби з іншого світу. Вони любили класичну музику, обидві розумілися в поезії. У дружбі Оля була самовіддана, аж до само-пожертви. Люся ж ту самопожертву милостиво приймала, почуваючи себе гарною і доброю королевою.

Але, вже не знаю як, поряд з Оліною ніжною вдачею в ній уживався такий собі живчик-спокусник, що підбивав її на всілякі пустощі. І, якщо вже в класі затівалася якась пустотлива витівка, то вже без Олі не обходилося. У неї на той час ще була краплиночка зору, котра їй допомагала. Оля по-

Колишні випускники на новорічному святі:
Бендюк Л., Николін О.

добалася хлопцям, а тому й мала трохи недоброзичливців як серед дівчат, так і серед хлопців, котрим вона відмовила у своїй прихильності. Але ця дівчина якось вміла все погане відмітати від себе, і залишалася водночас і ніжною, і веселою.

Був ще хлопчина, про котрого мені хотілося б розповісти більше та... це Валентин Савельєв. Приїхав він до нас з Дніпропетровська. І відразу з ним почалися всякі історії. Коли у нього запитали:

— Як ти сі пишеш?

Він, не знаючи тонкощів західного діалекту, відповів:

— По Брайлю пишу.

Це, очевидно, дало поштовх для того, щоб над ним “піджартовувати”. А хлопець мав вразливу душу і все сприймав непомірно боляче.

— Скажіть, а у вас тут є річка? — запитав Валентин.

І це було природно, бо хлопець вперше у нашому місті і приїхав до нас з берегів Дніпра.

— Звичайно, — відповів хтось з хлопців, — у нас тече велика ріка Полтва. По ній і кораблі плавають.

І вже хтось не витримував і сміявся, бо наша річка Полтва текла під землею, і в неї стікали всі каналізаційні нечистоти.

— У нас і метро є, — докидали “жартівники”. А хлопець всьому вірив і широко дивувався.

— Не слухайте їх, — сказала я, бо десь відчувала, що Валентин слабий і потребує захисту.

— Не слухайте їх: вони тобі брешуть. І нема у Львові ні метро, ні великої ріки.

Хлопці на мене сердилися — я перебила їм забаву.

А то якось прибігають хлопці в клас:

— Зараз прийде Савельєв і буде питати, яке сьогодні число. То ви кажіть завтрашнє, і кажіть, що ми вже поснідали, і що зараз почнуться уроки.

— А що таке?

— Та він заснув. А тепер прокинувся і ніяк не розбереться в часі.

І тут увійшов Валентин і питає:

— Слухайте, а яке у нас сьогодні число?

Всі називають завтрашнє. Хлопці, що прийшли з ним, посміхаються:

— Бачиш, а ти нам не вірив.

Це було саме перед вечерею. Учні ходили по коридору, дехто ще доучував уроки. Атмосфера така ж, як і після сніданку. Хлопець розгубився:

— І що, сніданок вже був?

- Був.
- А що було на сніданок?
- Макарони, – поспішно кинув хтось із хлопців, щоб не вийшов різnobій.
- І як це я так проспав? – дивується Валентин. І тут я ж таки знову не витримую:
- Та не слухай ти їх, дурять вони тебе, – і я припинила і цього разу хлоп'ячі забави. Я не любила таких насмішок, мені жаль було Валентина. Іноді його доводили до сліз. Хлопець він був цікавий, добре співав, захоплювався радіотехнікою і не заслуговував, щоб так з нього глузувати. І я, як могла, допомагала йому перебороти оте ставлення до нього. Правда, вчився хлопець слабенько, був хворобливий, але ж це хіба привід, щоб з нього сміятися. І закінчилося все тим, що прикипів хлопець до мене душою, попросту – закохався. А я до нього ставилася, як до свого гарного товариша, і тут уже нічим не могла йому допомогти. І від того кохання знову було боляче хлопцеві і мені також. І я вже ніяк не вміла захистити його сама від себе.

Потім колись, у нашому дорослому житті, наші дороги ще перетнуться. А поки що...

А поки що вчителі не захотіли довго панькатися з слабеньким і хворобливим учнем і випустили його зі школи: нехай працює. І поїхав він у свій Дніпропетровськ.

А ще був Юліан. Але чомусь ми називали його Юрочко. Певно, він сам себе колись так відрекомендував, соромлячись, очевидно, свого рідкісного імені. Хлопець був навдивовижу гарний. Втратив зір через поранення, але обличчя, на щастя, не зачепило, і воно було чисте і ніжне, мов у дівчинки. Юрочко цілими днями грав на баяні. До музики мав якийсь особливий хист, але до того хисту докладав ще й праці. Був настирливий. Мабуть тому баян він освоїв якось несподівано швидко.

Дівчата закохувалися в Юрочку, і він це знав, а тому тримався дещо зверхньо, але це був наш товариш, правда, талановитий товариш, але ми собі самі взяли право поводитися з ним запросто. Він мені також подобався, але хіба ж я могла конкурувати, скажімо, з Люсєю? Юрочко на мене ніяк не реагував – і я це пережила спокійно, бо закохатися в нього ще не встигла.

А от Льоня Сотник – хлопчина, що разом з Юрком прийшов у школу, був простий і дуже сором'язливий. Маленький на зріст, без якихось особливих здібностей, але щось у ньому було таке, що приваблювало. Ми могли розмовляти з ним годинами, стоячи біля вікна або ходячи по коридору. Розмовляли про його попередню школу, про вчи-

телів, я йому могла розповідати про себе, відверто, без замовчувань, – і нам було весело, смішно і сумно – це все залежало від наших розповідей. Льоня трохи грав на домрі, на баяні, але я так і не чула до ладу, як він грає, бо як тільки заходила до класу, він засоромлено відкладав інструмент, і я так і не могла допроситися, щоб він що-небудь заграв. Льоня сам захотів піти зі школи на роботу. І вже як його не умовляли, щоб не спішив, він пішов зі школи і працював у Ромнах. А вже потім, колись, через роки, я довідалася, що цей хлопчина був закоханий в мене, не видавши ніколи ні словом, ні порухом своїх почуттів.

Пишу і думаю: скупі сторінки, скупі слова... А за ними – діти, молоді люди, з чистими і щедрими душами, з світлими мріями. Відчуваю, що бракує мені хисту, щоб читач міг собі їх уявити, живих і хороших, з своїми людськими слабкостями, такими, якими вони були, якими їх пам'ятаю я.

А ще була Аня Голяк. Це був такий собі хлопець в спідниці. Вчителів вона доводила до відчаю. Одного разу Аня на уроці почала лякати дівчат, що у неї ніби-то є хрущ. Дівчата почали крутитися. Уроку ніхто не слухав.

- Що там таке? – запитав учитель.
- А Голячка має хруща!
- Голяк, відпусти хруща!
- Не відпушу, – посміхалася дівчина, затиснувши руку в кулак.
- Негайно відпусти хруща!
- Не відпушу!

Дівчина була зовсім спокійна. Вчитель шаленів.

- Підійди сюди!

Аня з затиснутим кулаком підійшла до вчительського столу, усміхнена, незворушно спокійна.

- Зараз же відпусти хруща!
- Не відпушу!

Так пройшло півуроку. А коли продзвенів дзвінок на перерву, дівчина розтулила нарешті руку – в ній нічого не було. Записали в журнал, що Аня Голяк зірвала урок. Ну то й що? Ані це було байдужісінько...

А в молодших класах вчилася ще одна дівчинка, котра потім у дорослому житті стане близькою моєю товаришкою і хреститиме моого сина Геннадія. Це була Оля Бодьо. Вона мала низький, приемного забарвлення голос. Це була гарна учениця, мрійлива і вразлива. Вона робила свої перші літературні спроби – писала оповідання, але дуже соромилася їх комусь показувати. Її прізвище часто згадувалося у

шкільних звітах, у стінгазеті, бо Оля була відмінниця і активістка. Але тоді в школі я на неї уваги майже не звертала: ми були в різних групах. Я просто знала, що вона є, слухняна, симпатична, розумна, а ще чомусь тихенька. Вочевидь, соромилася свого низького голосу, і даремно: він у неї був якийсь такий... романтичний чи що... А ще Оля вміла гарно читати вірші: так уже проймала, так уже брала за душу, що тобі справжня артистка.

Світ вона сприймала ніби якось здивовано, як щось величне і прекрасне. Хоч її життя не пестило, у своїй надмірній емоційності бачила все гарне, всім захоплювалася, переймалася чужими бідами, а все погане ніби проходило повз неї, не торкаючись її, лише до болю вражаючи ніжно-тендітну душу. Близче я пізнаю її колись, у дорослому житті.

А ще була Світлана Гаврилюк. Вітром літала вона по школі, хоча й зовсім не бачила. Пустощі – то була її стихія. Але раптом, зовсім уже несподівано, під впливом якоєсь книжки чи пісні, дівчинка могла розплакатися гірко і широко, нібито скривдили її особисто. І вже дуже важко було її заспокоїти. А потім Світлана ще довго поверталася до тієї

книжки чи пісні – не могла ніяк забути. Я не знала більше таких дітей, у котрих би так миттєво міг змінюватися настрій: емоційні сплески – від безтурботного сміху до щиріх і невдаваних сліз.

Не так давно я зустріла Світлану, статечну маму двох синів – аж чудно. Але щось-таки залишилося в неї, може, як ні в кого іншого, від тієї школярки, що не давала спокою вчителям та вихователям.

Ще була Тамара, родом з Полтавщини. Що називали її Біла – було зрозуміло. Але от, чому ще їй півень – отого вона, певно, і сама не знала. Тамара була гарна. Хлопці, особливо ті, що трохи бачили, так і липнули до неї. Важко було визначити, хто з них подобався самій Та-

Тамара Дмитренко,
Марія Василівна Корнєєва.

марі, але вона подобалася багатьом. Дівчина знала собі ціну. Знала, що вона гарна, і поводила себе розковано і вільно. А якщо вже співати, а якщо ще й під гітару – ото вже вона любила. Та це ми любили всі, хіба вже хто зовсім співати не вмів. І співали все, що до нас потрапляло. А звідки потрапляло – хто й зна.

Зашла я в склад игрушек,
Весёлых погремушек,
Вечернею порою как-то раз.
Средь тысячи игрушек
Понравился мне турок –
Глаза его блестели, как алмаз.
Я наглядеться не могу на бравый вид,
Когда мне турок с улыбкой говорит:
“Ах, разрешите, мадам,
Заменить мужа вам,
Если муж ваш уехал по делам.
Без мужа жить
К чему, мадам?..”

І звідки все це бралося на наші нерозумні голови? Але ж бралося. Звичайно, ми не дивилися тоді телепрограм, подібних до сучасних, і про телевізори тоді ми ще й не мріяли, і дівчата ми були цілком нормальні, не якісь там розпущені, але пісні... Ой, ті вже мені пісні!.. Були й гарні, звичайно, а були... Всякі були. І ми співали все, що знали. І дуже добре було, коли хтось на семиструнній вмів підіграти хоч кілька акордів. Тоді вже нас не можна було спинити.

Я б могла так ще довго писати. Та відчуваю, що це мало. Мало написати про кожного кілька рядків, бо за цими прізвищами були цілі світи із своїми переживаннями, таємницями, пустощами та слізьми.

II. Мушкетери

А був серед нас і справжній поет – Микола Красюк. Він приїхав до нас з Київської школи. Він писав справжні вірші – ерудовані і серйозні, як для хлопця. Микола був закоханий в Іспанію, в піратів, в історію, в літературу, в мистецтво шаржу, гострого слова і... мушкетерів. Хоча в нього, як я це зараз розумію, нічого від мушкетерів не було: невисокий на зріст, повнуватий, не стрункий і не спортивний. Але все це не мало значення. Хлопець хотів бути мушкетером – і був ним. Був він, звичайно, Арамісом, що, як ви пам'ятаєте, також писав вірші.

Був у нас і Аtos – Василь Котелянець – також хороший хлопець.

Розумний, дотепний, їжаючий, мріяв про філософію, про психологію, хоча таку мрію здійснити було нелегко, бо в університет нас, незрячих, приймали не вельми охоче, і то здебільшого на історичний. Щось нечутно було, щоб хтось з наших на філософському вчився. Та й не було у Львові такого факультету, хіба що в Київ треба було їхати. Але мріялась хлопцеві – то й добре.

А от з Портосом нам явно не повезло: не увійшов у роль, не перейнявся, так би мовити. Ми його з мушкетерів не викреслили, але в тому статусі він якось не ходив.

Але зате у нас був д'Артаньян: високий, розумний, гідний хлопець.

Я ходила по коридору із своїми мушкетерами: то з усіма, то по одному, дразнячи декого з учителів та вихователів, що ніяк не могли визначити, з ким у мене роман. А романа, власне, не було ні з ким. А надто хвилювалася Марія Григорівна. Не любила чомусь мене ця вчителька. Не любила – і все. Я її також. Хоча й не скажу, що вона була недоброю вчителькою. Вона приїхала до нас з Чернівецької школи разом з учнями. Зараз працювала з молодшими класами. Учні любили її. І ті, кого вона раніше вчила, не забували. Вона була незряча, була незаміжня, то ж всю себе віддавала дітям.

А от у нас з нею була якась несумісність. Марія Григорівна не могла спокійно дивитися, як я ходила по коридору із своїми мушкетерами.

З кожним з них вчителька провела “роз’яснювальну роботу”.

– І чого це ви з нею (цебто зі мною) ходите? І що ви в ній знайшли? Вона ж вам всім голови крутить і нікого з вас не любить.

Потім була розмова зі мною:

– Я ніяк не можу зрозуміти, – хвилювалася вчителька, – хто з них тобі подобається.

– А я й сама ще не зрозуміла, Марія Григорівна, – відверто глузувала я з такої бесіди. Але вчителька чомусь того не помічала і продовжувала далі:

– Треба ж визначитись, так же не можна.

– Я обов’язково визначуся, Марія Григорівна.

– Мабуть, тобі Красюк найбільше підходить.

– А чому, Марія Григорівна?

Мене розбирав сміх.

– Ну, у вас багато спільног... Муз, ліра...

– Добре, Марія Григорівна. Я подумаю.

А потім ми з мушкетерами довго сміялися, переповідаючи, що кому вчителька говорила, і глузували собі з того.

А вранці, коли Марія Григорівна відмикала свій клас, ми, проходячи

гуртом по коридору, дружно і ввічливо з нею віталися:

— Добрий день, Марія Григорівна.

І це був глум: а що, мовляв, взяла? І глумилися ми не над вчителькою, а над методом її виховання.

Хлопці довіряли мені дещо із своїх хлоп'ячих таємниць, і я дуже тим пишалася.

З Миколою Красюком у нас і справді було багато спільногого. Нас і справді єднала музика. У Миколи було багато цікавих задумів: деякі з них з часом здійснилися, деякі, певно, ні. Але тоді він щиро ділився ними зі мною. Хлопець переповідав мені сюжети майбутніх своїх книжок (деякі з них так і не були написані). Він читав мені свої вірші, і я була дуже вдячним слухачем. Я відгукувалась на них, я раділа з його здобутків. Я знала, що іноді мені він давав читати таке, чого не давав іншим, таке, за що б по голівці не погладили. Тоді прочитала я і “Думу про золотий пам’ятник”. Але це був не той твір, який поновив він зараз. Це була інша “дума”, може, по-школярськи наївна і захоплююча.

Потім стане Микола членом спілки письменників, видасть свої поетичні збірки, а ще до того напише прекрасні слова про наш Львівський інтернат, і Михайло Кондрат покладе їх на музику, і стане ця пісня нашим шкільним гімном, і співатимуть її всім залом (учні і гості) на всіх урочистостях, зустрічах чи просто вечорах. І зігріватиме ця пісня наші душі, навіть, якщо вони скривджені та зболені. Але це буде потім, коли мене вже не буде в нашій школі, коли каштани прощально помахають мені гіллям. А поки що...

А поки що ми з Миколою ходили шкільними коридорами, і він розповідав мені якісь нові свої задуми, а я зачудовано слухала і думала:

— Який же він розумний!

І даремно спостережливо наша вихователька Галина Павлівна шукала причини зачудованого виразу на моєму обличчі.

А якщо вже зовсім на чистоту, то з мушкетерів найбільш до душі припав мені д’Артаньян. Це був високий, стрункий хлопець, розумний, спокійний, врівноважений. Ми з ним багато розмовляли, придумували незвичайні кінцівки до домашніх творів. Річ у тім, що Генрієта Юхимівна любила щоб “твір на тему...” поєднувався із радянською сучасністю, то ми і фантазували, як-от: “Євгеній Онегін в семирічці”. Вчителька була задоволена, а ми собі мали з того розвагу.

А ще ми багато мріяли і сперечалися, вірили і надіялися, що все в нас буде добре, має бути добре. Де ти тепер, д’Артаньян? Знаю, у тебе

дружина і діти, а може, що й онуки... Час іде... Нехай не ревнует тебе твоя дружина. Я – просто частинка твого минулого – і більше нічого... Та тоді поміж нами щось тліло. Тліло, та не розгорілося. Але вірш д'Артаньяну я все-таки написала – слабкий, недосконалій, але щирій...

LII. Яросько

Новина облетіла школу. У нас буде новий учитель фізкультури – Ярослав Ілліч. Ну, звичайно ж, Яросько. А що Мирон?

- А нічого. Буде вихователем.
- Шкода Мирона!
- Шкода. Без нього буде не те.
- А хто знає, може, Яросько буде кращий.
- Та де вже там!

– Hi, не буде, це ясно. Мирон був нормальний мужик. Он, ти, друг! Бігчи вперед! Відпочали, відпочали! – Хлопці передражнювали місцевий діалект Мирона Омеляновича. Його любили.

Всі чекали нового вчителя. Всім було цікаво. І от нарешті фізкультура. До класу увійшов Ярослав Ілліч. Хлопці одягали на фізкультуру спортивні труси, а ми, дівчата, були, як є, у шкільній формі. Школа нас мала на повному утриманні: якщо нам не купили спортивну форму, то у нас її просто не було. Лише наша нова учениця Ніна Сорокіна, що прийшла до нас зовсім недавно, мала свій домашній лижний костюм. Клас вишикувався і рушив до спортивного залу. Там ми стали у шеренгу, – це все було звичне, а от далі... а далі було от що: Ярослав Ілліч назвав наші прізвища (тих, хто без спортивної форми) і скомандував:

- Два кроки вперед! Напра-во! Із залу кроком руш!
- І вже навздогін докинув:
- Коли у вас буде спортивна форма, тоді і прийдете на фізкультуру.

Ми були ошелешені. Оце так! Такого ніхто від Яроська не чекав. Ми були обурені. Якби у нас запитали, ми б пояснили, але у нас ніхто ні про що не питав. Нас просто вигнали з уроку.

Ми пішли в клас і поступово заспокоїлись.

- От і добре! Маємо тепер вільний урок.

Лиш Люся трохи жаліла. Вона любила фізкультуру. Щодо мене, то я була тільки рада, бо була слабка, і всі ті канати, козли, бруси для мене були тортурами.

Нас вигнали – отже, ми перестали ходити на уроки фізкультури. Адже спортивної форми у нас не було. А де б вона мала взятися? На вільному уроці ми собі займалися своїми справами: хтось в'язав, хтось

читав, хтось виконував домашнє завдання, а хтось просто розмовляв. Отак цілу чверть ми собі байдикували. Аж гульк – чверть закінчилася. Тоді всі оцінки виносилися на педагогічну раду. Отут все і виявилося.

Всі були шоковані, коли Ярослав Ілліч сказав, що нам, активістам, кращим учням школи, він поставив двійки з фізкультури. Я вже не знаю, що йому казали, що і як там йому пояснили, але двійок нам він таки не поставив. А з нової чверті, прийшовши в клас на свій урок, скомандував:

– Анікеєва, Балтер, Бендюк (Люся), Кноль (щебто я), Міняйло (це Марійка) стати в стрій!

Ми з жалем зітхнули: закінчилась лафа! І пішли на фізкультуру. Ale це вже була весна, і ми проводили уроки в саду, на спортивному майданчику, а це вже було трохи веселіше.

А невдовзі школа придбала нам спортивні форми. Вони б давно вже були, якби вчитель звернувся до адміністрації школи, а не виганяв би нас з уроку.

Але це нічого. З часом, працюючи в нашій школі, Ярослав Ілліч захистить кандидатську дисертацію. На жаль, я не знаю, про що в ній йдеться, на яку вона тему. Ale дисертація є – і це добре (принаймні для Ярослава Ілліча). Та це вже буде пізніше, значно пізніше, коли ми вже будемо за стінами школи.

LIII. Те, про що чомусь не розповідали нам учителі

Ta була ще одна дисертація, також написана пізніше, але робота над нею тривала вже тоді. Працювала в нашій школі Ірина Михайлівна Самченко. Працювала лікарем у шкільному медпункті, була інтелігентна, врівноважена, розумна, ерудована, кохалася в музиці. Років шість, а може й більше прожила в Китаї. Тепер би це нікого не здивувало, а тоді, коли Радянський Союз жив “за завісою”, це було щось нечуване. Живучи в Китаї, Ірина Михайлівна освоїла голкотерапію. І це ще в ті роки, коли ми про неї лише подекуди читали наукові статті і дивувалися. Я не знаю, чи вже тоді застосовувала Ірина Михайлівна свої знання на практиці (в ті роки це було вельми непросто), але це була справжня голкотерапія (шарлатанів в ті часи було значно менше). Чудодійну силу китайських голок я відчула на собі. Ірина Михайлівна просто пожаліла мене, коли я дуже мучилася з вухом. У мене в середньому вусі був нарив. Я по-справжньому страждала: боліло нестерпно. Ми пішли у міську поліклініку, – а лікар саме на якусь конференцію поїхав. От тобі і маєш! А я вже ну просто-таки пропадала. От і пожаліла

мене лікарка і вирішила допомогти: вона поставила мені голки. Після голок я міцно заснула, бо через біль не спала вже кілька ночей. А тут заснула. А коли прокинулась, хустка була мокра: мої страждання закінчилися, і я була дуже вдячна нашій лікарці.

Тоді разом зі мною у медпункт прийшла вчителька. Прийшла з паличкою – радикуліт мучив. Ірина Михайлівна і її поставила голки. Правда, їх було більше, і лежала вона з ними довше. А коли вчителька пішла, Ірина Михайлівна, посміхаючись, сказала:

– О, пішла і паличку забула.

Я була ошелешена. Про такі чудеса тоді я ще й не чула.

Так оця Ірина Михайлівна писала дисертацію. Правда, я тоді ще й не знала, що воно таке та дисертація, але уявлялося мені, що це мало бути щось таке страшенно розумне, чого не може осягнути проста смертна людина. Зрештою, так воно і є. Правда, на жаль, не завжди.

Ірина Михайлівна була добрим і цікавим лікарем. Про кожного з нас вона знала багато такого, чого й самі ми не знали. Але ті таємниці вона видавала неохоче. Хіба з часом, іноді з якихось причин щось вислизало.

Говорити з Іриною Михайлівною завжди було цікаво і було про що. Розмовляла вона чисто українською мовою, було в ній щось шляхетне, ця жінка явно знала собі ціну. Отож колись з якоїсь нагоди прийшла я в медпункт. Тут було тихо, не було нікого, що бувало вкрай рідко. Ми сиділи вдвох з Іриною Михайлівною. І якось несподівано вона сказала:

– А хочеш, я розкажу тобі дещо з історії нашої школи.

Звичайно, я хотіла. Тільки подумати: я собі вчилася в школі для сліпих дітей і ніколи не задумувалася, як же воно так сталося, що комусь колись прийшло в голову заснувати нашу школу. Виходить, що наша школа також має свою історію. Я, виявляється, була настільки легковажною, що й не уявляла собі, що могло так статися, що нас, інвалідів, просто ніхто нічому не міг би вчити. І були б ми собі просто сліпими жебраками, випрошували б шматок хліба чи якусь копійку. Боже мій! Я навіть не знала і ніколи не поцікавилася, чому наше крапково-рельєфне письмо називається шрифтом Брайля. Я картала себе, бо ж в глибині душі мала себе за розумну. Але чому нам про це ніколи нічого не розповідали вчителі? А може вони й самі не знали? Та ні, знали. Бо вони ж вчителі, а вчителі знають все. Просто в них того не було у їхніх програмах. Там не відводилося часу для таких розповідей. А жаль. Дуже жаль було мені вже й тоді, коли вчилася я в десятому класі. А зараз я вважаю, що такі розповіді дітям необхідні. Вони можуть зробити значно-значно більше, ніж якісь там програми. Та наша школа, зрештою, особлива.

Від Ірини Михайлівни я вперше почула, що ще у 1749 році французький філософ Дідро написав “Лист про сліпих як напучення зрячим”. Тут він доводив, що сліпі мають такі ж розумові здібності, як і зрячі. Під впливом цих ідей француз Гаюї у своєму власному будинку на свої власні кошти відкрив першу школу для сліпих дітей, що пізніше стала називатися “Королівський інститут для сліпих”. І нарешті – незрячий француз Луї Брайль. Це він придумав письмо для сліпих, яким ми тепер користуємось. І не тільки ми, а незрячі всього світу. Ура французам!

А наша школа? О, виявляється, що і наша школа має свою історію, і сягає вона минулого століття.

І розповіла мені Ірина Михайлівна про графа Віценту Зарембу-Скшинського, що, виявляється, і був засновником нашої школи. Я десь вже про те чула, але вкрай мало. Чула, що у графа був сліпий син, і що він помер, і що багаті батьки в пам'ять про свого сина заснували школу для сліпих дітей. Але я нічого не чула, скажімо, про Маковського, що 42 роки керував “Галицьким закладом для сліпих дітей”. Він був першим вчителем в нашій школі. Це він вибирав місце для забудови того будинку, де зараз наша школа. І неспроста на нашій території є гора, є долина, що ми зараз називаємо Тухольською, а в саду – рівненький майданчик... Все це не випадково: Марко Маковський хотів, щоб сліпі діти таким чином могли уявити собі географічну карту земної кулі: з горами, рівнинами, улоговинами. Як цікаво! Але чому наші вчителі нам на цьому не наголошували? А, може, й самі не знали, що це зумисне так задумано...

Я слухала ту розповідь, і мені здавалось, що переді мною розгортається історія, історія перегорнувши свої сторінки на ціле століття назад.

Марко Маковський їздив по світах, щоб навчитися самому, як вчити сліпих дітей. Його дружина Амалія безкоштовно вчила дівчат плести мереживо. Отже, були справжні сподвижники, що так багато для нас робили. А зараз... І я згадала Павла Антоновича Самченка, що сам конструкував для нас парті, робив замовлення. Парти були зручні, з глибокими шухлядами. Ми з Марійкою і зараз сиділи за такою партою. Але їх залишалося вже мало – вони ламалися. На заміну завезли нові: вони були для зрячих – покатий стіл, на котрому незручно було вмощувати наше письмове приладдя. Шухляди такі, що з них випадали зошити і все, що там лежало, особливо, коли парті пересувалися.

А ще згадався мені Федір Романович Пилявка – вчитель молодших класів, що виготовив для нас таку зручну географічну карту. Ми її називали двері, бо була дерев'яна і велика. А, може, це були двері у

світ?.. Як добре треба було знати психологію незрячої дитини, щоб придумати таку карту.

Гори тут були виліплені з якоєсь суміші (здається, хліба і клею), а моря – заглибини з вирізьбленими затоками, наліпленими островами і півостровами. Залізниця – подвійний шнурок, залитий все тією ж масою, а річки – одинарний шнурок, що вигинається, закручувався, як того вимагало русло річки. Міста – більші і менші головки цвяхів. Все це було охайнно опрацьовано, що й не здогадався б, який матеріал тут використано. Яка ж це була крохотка праця.

Віцента Заремба–Скшинський заповідав, щоб в актовому залі висів портрет його сліпого сина Володимира – то й нехай би висів. Та де ж пак, графський син! Ale я впевнена, що навіть маленької фотографії Федора Романовича Пилявки не знайшлося б в нашій школі. Це тоді, коли я була в десятому класі.

А зараз у школі музей. Дещо вдалося зібрати, розшукати, випросити. До цього доклада рух і хисту наша незряча вчителька Люба Гриців, цікава, ерудована, вона вклала в той музей частинку душі. Висять в музеї фотографії сестер Філомени і Станіслави Андріївни Сидорко. А от Ф.Р.Пилявки нема, не знайшлося. І бере смуток, що часом людина все своє життя кладе на віттар – і все в небуття... І чи й згадають? А згадувати конче треба, для нас живих треба...

А тоді я слухала розповідь Ірини Михайлівни – і боялася дихати, щоб не перервати її. І молила Бога, щоб ніхто не знайшов у медпункт у якісь потребі. Слухала. Ірина Михайлівна розповідала, часом читала. Я тоді й не дуже вникала, звідки читала вона. Певно, це були якісь документи. Я ніколи не думала, що слухати документи може бути так цікаво.

– Заремба-Скшинський пожертвував 18000 золотих ринських до фонду будівництва школи і звернувся з закликом до галицьких громадян наслідувати його приклад. Заклик знатного і впливового графа не залишився без відгуку серед гонорового панства. Почали надходити дарунки від інших громадян Галичини. На зібрані гроші збудували невеликий одноповерховий будинок на Личаківці. Підібрали по вулицях Львова серед жебраків сім сліпих хлопців віком від 8 до 24 років і 1 червня 1851 року в урочистій обстановці в присутності намісника відкрили школу. За бажанням фундатора її найменували “Галицький заклад для сліпих”. Після відкриття “закладу” граф зобов’язався платити довічно 400 ринських золотих щорічно на утримання вчителя. По смерті фундатора це зобов’язання повинні були виковувати його спадкоємці. До “закладу” приймали християнських дітей Галичини, Буковини та Краківського на-

місництва. Від вступаючого вимагали довідку про принадлежність до християнської громади.

Пора було йти. А не хотілося. Я подякувала Ірині Михайлівні, і десь ворушилося в серці щось таке, чого не було досі. Любов? Вдячність? Бажання і собі щось зробити в цьому світі?.. Мабуть...

Ми таки вибороли першість у тому соціалістичному змаганні на кращий клас. Влітку ми мали їхати в Одесу по туристичній путівці.

А зараз – додому. Додому, додому! Швидше! У мою тиху казку, у мою ясну мрію.

LIV. Останні канікули

Я сиділа вдома за столом, обклавшись книжками. Читала, що вдавалося роздобути по-Брайлю. А ще писала вірші. А ще співала сидячи у своєму густому садку, що був наче ліс. Мене там з дороги і не видно було. Зате було чути мій голос. І ті, хто його чув, казали:

- Танька співає...
- І де вона тих пісень стільки понаучувалась!
- Талант... Це від Бога.
- Бог завжди так: одне візьме – то щось дає на заміну.
- Краще б вона бачила.
- Що зробиш...

І змовкали, слухаючи, що я далі співатиму. На мою пісню раптом звідусіль озвивалися вивільги! І скільки їх! З різних кінців! І я могла посперечатися з ким-завгодно: вони озвивалися на пісню. Отак співала я собі з вивільгами, ще не сушачи голову ніякими клопотами. Знала я, що не довго мені вже лишилося так раювати, і від того цей рай ставав ще солодшим.

В один з таких райських днів до нашої хати увійшла тітка Текля. Мами не було. Тітку Теклю я знала мало – вона жила трохи далі. Я запросила її сісти та й не знала, про що маю з нею говорити.

– Мама скоро будуть, – сказала я, аби щось сказати. Тітка Текля зашелестіла своїм кошиком, явно плетеним із соломи.

- А я не до мами прийшла, а до тебе.

Це вже було цікаво.

– Кажуть, що у тебе є такі книжки, що по них ніхто не вміє читати, тільки ти...

– Так, – з готовністю відповіла я, не здогадуючись, до чого хилить тітка Текля. Я знала, що чи не все село цікавиться моїми книжками, що написані крапками.

– Є у мене такі книжки. Ось бачите?

І я розгорнула перед жінкою журнал “Советский школьник”, написаний шрифтом Брайля, що саме був у мене під руками.

– Бачу, дитино... я тебе прошу... Я заплачу, я даремно не хочу, поворожи мені.

Я спантеличено мовчала: от тобі маєш!

– Я ... не вмію ворожити.

Лице у мене палало, мені було соромно.

– Ти не бійся. Якщо не можна, то я нікому не скажу. Але ти таки мені поворожи.

Боже мій, ну як їй пояснити? І мами щось довго нема. Я зрозуміла: тітка Текля подумала, що у мене – “Чорна магія”. Розгортала журнал і читаю тітці Теклі про якусь піонерську організацію.

Тітка уважно слухає, а потім каже:

– Це добре. Ти дуже гарно читаєш. Але я тебе прошу, поворожи мені. Я даром не хочу.

Ледве випровадила я тітку Теклю з хати, лице в мене ще довго палахкотіло. Не судилося мені, видно, стати ворожкою. Воно й добре. Бо яка з мене ворожка? Я й сама не знаю, що мені наворожить доля...

Гули джмелі, зумрила бджола. Під вітром шелестіла вся та величезна зелена листяна маса. Я довго не могла зрозуміти, чому вітер по-іншому шумить. А воно все просто: то листя шумить під вітром, ну зовсім ніби розмовляє...

Мама любила мое волосся:

– Дай розчешу, – казала мама. – Воно довге – тобі незручно.

І вона розчісувала мое довге волосся, потім заплітала в дві коси, “по-дівоцькі” викладала мені на голові. Ми йшли з нею куди-небудь: на пошту, до кооперації чи так куди, – і мама казала:

– Всі дивляться на тебе.

І їй здавалося, що люди дивляться на її доньку, тому що вона гарна, що в ній нова сукня, довгі коси і тому врешті-решт, що вона розумна.

А я йшла собі з мамою по своїй Білозірці і здавалося мені, що вона, моя Білозірка – центр всесвіту...

Чомусь не дуже хотілося іхати мені в ту Одесу. Море? До моря я не була привчена. Я була зовсім дика. Ніяк я не могла зрозуміти, як можна роздягнутися при хлопцях.

– Та це ж на пляжі, – пояснювали мені.

– То ѿ що? Хіба не однаково, де він на мене дивиться: в кімнаті чи на пляжі? Скажімо, стукає до мене хлопець, а я верещу: “Не можна”,

бо я в сорочці. А потім я йду з ним на пляж і там спокійнісінько сиджу біля нього в купальнику. Де логіка?

Цього літа на морі я так і не роздягнулася. Але вражень було багато, і море мені сподобалося. Ми плавали на теплоході, побували в Ізмаїлі, в Білгород-Дністровському, ми співали, ми каталися на катері. Ми були всі разом – і нам було весело. Одне тільки лихо, – що все це було так давно... ще тоді, коли ми були зовсім юними.

Десь перед початком навчального року в школу зайшов Фелікс. Покликали мене. Я давно вже його не бачила і хвилювалася, але була вже значно спокійніша, ніж це було колись.

Я була вражена: Фелікс прийшов... з паличкою. Він зовсім втратив зір. Мені було страшно. Я сама не бачила – і це було нормальним. Але Фелікс... Він же бачив досить добре... Як же так?.. Я взяла його за руку і підвела до вікна. Він ще не звик до своєї біди. Йому було важко. Я ледве не плакала.

– Закінчив одиннадцятий клас із срібною медаллю, – розповідав Фелікс. – Потім дуже серйозно треба було готовуватися до вступних екзаменів в Київський університет. Ти знаєш, як нас намагаються “зрізають”. (Тепер він вчився в Київському університеті на політекономії).

– Майже фінансист, – засміялася я.

– Майже, – усміхнувся Фелікс.

– А з зором що?

– Перевтома. Треба було берегтися, не перенапруживатись. А як же тоді університет? Життя не можна прожити, не напружуючись.

Це була правда. Я не питала, як йому. Знала, що важко.

– Я ніколи до цього не звикну, – якось болісно сказав Фелікс.

– Звикнеш. Мусиш звикнути.

І звикне, тільки значно пізніше, ціною своєї величезної сили волі, свою впертістю, настирливістю, великим працелюбством. Він вільно ходитиме по Львову і Києву, без поводиря поїде в Москву, захистить дисертацію з політичної економії... але це вже буде колись...

А зараз він стояв ще приголомшений тим, що з ним сталося, а я нічим, зовсім нічим не могла йому допомогти. Мені було боляче – я все ще його любила...

LV. Крок... Чи рік до випускного

Одиннадцятий клас починався цікаво. Це вже було щось нове, не подібне до щорічного початку навчального року. Відразу – у вир. Ну, перш за все, Наум Ейнахович добився, що нам при школі дозволили

відкрити курси масажу. Такого ще не було. Це мало дати нам у майбутньому прибуткову професію. Масаж щойно набував популярності. При лікарнях і поліклініках вводили ставки масажистів. Так що у нас були, здається, шанси влаштуватися на прибуткову роботу. Але це так нам тільки здавалося. Масажистів бракувало, про ті ставки ще мало хто знов, а тому, як правило, цю ставку головний лікар віддавав комусь із рідних чи близьких – та й так, і без масажу обходилися. Але ми ще того не знали і вірили у свою велику перспективу. І Наум Ейнахович вірив у неї разом з нами.

Отже – масаж. Декому з дорослих навіть пощастило на ці курси влаштуватися. Ми вчилися. На практику ходили у диспансер лікувальної фізкультури. Ми надіялись в житті бути не зайвими. Ми хотіли бути потрібними людям. І це було головне, найголовніше. Ставки масажистів тоді були мінімальні – очевидно, розрахунок був на те, що кожен масажисту щось докине. Нам це пробували обережно пояснювати наші вчителі. Та ми з тим не могли так легко примиритися. Як? Брати хабарі? Взятки? Ні в якому разі! Наш практичний Семен Маркович пояснював:

– Це не взятки, не хабарі. І, якщо людина хоче якось віддячити масажисту, то не можна її ображати.

Ми, котрі їздили на канікули додому, більше стикалися з життям, то вже дещо знали. А Люся, вихована на книжках і позитивних ідеалах, і уявити собі не могла того бруду, тієї брехні і непорядності, що чекали на нас у житті, котре починалося за стінами нашого інтернату. Та й ми, чесно кажучи, не до кінця усе це собі уявляли.

Масаж мені не дуже подобався. Я ще не знала, чи буду працювати масажисткою. Але, йдучи на практику, ми спілкувалися із зрячим світом, стикалися з тими емоціями, які ми, хотіли того чи ні, викликали у зрячих людей. Нам доводилося відповідати на безліч дурних запитань: хто нас одягає, причісуює? Чи ми часом не сестри? Чи ми родилися сліпими? Як ми імо? Чи правда, що сліпі виходять заміж і женяться? Чи правда, що у сліпих є діти? Як у них можуть бути діти, коли вони сліпі?

Найчастіше ми на такі питання відповідали грубістю. Але іноді, коли людина була особливо інтелігентна, вступали з нею у розмову. Після наших походів у диспансер лікувальної фізкультури Люся часто плакала: вона була дуже вразлива. А ми – нічого, було навіть цікаво.

Траплялись з нами і казуси. У Люсі очі були скляні – протези: голубі, дуже вдало підібрані, вона дивилася, мов і справді ними щось бачила. Та трапилось так, що один протез розбився, і підібрати щось по кольору не змогли. Довелося підібрати протези іншого кольору. Тепер Люся була чорноока, що їй також дуже личило. Значення особливого

ми цьому не надали. Але, коли ми прийшли наступного разу на практику, то наша методистка Люсю не впізнала і доводила нам, що до сих пір на практику ходила Люсина сестра. Ми ніяк не могли зрозуміти, в чому тут справа. Люся даремно запевняла методистку, що немає в неї жодної сестри. Та стояла на своєму. Аж коли вона сказала про колір очей, тоді ми просто розсміялися і поставили методистку у незручне становище.

Ми входили в роль масажистів і вже навіть знали, скільки який масаж має коштувати. Та все ж масажисткою я себе не уявляла.

А ще я собі не могла уявити, що незабаром, зовсім уже швидко, я вийду зі школи, і не буде тут більше моєї парті, моєї класу, моєї ліжка в спальні. І робилося сумно, ставало лячно. І що, власне, я таке в цьому великому світі? Я була впевнена, що піду працювати в цех, що буду робити щітки чи в'язати сітки. Це, звичайно, добре. Робітничий клас – це звучало гордо. Але... От із-за того "але" робилося сумно... Я знала багатьох з підприємства. У кожного по-своєму складалося життя. Але мені хотілося ще чогось. А чого – я не знала. Вчитися? А як же я проживу на мізерну стипендію? Батьки мені допомагати не зможуть. А гуртожиток? Як я зможу жити серед зрячих студентів, під їх пильними поглядами? Ні, це не для мене. Я сердилась сама на себе і запитувала сама себе:

– Ну, то чого ж ти хочеш? То ѹ працюй в цеху, і не мороч собі голову, – умовляла я себе і не могла умовити. Я, звичайно, знала, нас вчили, що праця – це свято, це подвиг. Але вже і тоді я розуміла, що щоденна праця не може бути святою. Любов до своєї праці? Я, звичайно, нічого не мала проти, скажімо, шнурків для взуття, проти того, щоб спеціальним станочком набивати на них металеві наконечники. Але любити цю роботу... Чи, скажімо, коробки для взуття... Це було чудово, що ми мали роботу, бо це був засіб для життя. Особливо добре розумієш це тепер, коли зупиняються підприємства для сліпих, і незрячі люди утримують сім'ї на свої нужденні пенсії. Та це зараз. А тоді...

– Дівчата, давайте організуємо класну скарбничку.

Це Козар.

– Яку скарбничку?

Всі зацікавилися.

– Ну, в кого будуть якісь копійки, той кидає в скарбничку.

– А в кого не буде копійок? – це Люся.

– Звісно, в кого не буде, то той і не кидатиме. Але це не має значення. Скарбничка і так буде наша спільна.

– А що потім ми з нею зробимо?

Це вже Лариса Балтер. Дівчина практична, з вигляду старша від нас. Лариса єврейка, але для нас це не мало значення.

— Як? Ви ще й досі не здогадалися, до чого я веду?

— Та кажи вже!

— Не тягни!

— Що потім будемо робити з цією скарбничкою?

— А випускний?

— Ура! Хай буде скарбничка!

Знайшлися і перші внески. Це був перший крок до нашого випускного. Бо колись же мусив він бути, ото випускний. До нього ще довго, та ми вже знали, як швидко летить час. Так і пролетіли наші шкільні роки — і залишився наш останній, наш одинадцятий клас. Ми зовсім дорослі. Принаймні, так нам тоді здавалося.

Козар розвинув свій музичний слух майже до абсолютноного. В шкільному хорі він був одним з ведучих голосів, а ще — права рука Юрія Гавrilовича. На хорі ми тепер вчили дуже серйозні речі на чотири, а то й на шість голосів: "Щедрик" Леонтовича, "Полонез" Огінського, "Амурські хвилі". Все це було складно і цікаво. Тепер на хор нікого не треба було заганяти — самі йшли і ладні були займатися скільки було потрібно. Звучання було дуже гарне, і ми це відчували. Радів наш вчитель Юрій Гавrilович: ось вона, справжня робота! І щось величне і могутнє єднало нас, школярів, — це була любов до прекрасного. Тепер в хор не брали просто так, а відбирали таких, хто мав слух і вмів співати.

LVI. Господині

Ми вже четвертий рік найстарші в школі. А це не абищо. З нами рахувалися, з нами радилися. Ми, правда, не дуже тим зловживали, але своя вигода в тому була. Наум Ейнахович намагався трохи нас одягнути, іти нам на якісь незначні поступки.

А то якось викликав нас з Марійкою до себе і каже:

— Багато нарікань на нашу їdalнью. Чи не могли б ви, дівчата, як старші учениці, разом з комірницею складати меню на кожен день, виходячи з наявності продуктів, і щоб не надто перевантажувати наших кухарів. Скажімо, якщо на обід вареники, то на вечерю можна вже й кашу зварити. Словом, ви це краще знаєте і тому беріться за цю справу.

Ми з Марійкою все зрозуміли і відчули себе справжніми господинями. Тільки подумати: відтепер від нас буде залежати, що учні будуть

їсти кожного дня. Це ми з Марійкою так собі думали. На практиці це було не зовсім так.

На великий перерві ми зустрічалися з нашою комірницею і складали меню, виходячи з наявності продуктів. Кухарі пробували чинити спротив, бо тепер ми щоразу придумували щось смачніше, ніж каші та макарони. Млинці, вареники, галушки, палюшки, налисники, – щось, та придумували. Меню, переписане по-Брайлю, вивішували коло їdalnі і там завжди юрмилися учні: всім було цікаво знати, що ми там для них придумали. За нами бігали діти, просили, щоб ми замовили ту чи іншу страву. Коли кухарі щось міняли без нашого відома, ми негайно йшли до них вияснювати – і були непохитні.

Таке серйозне і відповідальне завдання довірив Наум Ейнахович нам з Марійкою. І, певно, змушені були визнати всі, що харчування в школі стало різноманітнішим. І заслуга, безперечно, наша в тому була.

LVII. Тріумф

Я ніколи не була гарною, принаймні, мені ніколи ніхто в моїй юності про це не говорив. Стало говорити значно пізніше, коли я дітей своїх народила. Але тоді я вже в ці казки не вірила. Я вже звикла до того, що я негарна, і всі компліменти приймала як данину ввічливості. А в юності я була маленькою, худющою, страшненькою, блідою від нестачі свіжого повітря, сонця і добрих харчів. Звичайно, мені, як і кожній дівчинці, хотілося, щоб захоплювалися моєю вродою, але... захоплювалися нашою Люсєю. І це було справедливо. Вона була дуже гарна. І це помічали всі. Ми, її товаришки, це також знали. Знала це і сама Люся. Їй завжди, особливо після наших виступів, передавали всі компліменти, сказані на її адресу. З часом на характер Люсі це наклало певний відбиток і в майбутньому нічого доброго з того не вийшло.

Краса у Люсі була класична: правильні риси обличчя, відповідність всіх форм, гарна постава, все у неї було в міру, саме так, як це було потрібно. На обличчі – вираз інтелігентності, одухотвореності.

Люся їй справді була розумною, мала здібності до фізики, до математики, але була натурою витонченою, любила гарні пісні, класичну музику, поезію. Вона мала добрий музичний слух і чистий, приємного забарвлення голос. Люся була сирота, з маленьких своїх дошкільних років росла в інтернаті. Десять нібито була навіть її домашня адреса: Чернігівська область, Носівський район, с. Мрина. Вчителі пробували туди писати, шукаючи її рідних, але то була марна справа.

Найцікавіше те, що Люся потрапила у Львів з Ленінградського дитячого притулку. Але тепер всі її любили, бо Люся була такою, якою

вона була. І, хоч в школі було багато сиріт, Люсі приділялося набагато більше уваги, ніж іншим.

Мені Люся також подобалася. Вона була беззаперечним авторитетом для всіх. Ну, а я... А я була собі звичайна, ніяка. Єдиною моєю окрасою були довгі коси, та того добра тоді вистачало. Ще й фігурка була б нічого, але дуже вже я була худа, аж занадто. Та я все це усвідомила, пережила, прийняла як незаперечний факт і змирилася. І не робила собі з того ніяких проблем. Лише один раз, єдиний лише раз я відчула себе по-справжньому гарною.

Готувалися до Нового року. Треба було, за вказівкою Наума Ейнаховича, робити костюмований бал. Цього року у мене була якась депресія і мені нічого не хотілося. Мої однокласники також чомусь бунтувалися, мабуть тому, що треба було виконувати якісь вказівки, а вони того не любили, а вони хотіли якось проявити свою оригінальність.

Валентин Супрунюк заявив:

— А ми будемо в робочих халатах.

— А що, — підтримали його хлопці, — ми будемо робітничим класом.

Наша класна керівничка Іванна Андріївна була в трансі: ну що їй робити? Наум Ейнахович не любив, коли не виконувались його розпорядження. Вона була ще зовсім молода. Ми були її першими випускниками. Як нас умовити? Як переконати? І я, одна з кращих і дисципліно-

Козар М., Супрунюк В., Чернох В., Вихопень С.

ваних учениць, також збунтувалася. Ну що тут робити? Неодмінно треба якось костюмувати клас. А як це зробити, коли ніхто не хоче? Взагалі ми любили розваги, були веселими і комунікабельними. Просто на нас щось найшло. Не хотіли причісуватись загальним гребінцем. Допоміг випадок чи якийсь порух.

Не так давно у школу прийняли хлопця. Вже у восьмому класі поранився. Ще довго будуть знаходити діти “гостинці” від війни. Юрко позувся очей, руки. Та й на другій руці мав покалічені пальці. Якось ми з ним розговорилися. Хлопець був у розpacі. У нього, виявляється, вже і дівчина була. А тепер... Дівчина, звичайно, відійшла. А сам Юрко опинився в нашому інтернаті. В нього була прекрасна мама, що підтримувала його. Але то все було не те. Він мріяв стати моряком. А тепер...

- А ти танцювати вмієш? – перевела я розмову на інше.
- Та... Колись танцював, – зітхнув хлопець.
- Давай спробуємо.
- Ні, я не зможу.
- Чому? Зможеш. Ну, давай!

Хлопець відмовлявся, але мені відмовити було важко. Я була іноді настирлива. Дуже вже мені хотілося розворушити Юрка.

В класах після уроків майже постійно звучала музика. Магнітофони на той час ще були розкішшю. А от програвач у нас був. І платівки також були. Та й баяністів вистачало. Отож, ми могли танцювати просто в класі, і робили це охоче. І сприймалося це нормально. Танцювали тоді вальс, польку, танго, фокстрот. Був і краков'як, а іноді і чарадаш. Я не знаю, як це виглядало збоку, як сліпі діти танцювали, але нам це було байдуже.

Юра ще опирався, але я відчула, що перемагаю. І він таки здався. І ми, спершу повільно, закружляли у вальсі. Добре, дуже добре Юрко танцював. Він і сам не сподівався, що у нього вийде. Вийшло! Ура!

– А ким ти будеш на Новий рік? – запитала я, беручи, як кажуть, бика за роги.

- Та от... Думав ніким, а тепер... Не знаю. А на вечорі ти будеш зі мною танцювати?
- Звичайно, буду.
- Ну, тоді я одягнуся моряком.

У мене тепер була відповідальність: я хотіла, щоб Юркові на цьому вечорі неодмінно було весело. Ні, я не закохалася в нього, і він в мене – також ні. Хлопець рятувався від своєї сліпоти, що несподівано впала на нього і загнала його у безвихід. А я палко хотіла йому допомогти.

*Мінайло М., Бендюк Л., Анікієва Н., Балтер Л., Козар М.,
Чернюх В., Вихопень С. Хлопці принципово не захотіли
одягнутися на Новорічне свято.*

Все це добре. Але ж і мені тепер треба було подумати про свій костюм. А наші хлопці – як заклинило: тільки в робочих халатах. Нам, дівчатам, таке аж ніяк не усміхалося.

І тут я придумала сценарій. До робітників приїжджає делегація. Хлопці – робітники. Ми, дівчата, – делегатки з різних країн. Люся мала костюм індіанки, їй і перуку з косами дістали, і родинку на лобі поставили. Потім Люся мала переодягнутися ще в один костюм – вона мала бути королевою балу. Я вже зараз не пригадую, ким були Лариса, Ніна і Марійка. Знаю лише, що вони також були делегатками з якихось країн. А от мені випало бути китаянкою. Ми довго консультувалися, який має бути у китаянки костюм. Але нічого у нас з того не вийшло. Китайських костюмів у нас не було. Тоді Іванна Андріївна принесла свою чорну сукню, прикрашену намистинками. На мене вона була задовгі! Але в тому не було біди: вечірня сукня могла бути і довгою. З боків довелося зробити по складочці. А оскільки я не любила і, між іншим, досі на люблю великих вирізів, довелося довкола шиї підшити чорний шалик, що на лівому плечі зав'язувався пишним бантом. Попід шаликом низочки білого намиста. Наскільки я зараз розумію, це була елегантна вечірня сукня, що нічим не нагадувала одяг китаянки. Своє пишне волосся я на ніч заплела у багато кісок, щоб воно було ще

пишніше. А потім мені з нього Іванна Андріївна допомогла змайструвати пишну зачіску. Лакові туфлі на каблучку довершували мій убір. Говорила я російською мовою з акцентом і сказала, що прибула з далекого Китаю, так що всім все стало зрозуміло. Всі мусили мені повірити, що я – китаянка. Для більшої ваги я ще й англійську фразу якусь докинула – Анна Романівна мене навчила. А потім хор заспівав “Гімн демократичної молоді світу”, ми підхопили і злилися з залом.

Потім була музика, були танці, і я танцювала з моряком, що звався Юрієм, і ми були щасливі і веселі.

От саме після того вечора мені вперше в житті сказали, що я була гарною. Мені було приємно. Але особливого значення я тому не надала.

LVIII. Я іду в гості

Цього року зимові канікули для мене були особливі: я їхала до Марічки додому. Марійчина мама погодилась і тепер забирала нас обох. Я була в шкільному одязі, а от взути нічого було: шкільні черевичата для села взимку не дуже годилися.

– Нічого, – заспокоїла Марійчина мама. – Ми вдома щось підберемо. У вас з Марусею одинаковий розмір.

І сказала вона це так просто і тепло, що мені навіть не було соромно, що я не маю зимового взуття.

Батьки мені на зиму нічого не купували, оскільки я взимку додому не їздила, а в школі мені мало вистачати того, що давали в школі. Зайвих грошей батьки не мали, то я на них не ображалася.

Їхали ми поїздом. У Підволочиському районі у селі жила Марійчина мама, там був Марійчин дім. Мені було дуже цікаво, як вона живе, яка у неї хата, – все було цікаво. Мама її була спокійна і турботлива. Вона увесь час клопоталася біля нас: щоб не голодні були, щоб не померзли. Я давно не була у селі на Різдвяні свята і мені дуже хотілось поїсти кутю, подихати святковою атмосферою. Невже я почую коляди? В школі про це і говорити не можна було. В ті часи ще навіть не співали коляди на радянський лад: “Ясен світ засвітився” і:

Хай святкує з нами
Вся наша родина,
Вся наша родина –
Радянська країна.

І нарешті Святий вечір. Кутя! Боже май! Це ж скільки років я її не їла! Така самісінька, як у моєї мами.

А потім ми пішли до Марійчиной бабусі з дідусем. Це далеко, здається,

кілометрів з дванадцять буде. Мама довго вагалася, чи вириватися з нами у таку далеку дорогу. Але ми вже дуже просилися, щоб таки йти. Взули мене у Марійчині бурки – і ми пішли. Окрім нас ще ішов син Марійчина вітчима Гриць і Марійчин дядько, що був на рік молодший від своєї племінниці. Правда, пройшли ми не так уже й багато: знайомі хлопці з Іванівки саньми їхали, то й взяли нас. Хто не знає, що таке взимку саньми їхати по найждженій дорозі, коли коні біжать собі, ніби бавлячись, той багато втратив. Та ще й з піснею. Хлопці співучі, голосисті, а найкращий голос у Івана – Марійчина дядька. Та й ми з Марійкою таки дещо знали з тих пісень, що співалися десь тихенько. А тут вони розгорнулися на повний голос: аж дух перехоплювало – і ніхто нічого не боявся. Ото хлопці!

Прощався стрілець зі своєю ріднею.
Від'їжджав він в далеку дорогу.
За свій рідний край,
За стрілецький звичай
Йшов у бій за свою перемогу.

І проймали щемом слова стрільця, з якими він звертався до свого коня:

Іди, коню мій,
Скажи ненъці рідній,
Що я лежу у степу забитий...

Тужила пісня, але тужила з такою силою, що хотілося у щось вірити, прекрасне і величне, у те, що було дорожче навіть за життя.

І згадалася мені Марійчина тітка Ярина, про котру Марійка розповідала мені ще в школі, правда, пошепки, щоб ніхто не чув, а то... Ой–ой! Ми обидві вже знали, що могло бути за такі розмови.

Ярині тоді було шістнадцять років, коли забрали її. Забрали за те, що її хлопець пішов у бандерівці. Коли прийшли рідні до неї на побачення, то вона лише показала сині опухлі пальці: дівчині затискали їх дверима, пхали під нігти голки. В шістнадцять років! А потім був Сибір. Десять років Сибіру.

Тепер вона вдома, має донечку Олю. Мені так хотілося її побачити. Для мене вона була, як жива легенда. Я б побожно поцілувала ті її пальці, що витерпіли такі муки, але я мала вдавати, що нічого не знаю, а то Марійку могли б насварити, що мені розповіла.

Всі нам були раді. Дідуню чимось нагадував мого батька. Може тим, що гарно співав.

– Ану, дівчата, заспівайте мою улюблену.

І Марійка вже знала, якої співати:

Ой, у полі нивка,
росте материнка.
Там дівчина жито жала,
сама чорнобривка.

А ще дідуньо любив стрілецькі пісні, бо і сам колись був стрільцем. А потім прийшли колядники. А для нас з Марійкою після колядок співали ще й “Калину” – це співалося тільки для дівчат. Ми стояли розчервонілі і щасливі: для нас, як для справжніх дівок, співали “Калину”.

Але довго тут гостювати ми не могли: пора було збиратися до школи.

Сталося так, що Марійчина мама пішла додому раніше. Ми з хлопцями мали прийти наступного дня. Мама дуже переживала, лишаючи нас на хлопців, зарання бідкалася, як далеко нам доведеться йти. Але нам і цього разу повезло: саме йшла у якісь потребі вантажівка, то й нас підкинули. Та Іван захотів свою сестру Явдоху – Марійчину маму – трохи “розвертити”, як він сказав:

– Ви, дівчата, за машину нічого не кажіть. Скажемо, що ми йшли пішки – нехай вас трохи пожаліє, той пляшечку поставить.

Ми з Марійкою заперечували: нам не хотілося брехати.

– Та ми їй потім все розкажемо, тільки спершу нехай пляшечку поставить.

Ми все ще не погоджувались, та Іван наполягав на своєму:

– Ви тільки мовчіть, я сам буду розповідати.

Увійшли у хату. Тітка Явдоха кинулася нас роздягати та роззувати:

– Бідні мої! Ото вже натомилися, ото вже намерзлися!

А ми з Марійкою кихкочемо, мало не луснемо.

А Іван так серйозно:

– Ой, Явдошко, та так помучилися, що ледве дійшли. А що померзли, то страх! Давай швидше чимось погрітися, та й дівчатам наливай, щоб не простудилися.

А коли вже пляшка була на столі, то й розповіли все, як було. А потім всі разом сміялися довго і весело.

Ці канікули я згадую іноді ще й тепер, хоч нема вже ні Марійчиної мами, ні Ярини, ні Івана. Пухом вам земля, добрі люди! Хай вам не вадить, що згадала Вас, бо залишився у мене про вас спогад добрий і теплий...

LIX. До фінішу

А життя текло собі. Почалося останнє півріччя нашого навчання в школі. Що чекало нас потім, того не знав, напевно, жоден ворожбит. Не знали того і ми. І навіть наші вчителі не знали. Дехто з них лякав нас:

— От почнете самостійне життя — тоді побачите!

Та ми якось не дуже лякалися, хоча й знали, що нам буде, ой, нелегко. Кожен собі щось мислив, але так, на загал. А конкретно... поживемо — то й побачимо. А поки що треба було вчитися, бо на нас чекали серйозні екзамени на атестат зрілості. А це були не жарти. Ми всі якось згуртувалися, збилися до купки, ніби перед небезпекою, ніби шукаючи один в одного підтримки чи захисту. Але це підсвідомо. Зовні все було, як і раніше. Ми брали участь у святкових концертах, проводили радіопередачі, весь час щось придумували, переживали, хвилювалися.

На цей раз ми придумали таке: на кінець навчального року силами свого класу влаштувати прощальний концерт. А що? Баяніста ми свого мали, співати було кому, а Василь Чернюх так умів читати вірші, що аж мураски по тілу...

Концерт готували потай від усіх. Лише Галина Павлівна мусила знати, бо ми в неї випросили якусь годинку часу для репетицій після того, коли вже всі йшли спати.

Ото здивуються! Всі звикли до загальношкільних концертів, ну, ще могла бути самодіяльність кожної групи. А тут — класом! Ото буде! Ми загорілися всі: щось придумували, фантазували, були і режисерами, і виконавцями. Тільки подумати: ми — перші випускники Львівської десятирічки для сліпих. Це вам неабицьо.

Я вже не пам'ятаю всієї нашої концертної програми, але співали ми добре: і всі разом, і Люся зі мною у дуеті, і наше тріо — Люся, Ніна і я, і я сама... Особливо ж гарно звучала наша спільна “Та туман яром котиться”. Це було навдивовижу, бо так пісні тоді звучали не часто.

А ще я придумала свою пісню “До побачення, рідна школо!”. Її співали всі разом, а ми з Люсею заспівували. Концерт мав бути довгим і цікавим. А головне: всі раптом стали активними, навіть Супрунюк. Але для учнів інших класів це поки що була таємниця.

А тим часом наш шкільний хор посів перше місце на обласній шкільній олімпіаді. Тільки подумати, ми виступали в оперному театрі і співали “Щедрик” Леонтовича і “Полонез” Огінського. І “Щедрик” заспівувала я. Правда, там всього кілька слів, але все-таки... А потім нас записували на Львівському радіо. А потім ми самі себе слухали по радіо, і про нас говорили, які ми здібні і талановиті.

Один дьвівський поет, очевидно, під враженням від нашого виступу присвятив нам вірш і його надрукували в газеті.

Палиця має шлях,
вухо по місту веде.
Темно в очах,
світло в серцях –
двоє з театру іде.

У того поета, напевно, були добрі наміри, але ми їх не оцінили. Невдячніших героїв своєї творчості той поет, мабуть, ніколи не мав. Коли вихователька читала нам той вірш, то кожний його рядок ми зустрічали голосним реготом. Образливо було б тому поету таке почуття, але ми просто не любили говорити про свою сліпоту. Особливо ж не любили ми, коли про неї говорили сторонні.

“Палиця має шлях”... Цей рядок був взагалі неприйнятний, бо ходити з паличикою в школі нас не привчали, і ми того соромилися. Так що добрий намір поета не знайшов у нас позитивного відгуку.

Тепер ми виходили на фінішну пряму – до екзаменів і випускного. І – прощай, школо! Наш Микола Козар, а він був старостою класу, пообіцяв, що на останньому дзвінку скаже лише одне речення: “Спасибі Микиті Сергійовичу Хруштову!”. Ми йому не вірили. А він запевняв, що саме так і скаже. І не тому, що він насправді був такий вдячний Микиті Сергійовичу. Просто з Хруштовим і його ідеями на цей час дуже носилися. І цю фразу треба було сприймати як гумор. Але ж не на останньому дзвінку! Та це я розумію тепер. А тоді нам всім сподобалась ця ідея.

LX. Бунт

І ось вона нарешті прийшла – остання весна в стінах школи для учнів нашого класу. По-особливому пахнув танучий сніг, по-особливому дзюрчали струмки, по-особливому співалося цією весною – ми подорослішали.

- Ay, Таню, виходь, – гукали дівчата.
- Не вийду, – відповідала я, бо щось саме писала.
- Приходь у другий сад, ми будемо там. Тільки приходь.
- Я потім прийду.

І продовжувала писати.

І наші голоси звучали якось по-особливому, по-особливому билося серце в грудях. – Весна! Остання весна перед випуском, а далі... Та далі ніхто нічого не знав.

До мене підійшов Супрунюк.

— А що ти пишеш?

— Та... Так...

— Ти що, може, вже книжку про наш клас почала писати?

— Ні, ще ні. Але я її неодмінно напишу.

І ми чомусь розсміялися обоє теж якось по-особливому, радісно і схвильовано.

Була весна — остання наша весна під шкільними каштанами. І саме тим була вона для нас особлива, не така, як всі інші весни, — сумна і радісна водночас.

Наблизився квітень. А в квітні, як нам говорили, вся наша країна, увесь світ і, звичайно, наша школа, готувалися відзначити 90-річчя з дня народження В.І.Леніна. Готувалися всі групи. Був оголошений конкурс. На конкурсі мали визначити кращих з кращих, хто б був гідний взяти участь в урочистостях. Ми були впевнені, що така честь випаде нашій групі. Так воно і вийшло.

Тепер навіть уроки якось відійшли на другий план, не дивлячись навіть на те, що нас чекали державні екзамени. Ми готувалися до свята. Готувалися ретельно, бо у нас на святі мали бути гости — більшовики, котрі бачили В.І.Леніна. Все це покладало на нас велику відповідальність.

Але тут нахлинули події, котрі порушили і святковий настрій, і саме свято.

У дев'ятому класі сталася НП: Генрієті Юхимівні хотісь наклеїв на спину записку з нецензурними словами. Підозра впала на двох хлопців, котрі насправді ж до того не були причетні. Чому подумали на них? Ніхто того не знав. Так собі, комусь, очевидно із вчителів прийшла така думка. Хлопців не допускали до уроків і збиралися виключити зі школи. Все це вийшло раптом за межі звичайного хуліганства і набрало серйозного характеру. Але наші вчителі не врахували, що ми вже були майже дорослі і не могли допустити такої несправедливості. Так, сталося неприпустиме: скривдили незрячу вчительку. Але чому ж на хлопців мала впасти вина? Поганими учнями їх не можна було назвати, особливо Котелянця. Але він якраз і був найбільш їжаюватий, не хотів присуватись загальним гребінцем. Таких не любили.

Ми з тим змиритися не могли. Ми вирішили протестувати: вся група — 9, 10, 11 класи. Кожного понеділка у залі проходили загальношкільні лінійки. У присутності всіх учнів і декотрих вчителів звітували про життя школи за тиждень. Хвалили відмінників, сварили двійочників, зачитувалися накази по школі.

Наближався саме понеділок. Ми чekали вибуху і готувалися донього. Вирішили всі одностайно (за незначними винятками, типу нашої Лариси): якщо на шкільній лінійці буде зачитано наказ про виключення зі школи тих двох учнів, то увесь дев'ятий клас подає заяву про вихід зі школи. Всі розуміли, що клас ніхто не закриє. А ми, 10 і 11 класи, мали залишатися стояти в залі і не йти на уроки. Це був бунт. Це було нечувано. Очевидно, “сексоти” у нас таки були і вже доповіли начальству про наші наміри. Наказ про виключення хлопців так і не зачитали, але до уроків їх не допускали. Нас обурювало те, що просто так собі звинуватили і покарали хлопців, не маючи ніяких доказів.

Наш бунт тривав і набирає розмаху. Саме мало бути ленінське свято. Наша група після обіду переодягнеться у святковий одяг не пішла. Ходили собі по коридору, гули, як джмелі. На виховательку жаль було дивитися. Звісно, вона переживала, їй було найгірше. Потім “зі штабу” (а штаб був, звичайно ж, у нашому класі) надійшла вказівка всім переодягнутися, але в зал не йти. У зал ми силоміць загнали комсорга, старостів класів, бо знали, що їм влетить. Вони просилися, що хочуть бути зі всіма, сперечалися, але ми їх змусили піти в зал. В залі ще була наша Лариса – “буржуазія”, як ми називали. Вона явно хотіла від нас відмежуватися, їй дуже хотілося, щоб всі знали, що вона не з нами.

Отож, бунт тривав. Тепер вже переживали всі: і Наум Ейнахович, і Марія Василівна, і Семен Маркович. Лише Йосипа Михайловича щось не було видно: або йому нічого не сказали, або його якось це не хвилювало.

Всі переживали, бо ось-ось мали прийти старі більшовики, а свято зривалося. Що ж буде? Але більшовики чомусь так і не прийшли. Може, Наум Ейнахович вчасно попередив, що свято відміняється, – не знаю.

Всіх нас зібрали в класі. Ми собі виспівували все, що мали в запасі про школу і вчителів. Було й таке:

Он жених, а я – невеста,
но мы не печалимся.
Коль не хватит в школе места,
выйдем – обвенчаемся.

І ще багато всякого такого, чого б ми собі ні за що не дозволили в нашій буденній обстановці. Із “штабу” надійшла вказівка: якщо говорити, то всім, а ні – то мовчати. Ми знали, що, коли говоритиме хтось один, з нього негайно зроблять “зачинника”.

З нами довго розмовляли, нас просили, нам пояснювали, що справа ця має політичний характер і що це дуже небезпечно. Зараз я добре

розумію, наскільки це і справді було небезпечно, але тоді ми зовсім не надавали цій справі політичного забарвлення. Ми захищали своїх товаришів, бо з ними обійшлися несправедливо, – от і все.

– Хто з вас хоче щось сказати?

Всі мовчали.

– Чому ви зірвали свято?

І раптом, ніби за знаком диригента, всі починали вигукувати:

– А чому хлопців не допускають до уроків?

– Чому їх звинувачують?

– Де докази?

– Хто бачив?

– Та припиніть цей шарварок! Хай говорить хтось один.

Та “хтось один” говорити не хотів – і група замовкала.

Нас нарешті відпустили. Начальство наше пішло, очевидно, ради-
тись, розуміючи, що все з нами не так просто. Розголосу робити, мабуть,
не хотіли. Це не було в їхніх інтересах. Очевидно, Генрієта Юхимівна
дісталася завдання сама з класом розібратися і якось вийти з тієї ситу-
ації. О, ця вчителька вміла виходити із ситуації: була і дипломатом, і
психологом. Вона зібрала дев'ятий клас на пиріг з чаєм. І в такій
дружній обстановці учні самі їй все розповіли, і учениця, що була при-
четна, розплакалася і розкаялася.

Все владналося. Хлопців допустили до уроків. Потім їх таки вик-
лючили, але дали закінчити дев'ятий клас. На прощання Котелянець
сказав: “Сміється той, хто сміється останній”.

І не просто собі сказав. Обидва “виключені” здобули вищу освіту
– отже, довели всім і самі собі, що не такі вони вже й погані, бо вчитися
у вечірній школі разом зі зрячими – нелегко, а потім вступати до вузу
– ще важче.

Мені здається, що після нашого бунту до нас почали ставитись
навіть краще, бо всі зрозуміли, що ми дружні і можемо за себе постоя-
ти. Всі знали, що наша група надійна і що на нас можна покластися, бо
ми вміли не лише бунтувати, а й робити добрі і цікаві справи.

Тепер стояло питання про наш випускний вечір: перші випускники
десятирічки – це вам не іграшки! От лише... лише треба було скласти
спісок, кого б ми хотіли запросити. Ми вирішили, що запрошеними
мають бути всі ті, хто виходить зі школи разом з нами. Так було колись,
коли у нас була восьмирічка. Випускний був для всіх. А тепер адміні-
страція була проти такої постановки.

– Ми їх зі школи виключаємо, а ви хочете на випускний запросити?
Ні, так не буде.

— Але ж це наші товариши. І раніше завжди так було.

— Так не буде, — Наум Ейнахович стояв на своєму.

Його підтримувала Марія Василівна і Семен Маркович.

А ще ми включили в список всіх тих вчителів (улюблених звичайно), що працювали з нами протягом всіх років. Тут знову адміністрація запротестувала. Ми ж не врахували, бо і не знали того, що робилося в кулуарах, які в кого з ким склалися стосунки.

— Ті вчителі не можуть бути запрошенні, бо вони з вами зараз не працюють.

— Але ж вони з нами працювали.

— Це було колись.

— Але ми їх поважаємо.

— Це ваша справа.

Закінчилось все тим, що ми відмовилися від випускного.

— Тоді не треба нам такого випускного. Нам на такому вечорі буде просто нецікаво.

Спершу ніхто не вірив, що ми це серйозно. Перші випускники! Все мало бути з розмахом. І — на тобі, маєш!

Потім була окрема розмова з Йосипом Михайловичем. Але він на цей час вже зовсім втратив свою роль. Біля керма стояли Наум Ейнахович і Марія Василівна, а допомагав їм Семен Маркович. І все-таки нам не вірили, що ми відмовимося від випускного — очевидно, недостатньо нас знали.

І ось — останній дзвінок. Це завжди урочисто. На подвір'ї вишикувалась вся школа. Малеча нам вручала папки з побажаннями, членам радіокомітету побажання вручалися окремо, написані на листочках.

“Ми, члени радіокомітету, шлемо Вам, випускники, свій палкий, сердечний привіт! Вже продзвонив для Вас останній дзвінок і ви вступили в хвилючу полосу здачі державних екзаменів. Бажаємо Вам з честью витримати їх і ясною широкою дорогою іти в трудове майбутнє. І де б не були ви, хай успіх і радощі чекають вас всюди!

Особливо звертаємось ми до випускників Кноль, Міняйло, Балтер, Бендюк, Козара, які невтомно працювали в радіокомітеті і були організаторами цікавих передач.

Тепер, коли ви виходите в самостійне життя, ми від щирого серця хочемо побажати Вам всього найкращого, і щоб ви ніколи не забували рідну школу, де ви провели свої найкращі роки — дитинство. Щасливої дороги, товариші!”.

Ми вручили букети вчителям. Дехто з них сплакнув. А ми вели себе вкрай несерйозно — аж диво бере: ми ж таки любили свою школу

і своїх вчителів. І Козар таки сказав свою фразу: “Спасибі Микиті Сергійовичу Хрущову”, – це було єдине речення, яке він сказав. І ніхто з нас нічого не додав. Ми реготали, що вже аж ніяк не пасувало до такої події. А Семен Маркович сказав:

– Микола Козар сказав лише одну фразу, але в ній відбилося все. Зрозуміло: хлопець хвилювався. Але головне він сказав.

Ох, краще б Семен Маркович промовчав, бо від тих слів нам стало ще смішніше. Уявляю, якими нерозумними ми виглядали, але, що було, те було. Лише потім в спальні кожна з дівчат призналася, що десь там ворушилися сльози, але...

Ще на нас чекали екзамени. Це теж немало. Знали, що поздаємо, але однак хвилювалися. Але й про екзамени сьогодні не йшлося, це потім. А сьогодні ми ще мали продемонструвати всім свій сюрприз – наш концерт. Ми вирішили показати його в день останнього дзвінка. Бо ж хто нас потім буде слухати, коли учні роз’їдуться? Ми хвилювалися. Для виступу роздобували, де хто міг, українські костюми, коралі, віночки. Все нам вдалося. Якщо й було щось не так, то розчулені слухачі нам велико-душно прощали, бо ж ми так хвилювалися, і вони – теж.

А коли Василь Чернюх заспівав “Тиха вода, тиха вода бережечки зносить”, а ми класом підтримали нашого соліста, зал вибухнув овациями. Таку пісню не часто можна було тоді почути. Співала і я сама. Про школу, звичайно.

Крім учнів, наш концерт слухали ще й батьки, що приїхали за своїми дітьми. Була тут і мама моого д’Артаньяна. Галина Павлівна таки встигла шепнути їй про нашу з ним дружбу. І, звісно, мене показала. Та, як не дивно, мама це сприйняла нормально, дуже доброзичливо. А чому дивно? Бо кожна мама, навіть та, у котрой був зовсім сліпий син, неодмінно хотіла мати зрячу невістку. А ця ніби нічого не мала проти мене.

Після концерту вона сказала:

– Ну, ця Таня співає прямо як артистка.

До артистки мені було далеко, але така оцінка матері моого товариша мені імпонувала. А ще мама сказала:

– От і добре. Закінчать школу, поберуться – та ѹ будуть жити, як ті голуб’ята.

Хоч заміж за д’Артаньяна я не збиралася, але була вдячна його мамі за її доброзичливість до сліпій дівчинки.

Ми прощалися з учнями. Малеча за нами плакала щиро і гірко. Ми запевняли, що будемо часто приходити, і самі в це вірили.

Я вже не пригадую, як виник конфлікт між Ларисою і нашим Василем Чернюхом. Я вже не пам’ятаю суті конфлікту, але він виник. Потім

він переріс у конфлікт між Ларисою і класом – і це вже було дуже серйозно. Кепсько, бо це вже був останній подих шкільним повітрям. Потім ніби все згладилося, але конфлікт був десь у глибині душі Лариси, існував як підводний риф. Об нього мав розбитися корабель нашого випускного вечора. Пам'ятаєте про нашу скарбничку? От ми і спланували собі, що зробимо випускний самі, без вчителів. В умовах інтернату це було, звичайно, складно. Але вже буде, як буде, – вирішили ми. І добре вирішили. Була скарбничка, були сякі-такі гроші з майстерень, що нам їх нарешті виплатили. Але в Лариси було на думці за щось, вже не знаю, за що, помститися класові.

І ось здані екзамени. Адміністрація впевнилася, що від випускного ми відмовилися категорично. З цим ніяк не хотілося миритися, але що поробиш. Тоді вирішили (вирішували вже без нас) зробити урочисту вечерю. Запросили батьків, був дехто з учителів. Вечеря була святкова, була навіть фруктова вода. Батьки вже почали поміж собою говорити, що треба було б їм якось організуватися, щоб таки зробити дітям хоч скромний випускний.

Але “діти” – то були не діти, а справжні їжаки. Святкову вечерю ми сприйняли, як нав’язаний нам випускний, такий, як собі намітила адміністрація. А нас хтось питав? А ми хотіли?

Повечеряли. Ми почали вставати із-за стола.

– Давайте пісню, давайте поспіваемо!

Це вже хтось з учителів. Ми, ніби непорозуміли:

– А з якої речі співати? Це ж не випускний.

– Повечеряли, подякували за смачну вечерю – і до побачення!

Тут Козару принесли якийсь баян. Він розтягнув його, натиснувши на якусь кнопку:

– Бачите, звук западає. Хіба можна на такому грати?

А потім ми все-таки заспівали “Час додому час” і дружно пішли з-за столу, зігнорувавши таким чином добрі наміри нашої адміністрації. Чи зле ми зробили? Може й зле. Але ми були якісь некеровані. Нами можна було керувати, радячись з нами, враховуючи нашу думку. Якщо вміло з нами повестися, то можна було багато чого досягнути. Думаю, школа на нас не ображаеться, ми були добрими учнями.

LXI. Фініш

Якось після одного з екзаменів Лариса підійшла до хлопців:

– Гроші із скарбнички поділено на всіх порівну. Ось вам ваша частина.

– А як же випускний? Ми ж домовлялися, що самі собі зробимо.

- Дівчата не хочуть.
- Як не хочуть? Чому?
- З вами не хочуть. Самі будуть собі робити випускний.
- Та що ж це за такий випускний?
- Ну, не знаю, так вирішили.
- Та ж ми роз'їдемося – і, може, назавжди!
- Не знаю. Але це остаточно.

Хлопці посмутнішали: от тобі і маєш! Все було наче добре. Дружно жили, і екзамени допомагали здавати один одному...

А потім Лариса віддала нам нашу частку грошей. І відбулася аналогічна розмова.

- А що трапилося? – здивувалися ми.
- Нічого. Хлопці хочуть самі собі випускний робити.
- Та що ж це за випускний?
- Це буде звичайна п'янка.
- Вони що, показалися? Ми ж роз'їдемося.
- Ні, дівчата, треба з ними поговорити.
- Я вже говорила, – заперечила Лариса. Тепер посмутніли і ми.

Настав обумовлений день. Ми склалися, купили, що могли. Та що там ми могли на свої мізерні гроші. Купили редиски, цибулі, помідорів, огірків, сиру, консерву і якогось вина. Настрою не було ні в кого. Лариса сказала, що з нами не буде і зайнялася пранням.

Хлопці також готувалися. Брали на кухні сякий-такий посуд: окрім ми, окрім вони. Ще й кухарку здивували:

- Ви чого це нарізно?

Ми зниували плечима, бо ѹ самі не розуміли, чого воно так.

Настав вечір. Ми чекали, поки піде вихователька. З нічною нянею Ганною Федорівною ми вже домовились: тут все гаразд. От біда тільки – настрою ні в кого не було. В мене розболілася голова. Я прилягла. Дівчата ще вешталися в коридорі, на сходах. До Марійки підійшов Козар.

– Ех ви, – сказав він докірливо. – Стільки років разом провчилися... і не захотіли з нами останній вечір провести.

- Ми не захотіли? – обурилася Марійка. – Це ви не захотіли!

– Ви ж гроші із скарбнички поділили і сказали, що хочете самі.

- Ми поділили? А Лариса... Чекай, Миколо, тут щось не так.

І почали розбиратися, що і як було, доки не розмотали цей клубок. До мене прибігла Марійка і покликала в коридор.

– Я нікуди не хочу йти, у мене голова болить, – відбрикувалася я.

– Ходи сюди, – наполягала Марійка, – і голова боліти перестане.

Я вийшла, і Марійка з Миколою розповіли мені всю Ларисину затію.

— Ах ти ж, Лялька! Ну й придумала!

— От і добре, що все вияснили, — сказав Микола. — Тепер гайда до нас. У нас всі пороз'їджалися, на всю велику спальню тільки наші ліжка стоять. Ми ще з підприємства декого з наших запросили.

Я аж тихенько пискнула:

— Ура!

Але Марійка, більш розважлива, зупинила нас.

— Чекайте... Ти, Колю, з хлопцями поговори. А, може, вони не хотять?

— Та що тут говорити? Всі — за!

— Ні, справді, — підтримала я Марійку, — біжи до хлопців, а ми тебе тут почекаємо.

— Ай, мені навіть вас лишати не хочеться, а то ще передумаете.

— Та ні, не передумаемо, іди вже.

Микола повернувся швидко:

— Ну, я ж казав! Беріть всіх і — до нас.

— Чи скажемо всім тихенько, щоб Лялька не чула?

— А що нам тепер Лялька!

Ми з Марійкою увійшли у спальню:

— А ну, дівчата, беріть наші баняки і — гайда до хлопців! У нас сьогодні випускний!

Я не знаю, як себе почувала Лариса. Вона не сказала нічого.

У хлоп'ячій спальні було просторі. Кімната велика, так що кілька ліжок, що ще залишилися, були майже непомітні. А посередині стояв імпровізований стіл — тумбочки зсунуті докуши. Тут стало відразу гамірно. Сторож був попереджений, щоб пропустив хлопців з підприємства. Нарешті прийшли і вони, і забава почалась. Все було просто і скромно. Зате щиро. Дивувалися з Лариси. Та не про неї зараз йшлося. Йшлося про нас, що вчилися собі, вчилися — та й маємо роз'їхатися. Були веселощі, але їй був якийсь смуток. От якби так і працювали — всі разом. Тож ні.

Микола планував у Луцьке музичне училище пробувати. Стибка (тобто Степан Вихопень) йшов масажистом у Перемишляни, здається, в лікарню. Зубрій (тобто Василь Чернюх) залишився у Львові — йшов працювати на підприємство. А жаль, дуже розумний був хлопець, міг би і вчитися. А німецьку як він знов! Ну, що тобі німець! Його, навіть, в члени КПРС агітували, хоч і в школі ще був. І в партію не захотів, і вчитися не йтиме — буде працювати на підприємстві. Супрунюк та-кож. Люся збиралася працювати масажисткою. За неї ми не переживали, знали, що їй допоможуть Наум Ейнахович і Семен Маркович. Ніна Анікеєва мала їхати додому, там планувала йти по масажу. А ми з

Марійко ще не знали нічого. Марійка мала направлення в Червоноград масажисткою. А коли ні, то теж планувала влаштуватися у Львові на підприємстві. Я у Львів не хотіла. По масажу у мене було направлення в Жидачів, а якщо ні, то на підприємство у Чернівці. Там теж було багато наших.

Розмовляли, співали, навіть трохи потанцювали. Великого галасу не здіймали: ми все-таки були на нелегальному становищі.

Навідалася Ганна Федорівна: чи все в порядку. Лариса вже їй спокою не давала, щоб вона нас розганяла. Але у нас все було пристойно, і Ганна Федорівна пішла собі.

А ми бавились далі. В саду прокинулось птаство.

— Ходімо в сад, — схвильовано запропонував Козар. Його дехто підтримав. Але дівчата зупинили всіх, хоч нам, звісно, теж хотілося туди, у вранішню прохолоду, у роси, до пташок. Але ми не могли підставляти Ганну Федорівну. Треба було все прибрати і розходитись. Був уже ранок. Ми прощалися. Надовго прощалися. А де з ким — назавжди.

Потім декотрим вчителям ми розповіли про наш підпільний випускний. Всі схвалили, бо знали, що на тому і закінчилось наше дитинство. Зовсім закінчилося. Що чекало нас? Того не знов ніхто.

До побачення, рідна школо!

Не забудем тебе ніколи.

Нам видали наше придане: дві пари білизни, два плаття, черевики, пальто, байкову ковдру і два комплекти постільної білизни. Інтернат таким чином забезпечував своїх випускників всім необхідним на перших порах. Ще було потрібно так багато всього, але це вже потім, коли почнемо заробляти. Мені і в голову не приходило надіятися на допомогу батьків. Я знала, що мушу ще їм допомагати (принаймні такі у мене були наміри).

LXII. У той широкий світ

Шкільні каштани помахали нам віттям, і ми, переступивши через шкільний поріг, пішли в той широкий світ, що починається тут-таки, за шкільною брамою. Для початку ми з батьком поїхали в Жидачів. Я гонорово їхала влаштовуватися масажисткою. Десь уявляла собі, як радо мене зустрінуть, бо ж багато було розмов про те, який корисний масаж і як бракує масажистів. А тут і я — молодий спеціаліст. Я вже й думати боялася, де я буду жити, як буду добиратися на роботу, — я, котра ні до чого ще в житті не привчена. Але зате я мала направлення з Облздороввідділу на роботу масажистки! Ну ѿ що? А нічого. Головний лікар сказав, що ставки в них такої ще нема, все це справа майбутніх.

нього, а поки що... я спробувала щось доводити. Головний лікар не довго зі мною і розмовляв.

— Можете йти скаржитись, якщо хочете.

І ми попрощалися. Я була на той час дуже наївна, але вже й тоді розуміла, що, коли навіть мені і вдалося б силоміць влаштуватися, то довго я там не пропрацювала б. Звісно, коли йдеш наперекір головному лікарю, то... обурення переповнювало мене. Але що я могла? А ще менше міг мій батько — простий сільський чоловік. Я до Наума Ейнаховича. Він — дзвонити і в Облздороввідділ. Та було літо, почався сезон відпусток. Начальство відпочивало. І нікого не хвилювала моя мізерна доля, доля сліпої дівчини, що не хотіла чомусь бути просто інвалідом, а ще до чогось прагнула у цьому житті, бо так навчила її школа, бо виросла ця дівчина під каштанами, що й самі тягнулися до сонця.

Єдине, що мені вдалося, то це взяти відношення з Облздороввідділу у Тернопільський Облздороввідділ, де йшлося про те, щоб допомогти мені трудовлаштуватися масажисткою. Але це було так мало, що навіть я це розуміла. Вирішила їхати додому, візвезти речі (не тягатися з валізами), а вже потім їхати в Тернопільський Облздороввідділ.

Так і зробили. Але тупості людській немає меж. Нас довго витримували перед дверима кабінетів, відсилаючи з одного кабінету в інший. То ми когось чекали, то щось там вирішували, і нарешті — як бомба:

— Ми можемо її взяти в будинок інвалідів на повне утримання, але ви (це вже до батька) візьміть з колгоспу справку, що не можете за її утримання платити.

Я ошаліла. Батько також. Ми нічого не розуміли. А головне — у мене відняло мову: я вже не мала ні сил, ні слів, щоб щось пояснювати. Пояснював батько. Я мовчки ковтала сльози. Ось воно, життя. Ось він, той широкий світ. І все-таки... І все-таки мені нарешті дали направлення в Гусятин, в туберкульозну лікарню. Змучені до краю, голодні, ми з батьком поїхали додому. Добралися до Лановець десь о дев'ятій вечора. До Білозірки приблизно п'ятнадцять-сімнадцять кілометрів. На машину чи фіру вже, звісно, розраховувати не було чого: хто мав їхати додому, той вже поїхав собі.

— Підемо пішки? — це батько.

— То й підемо.

Ніч спадала тепла і тиха — ні вітерця...

— А ти дійдеш? — завагався батько.

— Та чому ж ні? Хіба я маленька?

— А якою дорогою підемо: шосейною чи польовою?

— А хіба не однаково?

— Е, ні! По камінню іти важче. Ноги швидше втомлюються. А

польова – вона м'яка, на ноги легше.

– А я й не знала.

– О, я це знаю, бо в житті вже стільки пройшов тих доріг...

Батько зітхнув, і ми пішли.

Захоплено дзвеніли цикади. Боже мій! Справжній тобі оркестр. Десь в житах обізвалася сонна перепілка. Тихо – аж у вухах дзвенить. Йдемо, розмовляємо. Йти легко. Поклажі не несемо ніякої. Розмовляємо про всяку всячину. Не спішимо. Час у нас є – до ранку далеко. Не відпочиваємо. Йдемо собі.

Аж раптом попереду шум якийсь. І що воно таке? Чи млин якийсь, чи що... питала у батька.

– Це тополя, – каже батько. – Це місце називається “Біля трьох тополь”. Правда, тополя тут тепер лише одна.

Ми підійшли до тополі. Удвох з батьком спробували її обійняти. Не змогли.

– Старе дерево, – промовив батько. – Кажуть, тут колись велиki ліси були.

А тополя шуміла, лопотіла, немов жива. Це було дивно, бо вітру зовсім не було.

– Тату, а як же ж вона шумить, коли вітру нема?

– Вона дуже висока. А там, угорі, видно, є вітер. Хлопці пасли корови, то дехто із сміливих залазив наверх, то кажуть, що видно Пощайв.

– Боже мій, це ж скільки її років, цій тополі?

– Не знаю. При мені вона вже була здоровенна.

– То, може, вона ще і при татарах була?

– Може. Хто зна...

Була ніч, була тополя, що розмовляла без вітру, були ми з батьком. Була якась таїна, народжувалась легенда...

Від трьох тополь вже починалися білозорецькі поля. Коли ми підходили до села, село вже облягалося спати. Мало де вже й світилося. Гамірно було лише в клубі. У нас також не світилося. Мама вже лягла. Ми постукали. Мама не спала і швиденько відчинила.

– Боже мій! Певно, пішки йшли!

– Пішки, – сказав задоволено батько, бо ми з ним ніби і не втомилися, а наче очистилися від скверни і відновилися. А мама – звісно, мама.

– З самих Лановець? Бідна дитина!

– Ну чого я бідна, мамо? Гарно ж як!

– Ти, стара, краще їсти давай, бо ми з Танькою такі голодні, що й вовка з'їмо.

Мама кинулася до кухні.

Далі поїхали в Гусятин. Знайшли туберкульозну лікарню. Нова, щойно збудована, вся в зелені, гарно так. Батько задоволений:

— Отут ти будеш працювати. Тут тобі добре буде. Бачу, люди привітні такі.

Повибігали медичні сестрички — всі молоденькі, усміхаються, розпитують. Звісно, робочий день у головного лікаря вже закінчився, і він буде тільки завтра. Але тут вийшла, видзвонюючи ключами, сестра-господиня. Вона знала трохи більше від інших, помовчала трохи, а потім сказала:

— Звісно, ви маєте самі вирішити, як вам бути. Дійсно, нам подзвонили з Тернополя, що до нас направляється молодий спеціаліст. Треба було вам відразу приїхати чи як...

— Та я ж не затрималася, лише додому з'їздила...

— Ну, от... А тим часом головний лікар влаштував свою дружину... Ну, звичайно, він не мав права, ви можете скаржитися, і, я впевнена, ви доб'єтесь свого... Але як вам працювати буде?..

І ми пішли на поїзд. Їхати ще в Чернівці шукати щастя я вже не мала сили. А тут з листів дізналася, що майже всі мої дівчата вже влаштувалися у Львові. Люся жила в гуртожитку і працювала масажисткою в медичному інституті. Супрунюк, Чернюх, Марійка, а також Оля Николін і Катя Кленовська, що вийшли зі школи, не чекаючи, поки здобудуть середню освіту, — всі вже працювали в цехах на підприємстві. Мені набридли мої мітарства. Було гірко, але я змушенна була визнати (принаймні, тоді я прийшла до такого висновку): якщо ти сліпий, то твоє місце на підприємствах УТОСу, — от і все. І не пручайся, не пробуй вирватися, бо ти прив'язаний. Мене хвилювало лише одне: чи приймуть мене у Львові. Адже путівка в мене була в Чернівці... Але я вирішила їхати у Львів, до своїх, може воно й краще: буде легше входити у той широкий світ, що якось дивно звужувався до рамок УТОСу. Але і так добре — не жебракувати ж.

Мама збирала мене у той широкий світ і бідкалася:

— Ну як ти там будеш, моя дитино?

— Та буду вже якось, мамо...

— А ти, стара, думала, що вона завжди буде біля твоєї спідниці сидіти. Йі ще заміж треба вийти.

— Який там заміж! — сердилася я.

— Ого, ще й як вийдеш, — не заспокоювався батько. — Вона з розумом, так що не журися за неї, стара. Ще приїде до нас така пані, що й не впізнаєш... Тільки роду свого не забувай, дочки.

Отак гомонячи, збирали речі. Та скільки там тих речей, — найнеобхідніше.

- Візьми мою теплу хустку, – може пригодиться.
- Ти б ще їй п’єца з собою дала!
- Та ж вона серед чужих людей житиме.
- Та які ж то чужі люди? – обурився батько. – Її товаришки, що з ними в школі вчилася. Ти не жалій, дитино, за тим масажем. Може воно їй крапче.
- Та я й не жалію...
- А в самої забриніли сльози. Не те, щоб я дуже вже хотіла бути масажисткою, а так, образливо було...

Приїхали у Львів. Ледве відшукали той гуртожиток, де жили мої дівчата. А на ранок вони пішли зі мною до заступника директора просити, щоб мене прийняли на роботу.

- А в хор ходити будеш? – поцікавився він.
- Буду, – радісно відгукнулася я.
- Буде, буде, – запевнили дівчата.
- Ну, хай працює.

Формальності тривали недовго. І я поповнила ряди робітничого класу – стала робітницею щіткового цеху Львівського учбово–виробничого підприємства УТОС – стала членом великої родини щіткарів.

А з далини все махали і махали мені прощально своїм гіллям шкільні каштани. Я не бачила їх – я відчувала цей помах. Вони прощалися зі мною, вони проводжали мене у той широкий білий світ, вони бажали мені добра.

Епілог

Ось і закінчила я свою розповідь – свій теплий спогад: веселий і сумний, як життя.

Жаль, не прочитає вже тієї книжки Валентин Супрунюк. І Люся Бендюк не прочитає, і Ніна Анікеєва, і Валентин Савельєв, і Юліан Вовк, і Льоня Сотник, і Фелікс, – їх вже нема. Не прочитають її і багато хто з моїх дорогих учителів. Життя... Воно щедро роздає роки, людина бере їх, тішиться і не знає, що все коротшає її дорога...

Розумію, що ця книжка недосконала: щось забулося, десь порушена хронологія подій. Не судіть суверо. Не судіть і ті, про кого сказано, може, кривдне слово: писала, як думала, думала тоді, в ті далекі роки.

Книжку “Під каштанами” закінчено. Переписала її своєю рукою моя колишня вчителька Клавдія Іванівна Разно. Я надиктовувала їй з свого крапкового шрифту, а вона писала. Ми з нею отак співпрацювали

десь півтора року. Її рукою була переписана “Стежка від воріт”, “Солоспів”, “Зачерпніть води в долоні”, ще багато віршів, оповідань і казок. “Під каштанами” була остання робота.

Коли знайомі зустрічали Клавдію Іванівну, уже в літах, з паличию, що з самого ранку кудись ішла, то здивовано питали:

– Ви що, десь працюєте?

– Так, – гордо відповідала Клавдія Іванівна, – працюю.

– А де? Ким? – не переставали дивуватися цікаві знайомі.

– Секретарем у Спілці письменників, – жартувала Клавдія Іванівна і голосно сміялася.

Вона була дуже пунктуальна. Завжди приходила вчасно або й раніше. Не пригадую випадку, коли б вона спізнилася. На жаль, підступна хвороба підстерегла її. Моя вчителька зовсім схудла, змаліла ростом, втратила свою суровість, але втрачала й сили. Та, як могла, трималася за життя, а часточкою її життя було переписування моїх творів. Це важило для неї дуже багато. Її було зовсім зле. Лікарі відверто сказали, що вже не треба вживати ніяких ліків, бо це нічого не дасть. А Клавдія Іванівна не хотіла коритися, хоч і знала, що її лишилося недовго. Очевидно, тим вона трошки продовжила собі життя.

– Ой, не встигну я переписати “Під каштанами”, – журилася моя вчителька, – не встигну. А так би хотілося вже переписати...

Коли хвороба вже зовсім здолала її, і вона не могла більше приходити до мене, Клавдія Іванівна переказала, щоб я прийшла до неї: вдома вона зможе ще писати. І я прийшла. Вона конче хотіла дописати цю книжку – і дописала. Показала своїй приятельці Оксані:

– Дивися, все це я переписала своїми руками.

Дякую Вам, Клавдія Іванівно, за Вашу працю.

Поховали її в селі Добростани, звідки був родом її чоловік Іван Іванович. Таке життя... Я присвятила Клавдії Іванівні свій вірш. І більше не можу я нічого. Хай пам'яткою про Клавдію Іванівну Разно буде ця книжка, переписана її рукою від першої до останньої сторінки. І цей вірш.

Ще вишиття палає кольорами,
Її ж нема – вона пішла з життя...
І в пам'яті її життєві гами
поблякнуть з часом, кануть в небуття.
Бо вічного нічого не буває, –
ні пам'яті, ні сліду, ні життя...
Горить-горить, узорами палає
Її живе майстерне вишиття.
Зринає дзвін у небо синьооке.

Сльоза скотилась й впала в її слід...
Ходила тут, красива і висока,
і лащилася земля до її літ.
Вона лежить, несхібна і сувора...
Закриті очі, стулені уста...
Здавалося, було це тільки вчора,
а вже пройшли черідкою літа...
І плачуть сивокосі учениці,
бо з нею їхня молодість мина...
Нехай Вам, наша вчителько, насниться
безжурна наша випускна весна.

Книжка написана. Поставлено останню крапку. І от саме тоді не-сподівано до рук мені потрапили такі дорогі матеріали: річний звіт за 1948–1949 навчальний рік директора школи Самченка Павла Антоно-вича. І фотографії з тих років. Все це зберегли онуки. Цікаво. Дуже цікаво. Гортую – і подумки переношуюся в ті нелегкі повоєнні роки. Я тоді ще тут не вчилася.

Це вже не історія моого життя, не розповідь про наш клас. Це сторінки з історії моєї школи. Але мушу, мушу сказати кілька шанобли-

Двох учнів Абраменка Петра і Кулінську Таїсу товариші та вихователі виряджають на роботу.

вих слів про лебедину сім'ю Самченків, що присвятили себе сліпим дітям. Пригадує Тася Кулінська – тодішня учениця.

Павла Антоновича і Наталію Прокопівну Самченків вона знала ще з часів війни. Тоді в окупованому Києві була школа для сліпих дітей, і туди позвозили звідусіль тих знедолених, особливо дітей сиріт, котрим нікуди було діватися. Тася також була сирота. Як їм жилося? Важко жилося. Всім тоді було кепсько, а їм... що й казати. Самченки були з ними. Як одна сім'я. Наталія Прокопівна вичісувала дітям голови, жаліла і пестила їх, доглядала разом із своїми.

1943–й рік. Київ. У школі святкують Різдво. Дівчатка у віночках і в українських строях, хлопці у вишитих сорочках. Довжелезний стіл, за котрим сидять учні та вчителі – Свята вечеря. Йшла війна. А Павло Антонович Самченко влаштував для сліпих дітей маленьке свято, щоб знали вони українські традиції, бо дехто з них не мав ні дому, ні батьків. Після війни частину учнів з Києва перевели у Львів, а Павла Антоновича послали піднімати Львівську школу для сліпих. Фотографії, фотографії... Зафіксовані моменти з шкільного життя.

Вони жили прекрасно і були величні у своїй старості – Наталія Прокопівна і Павло Антонович Самченки. Пам'ятаю, будучи студент-

Географічна гірка. Урок конкретизації. Поняття гори.

кою, я приходила до своєї колишньої вчительки, аби вона читала мені потрібний матеріал. Наталія Прокопівна була спокійна і владна. Я не перевставала почувати себе її ученицею.

А потім помер Павло Антонович. Вмирав велично і красиво, як жив. Обперся на ліву руку, перехрестився і сказав:

— Спасибі тобі, Наталю, за все.

Я іноді дзвонила до Наталії Прокопівни. Вона була вже зовсім немічна. Шурхотіла сухим листочком, що ледве її можна було зрозуміти. Якось вона сказала:

— Знаєш, мене сьогодні завезли на могилку Павла Антоновича. Осінь всю його могилу засипала листям. Воно таке різnobарвне. Так гарно. Я дуже задоволена. Павло Антонович так любив осінь. Пухом Вам земля, дорогі сподвижники. Ви робили в житті добро — і хай це Вам зарахується.

Мій брайлівський рукопис цієї книжки переходитив з рук в руки, і багато хто з моїх товаришів встиг вже прочитати його. Дехто вже встиг навіть висловити своє обурення — це ті, про кого я сказала щось негативне або, скажімо, не дуже позитивне. Совість мене не мучить: я нічого не вигадала, анічогісінько. Хіба, може, чогось ще й не написала.

Дивно мені й самій, що слово таки ще не втратило своєї сили і ваги. Пригадую, передзвонила мені якось Марія Іванівна — дружина покійного Юрія Гавrilовича, нашого вчителя співів.

— Таню, — сказала вона, — я чула, що ти пишеш книжку про школу.
— Так, пишу, Маріє Іванівно.
— То не забудь написати там про Юрія Гавrilовича. Я тебе прошу, не забудь. Хоч півсторіоночки напиши.
— Написала вже, Маріє Іванівно. Аякже!
— А я думаю, нагадаю тобі: може, ти забула...

Наталія Прокопівна Самченко з ученицею.

– Ніколи не забуду, Маріє Іванівно.
І сльози набігли на очі.

Не хочеться закінчувати на такому мінорному акорді. Не хочеться – то й не буду.

Я зустрічаю іноді свою класну керівничку Іванну Андріївну. Яка вона була тоді молоденька. Між нами всього вісім років різниці. А як же поважно і статечно вона трималася. Іванна Андріївна – жвава і активна. Їй до старості ще далеко.

Десь ходить вулицями Львова і Мирон Омелянович, в которого я була майже закохана. Мені подобалося, як вчитель посміхався, як читав нам книжку “Діти капітана Гранта”. Наші шляхи ніколи не перетинаються, але приємно знати, що Мирон Омелянович ходить тими самими вулицями, що і я.

А Марія Василівна вже зовсім ослабла. Ще недавно приходила на літературно-мистецьку вітальню “Поклик”, яку ми організовували. І не вірилося, що це саме та Марія Василівна, від голосу котрої тремтіла школа. Стала лагідніша, розчулена, любить поезію, пам'ятає своїх учнів і кожному хоче сказати добре слово. Живіть довго, дорогі наші вчителі. Поки Ви живете на землі, доти ми почуваемо себе учнями.

У 2001 році моїй школі виповниться 150 років. Я вітаю тебе, моя школо, з твоїм ювілеєм. Хай буде благословенна кожна твоя стежина, кожна сходинка, кожен, хто переступить твій поріг. Будьте благословенні і Ви, каштани, – свідки моєї юності.

Зміст

Під каштанами. Замість передмови	4
I. Куди привела мене стежка.	6
II. Перший дзвінок.	10
III. Молитва до ангела.	12
IV. Перша вчителька.	14
V. Театр.	15
VI. Шестикрапка.	15
VII. Свято.	18
VIII. По сходинках.	20
IX. А ми собі росли.	22
X. У колгоспі.	26
XI. “А ми розлізлися межи людьми, мов мишенята” (Т.Шевченко).	29
XII. Давай дружити.	30
XIII. “Реставрація”.	31
XIV. Свята і будні.	32
XV. Лист до батька.	33
XVI. “Ще тумани сиві не зійшли з полів”.	34
XVII. Відліга.	37
XVIII. Ми дорослішаємо.	39
XIX. Листи.	42
XX. Розповідь батька.	44
XXI. Отак воно й буває.	46
XXII. Рита.	48
XXIII. Читальники.	52
XXIV. Мої вчителі.	53
XXV. Дядечко з газети.	56
XXVI. Закохані.	57
XXVII. Авангард.	62
XXVIII. Дострокові екзамени.	63
XXIX. “Що, дівусє?”	64

XXX. Нічний етюд.	65
XXXI. У Москалівці дощі ідуть.	67
XXXII. Розлука.	69
XXXIII. Вчитися без Фелікса.	71
XXXIV. Витівки.	73
XXXV. В рідному колі.	78
XXXVI. Життя – як пісня, весела або сумна.	82
XXXVII. Клубочок.	84
XXXVIII. Зрада.	88
XXXIX. “Новий час – нові пісні”.	89
XL. Гортаючи старі журнали.	94
XLI. Перший бал.	96
XLII. Зустріч.	100
XLIII. Про все потрохи.	102
XLIV. “Увага! Увага!”	104
XLV. Гість.	106
XLVI. Знову вдома.	108
XLVII. І знову гість.	113
XLVIII. Демократизація.	117
XLIX. Ще одна зима.	123
L. Ti, хто поруч.	127
LI. Мушкетери.	132
LII. Яросько.	135
LIII. Те, про що чомусь не розповідали нам учителі.	136
LIV. Останні канікули.	140
LV. Крок... Чи рік до випускного.	142
LVI. Господині.	145
LVII. Тріумф.	146
LVIII. Я іду в гості.	150
LIX. До фінішу.	153
LX. Бунт.	154
LXI. Фініш.	160
LXII. У той широкий світ.	163
Епілог.	168

Літературно-художнє видання

Тетяна ФРОЛОВА

ПОКЛОНОСЯ ЗЕМЛІ

Частина друга

ПІД КАШТАНАМИ

Львів

Державне видавництво “Край”, 2001

Авторська редакція

Підписано до друку 20.06.2001. Формат 60x84 / 16.
Друк офсетний. Папір офсетний. Ум. друк. арк. 12.00.
Обл.-вид. арк. 13.00. Вид.4. Зам. №

Державне видавництво “Край”.
79008, Львів, Підвальна, 3.

Комп’ютерний набір та верстка КВЦ “Фенікс”.
79005, Львів, Сахарова, 7.

Друк - ТзОВ “Пустомитівська друкарня”.
29028, м. Пустомити, Грушевського, 21.